

ALLAMFÉRFIAK

ÉS

SZÓNOKOK KÖNYVE.

8

ALLA MÉRÉSIK

ANZOKOK KÖNYVE

ÁLLAMFÉRFIAK

ÉS

SZÓNOKOK KÖNYVE.

SZALAY LÁSZLÓ

ÁLTAL

MÁSODIK JAVÍTOTT, BŐVÍTETT KIADÁS.

I. KÖTET.

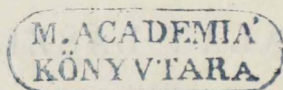
FOX. — MIRABEAU. — DUPORT. — PITT.

PEST,

KIADJA OSTERLAMM KÁROLY.

1864.

McPol
0
607

Pest, Nyomatott Emich Gusztáv, magy. akad. nyomdásznál, 1864.

F O X.

F O X.

Fox (Charles James) Károly Jakab, nagyatyjában tekintélyessé vált régi család ivadéka, született 1749. januárius 24-dikén Londonban. — Atyja Henrik, első lord Holland, II. György idejében hadi miniszter, Walpole Róbert barátja és tanítványa, parlamenti ellene volt lord Chatamnak, s ezen ellenségeskedés utóbb fiaikra is szállott által, azon különbséggel, hogy a szerepek felcseréltetvén, lord Holland fia, Fox, első sorban a szabadság támasza volt; lord Chatam fia, Pitt, inkább a hatalomé. Fox is, Pitt is, azonképen mint atyáik, 'ifjabb fiak' voltak, azaz : nem elsőszülöttek; — az észrevétel Walpole Horáczé, abbeli állításának támogatására : hogy az angol aristokráciánál az elsőszülöttek rendszeren csekély elmetehetséggel bírnak. Ha áll az állítás, világos : hogy az angol felsőház feles rétegei nem képviselik a magasabb értelmiséget.

Fox már korán fényes tehetségeket mutatott, de egyszersmind rendkívüli hajlamot a játékhoz, melyet atyja, — nagytehetségű, de politikai erényt nem ismerő, s különben is könnyelmű férfi, — mondják,

még növelt, midőn a gyermekifjat magával Párisba, Spaaba vivén, kénye kedve szerint nyerni és veszteni hagyta a játékasztalnál. Más részről azonban semmit sem mulasztott el az ifju elmetehetségeinek fejlesztésére, ki bevégezvén tanulmányait a wands-worthi, etoni és oxfordi iskolákban, miután a latin és görög nyelven kívül a kéjsovár élet minden gyönyöreivel is megismerkedett, most már harmadízben látogatta meg Párist, s Francia- és Olaszországokat béutazva (1766-tól 1768-ig), itt pazarláshoz és kéjvadászathoz az illető nyelvek és irodalmak tanulmányát is kapcsolá.

Még nem volt huszonegy éves, tehát még nem birt a törvényes korral, midőn családjának befolyása által, távollétében, a május 10-én 1768-ban megnyitott parlamentbe egy sussexi rottenborough (Midhurst) részéről követül küldetett az alsóházba; a miniszterium pártfogása azonban fátyolt vetett a törvénytelenségre. Ezen pártfogás s atyjának viszonyai őt a kormánypárthoz csatolták. Első beszédéről (1769. apr. 15-én) azt jegyzé meg Walpole: hogy tetemes elbizakodottságra és hatalmas lelki tehetségekre mutatott. A parlamenti naplókban mindazáltal ezen beszédének még semmi nyoma, — az első, melyet itt tőle találunk, 1770. januárius 9-én mondatott, s intést foglal magában a szólókhoz: hogy tiszteljék mérsékletök által a házat, melynek tagjai.

Ez időben vette kezdetét a parlament tárgyalásainak szabatos, rendszeres közlése a hirlapokban. Találkoztak az alsóház tagjai között, kik ezen úji-

tás által a ház szabadítékait veszélyeztetve látták, s indítvány tétetett, hogy az illető nyomtatók idéztessenek a ház elébe és rovassanak meg eljárásukért. Közülök egy nem fogadott szót, nem jelent meg, hivatkozván jogaira, mint londoni polgár; s a lord-mayor és az aldermanok — a város előjárói — pártját fogták a vádlottnak. Az innen keletkezett surlódás még inkább elmérgesítette a sajtó kényes kérdésében támadt viszályt, s Fox — 1770. februárius óta North miniszteriumában az admiralitás, s majd a kincstár egyik lordja — a sajtó s a város ellen nyilatkozott a ház szabadítékainak nevében. Midőn 1770. vége felé Glynne szükségesnek látá indítványozni, hogy a jurynek hatásköre sajtóvétségeknél szabatosabban határoztassék meg, Burke Edmund, ki e viszályban folyvást a szabadság mellett küzdött a szabadíték, „mint az előjog legidősb fia és atyja vétségeinek örököse” ellen, hévvel támogatá az indítványt: Fox visszautasítá. S midőn az ellenfél a közvéleményre, a nemzet felszólalására hivatkozott, válaszolá Fox: „Magamat mi illeti, én nem ismerem más felszólalását a nemzetnek, s mást sohasem fogok ismerni, mint melyet a parliament többsége nyilvánít. Hogy kétkedjem tehát csak egy pillanatig is, elvetni oly indítványt, mely vajmi tisztátalan forrásból bugyog ki? Sárból jött; vissza vele a sárba.”

Szintén ez időtájban történt, hogy Wilkes, London akkori tribunusa, kiről helyesen jegyeztetett meg: hogy veszedelmesebbé vált a parlamentbéli kizáratása mint a parlamentbeni működése által, há-

rom ízben választatott meg middlesex-i követé, s e választás három ízben semmisítetett meg a parlament által, mint bíróságra ítelt egyéné. Az ember nem sok pártolást érdemelt jellemtelensége miatt; maga Junius is őt még 1768-ban „czudar jellemű embernek“ nevezé; de a jelen esetben, bár mint véleményezett a miniszterium értelmében Blackstone, a közvélemény s az ellenzék igazságtalanságot látott. S így természetes, hogy Fox, ki Wilkes kizáratását törvényesnek mondá,— mit Pitt neki utóbb keserűen szemére lobbantott, arról vádolván őt, hogy az alsóház mellett viaskodott a nép jogai ellen, — természetes, mondom, hogy Fox egyelőre csak a miniszterium által magasztaltatott; noha szónoki tehetségeit politikai ellenei is megismerték, kikhez ő egyébiránt már-már sebes léptekkel közeledett, csak Wilkes kizáratása kérdésében nem. — Még 1774-ben is így nyilatkozott e tárgyról: „Nem, mint botorul hiszszük, eljárásunk a middlesex-i választás körül fosztott meg bennünket a nemzet bizodalmatól, hanem szégyenletes közönösségünk a pasquillansok által fejdelem és parlament ellen felhalmozott gyalázkodásokkal szemben.“

1772. martius 9-dikéig, midőn lord North-tal, a miniszterium főnökével első ízben ellenkezésbe jött, de midőn mindketten még dicséretekkal halmozták el egymást, — pártolá ugyan a miniszteriumot, de ezen erőtetett pártolás Foxnak nem lehetett ínyére; s ő nem egyszer annyi függetlenséget mutatott, hogy a miniszteriumnak meg' oka volt, véle meg nem elégedtnek mutatkozni. Ez őt mindazáltal nem akadá-

lyozá, az ellenzék néhány szónokaival, nevezetesen az amerikai gyarmatok mellett annyi hévvel felszólaló Burkeval barátságra lépni, annyival is inkább, mert e tájban meghalálozván atyja, részéről elmúlt minden ok a hatalom birtokában levő felekezeti kímélésére. 1774. februárius 24-kén, midőn Fox a vallásszabadság ügyében tüzzel nyilatkozott a római katolikusok s a disszenterok hivatalképessége mellett, lord North neki ülés közben értésére adá, hogy hivatalától megfosztatott. North levelét gúnyos rövidség jellemzé. „Ő felsége — így volt fogalmazva — helyén látá a kincstár bizottságát megújítani, e rendeletben ön nevét nem látom.“ III. György annál hajlandóbb vala Foxnak elbocsátására, mert nem volt érintkezési pont, melyben kettőjük credóik találkoztak volna egymással.

Fox, kiért atyja 1773-ban száznegyvenezer font sterling adósságot fizetett, hivatalon kívül is folytatta a pazarlást, s rövid idő múlva kétezer font sterlinget jövedelmező irlandi sinecuráját, és a kenti grófságban kebeleztet s atyjától reámaradott kingsgatei jószágát volt kénytelen eladni, hogy játékbeli veszteségeit fedezhesse. De ez életmód sem volt képes kioltani benne a lánglelket. A miniszterek eljárása az amerikai háború idejében neki gyakran nyújtott alkalmat, erejét éreztetni azokkal, kik őt megálázni akarták. Már 1775-ben jegyzé meg róla Gibbon: hogy oly hatalmas szónokká kezd válni, minővé fejlődését sem barátjai sem ellenségei nem várták; — s csakhamar látni való volt, hogy őt ma-

holnap vezérének fogja ismerni a whigpárt. Ő az akkori parlamentben lelkének összes erejével azon elv mellett vívott : hogy a gyarmatok megadóztatása önmagokat a gyarmatokat illeti ; ő a minden századok maximáját hirdette : hogy az igazságtalanság végre mindig a függetlenség nemzője. Felhívá a parlamentet, ragadná meg az országlás egy részét, mert — ugymond — világosan és tagadhatlanul bebizonyíthatni, hogy a miniszterium végcélja a fennálló alkotmány felforgatásában áll. Így nyilatkozott 1776. februárius 20-kán, s ezentúl beszédei mindig indulatosbakká s mindig jelesbökké váltak. Az ő rendkívüli érdeme, ha mint szónokot tekintjük, — írja róla Erskine, kétségekivül a legilletékesebb bíró, — nem periodusainak hosszaságában, változatosságában és kerekdedségében állott, hanem eszméinek helyességében és erejében, ismereteinek mélységében és bőségében, emlékező tehetségének szilárdságában ; állott azon képességben, melynél fogva oly tisztán fejté ki önmagának a tárgyat, hogy ez szükségkép világosnak mutatkozott mindenki előtt ; s állott végre leleményes elméjének rendkívüli termékenységében, mely azon pillanatban s azon formákban szolgáltatá neki az eszméket kezéhez, mikor és miképen szüksége vala rájuk. . . . Ha rögtön válaszolni kellett, mintegy módszer és lélek nélkül kezdé beszédét, de csakhamar valamely változhatlan, örök elvből indulva ki, körülhálózta ellenét, és előadásának mindenik tagját szétszaggatá. — Beszédei közül csak kevés jegyzetett fel egész eredeti típusában szóról szóra, s en-

nélfogva nélkülözik azon élénkséget, mely hallgatóit bámulásra ragadá, de legtökéletlenebb maradványai-ban is az óriás tetemeit találjuk, s a leghidegebb másolatokban is szikráit azon elmésségnek, melylyel Pitt és Canning vallomása szerint oly mértékben bírt, mint nem senki más az ő korában, pedig ez Sheridan kora volt! „Lord North működései, — mondá egy nap Fox — valóban nagyszerűek; ő elég ügyességgel bírt egyetlenegy hadviselésben terjedelmesebb birodalmat veszíteni, mint az, melyet nagy Sándor meghódított volt.“ Fox a természettől nyéré azt, mire annyian fáradság útján ügyekeznek szert tenni; és való lelkesedés s a vitatkozási stratégiának mintegy ösztönszerű alkalmazása bőven pótolák nála a burkei művészet hiányát. Művészeti hiányról szólunk, mert a historiai s politikai ismereteket mi illeti, Burkét jóval felülmulta; sőt Brougham véleménye szerint: talán még nem volt politikus semmi korban, ki oly közletről ismerte volna mindazon országok közügyeit, melyekkel hazája érintkezésben volt, mint ő. — Fox nem tartozott a szépkülsejű szónokok közé, mimikája nem volt a legkellemesebb, hangja könnyen élessé vált, — *de pectus est quod disertum facit*, a legnemesebb s leglángolóbb lélek tündökölt fel szónoklataiból, és ellenállhatlanul magával ragadá a hallgatót. „Arról vádoltatom, — így rekeszté be egyik beszédét — hogy az amerikai háborút igazságtalannak mondtam. Nem tudom, ha veszedelemmel jár-e mondani, mit gondolunk; de tudom: hogy minden becsületes embernek kötelessége,

mondania mit gondol. És én azt gondolom : hogy az amerikai háború igazságtalan ; száz ízben mondtam e házban ; ezerszer mondtam másutt ; mondani fogom minden időben és mindenütt, hol alkalmam leszen azt mondani ; mondani fognám az egész világnak, ha szavamnak elég ereje volna, magát e világ minden részeiben megértetni.“

A rendkívüli befolyást, melylyel Fox ekkor az alsóházban birt vala, mutatja azon körülmény, hogy III. György, midőn híre szárnyalt Fox szándékának, néhány hétre Párisba rándulni, felhívá lord Northot : ügyekezzenek rendszabályait, „ennyi zajos declamatio távollétében“ fogatatosítani. — Ezen utazás oly végre téve 1776-ban, hogy XVI-dik Lajos udvarának terveit az amerikai kérdésre nézve kitudhassa, eddig követett rendszerében még megerősíté Foxot, ki pazarlását és kicsapongásait egyébiránt úgy folytatta Párisban, mint otthon. Madame du Deffand egyik levelében ezt írja róla : „Terveit nem ismerem ; nem gondol a jövő nappal, úgy látszik.“ Egy másik jeles nő, Necker hitvese, „a rendet, melynek semmi nyoma magaviselésében, fejében véle feltalálhatónak.“ S az utazásából visszaérkezetttről írta Walpole : „Mr. Fox mindenütt az első szerepet játsza, ő a parlament, a kártyaasztal, a newmarketi futtatások hőse. A múlt héten huszonnégy órát töltött e három helyen félbenszakasztás nélkül, vagy jövetmenet az egyiktől a másikhoz.“

1777-ben a Habeas Corpus részletes felfüggesz-

tése, oly bill hozatala indítványoztatott a miniszteri-
um által, mely „ő felségét felhatalmazza, elfogadni
és fogságban tartani oly személyeket, kik arról vá-
doltatnak vagy arról „gyanúsok“, hogy Éjszakameri-
kában vagy a nyílt tengeren hazaárulást vagy pyra-
taságot követtek el.“ — „Ki tudja, viszonzá Fox, nem
hitetik-e el magokkal malitiájokban a miniszterek,
hogy én Washington tábornok alatt szolgáltam Long-
Islandban? Ily esetben mi hasznát fogom venni az
alibi-nak; mi haszna lesz biztosítanom régi barátai-
mat, hogy én múlt ősszel az egész amerikai hadjá-
rat alatt Angliában voltam; hogy soha sem voltam
Amerikában, soha semmiféle tengeren, egynek, a
Dover és Calais közöttinek kivételével; s hogy összes
pyrátáskodásaim mindig csak a tenger néma terem-
ményeire, a halakra szorítkoztak? Mindez igaz lehet,
nagyon igaz — mondja a miniszter, vagy a minisz-
ternek bérese, — de ön egyelőre gyanús; ez nekem
elég; most nincsen ideje a bizonyítgatásnak. Ön sze-
reti Skócziát, tudom, s én meg’ ezen pecsét erejénél
fogva Bute szigetébe küldöm önt az erz nyelv
tanulására. Önnek szabadságában áll, mihelyest a
bill működése megszűnt, ide visszajőni, ha kedve
tartja, s akkor majd felhívhatja vádolóit, ha úgy tet-
szik, hogy bizonyítsák be hazaárulási vagy pyráta-
sági vádjukat. De szemembe nevetnek majd s azt
mondják, hogy ők engem soha sem vádoltak, ők
csak gyanakodtak rám.“ — S Foxnak és társainak
csakugyan sikerült, erős rést lőni a billbe.

Szintén 1777-ben, április 13-án, Fox komolyan

nyilatkozott azok ellen, kik a mellett buzgólkodtak : „hogy a ház tagjai sem a terembe, sem a karzatra idegeneket ne vezethessenek“; s midőn a jó rend fenntartására szükséges szabályoknak folytonos gyakorlatba vételét indítványozá, egyszersmind abbeli ohajtását fejezé ki : hogy tanulás és az állam ügyeivel megismerkedés végett, mind a ház mind a választmányok üléseiben kivált a műveltebb ifjuság jelen lehessen. — Az olvasó tudni fogja, hogy a parlamenti tanácskozások nyilvánosságát illetőleg, csak III. György országlása óta szűntek meg alkalmaztatni azon törvények, melyek a polgári háború idejében (1650.) hozattak, s melyeknél fogva kivétel nélkül minden idegennek tilos az ülésekbeni jelenlétel. Egyébiránt ezen törvények még mindig érvényesek, a hallgatók csak a ház kegyelméből vannak jelen; miért is Bentham kissé szomorítónak mondja, hogy a mi különösen jó van Angliában, az a törvények folytonos megsértése útján eszközöltetik.

1778—1781-ig Fox parlamenti működése szakadatlan küzdelem volt lord Northnak kivált külső politikája ellen; az amerikai háború beszédeinek mindig egyre megújuló themáját teszi. Ezen időszak, úgy látszik, politikai pályájának legfényesebb s mindenestre legtermékenyebb éveit foglalá magában; minden lépés közelebb hozá a boldogtalan háborúra elvégre következett béke napját; minden lépés közelebb hozá őt a birodalom kormányához. Napról napra élesebbé lett, mint a ki helyét a kormányrúdnál kivívni akarta, nem ajándécul nyerni. Midőn

1781-ben a hollandi háború ellen szólott, arra emlékezteté a parlamentet, hogy a hollandiakkal két ízben háborúba elegyedett II. Károly országglása gyalázatos országglásnak neveztetett. „Egy forradalom — folytatá — helyrepótolta a Stuartok által okozott szerencsétlenségeket; de hol találhatni a jelen bajoknak gyógyszerét? II. Katalin és III. György csaknem azonegy időben léptek a trónusra; országglásuk alatt Oroszország emelkedett, Anglia megvetésbe sülyedt.“

Közeledett az idő — mint mondám — melyben Fox a kormányrudat kezébe vevé. Midőn az új parlament 1781. november 27-én megnyitott, az annyi évek során át minden ellenzéknél erősbb lord North még hivatalban volt; de most, midőn lord Cornvallis azon amerikaiak foglyává lett, kiknek fékezésére küldetett: nem volt mód, hogy tovább megmaradhasson a miniszterium. „Szerencsét kívánok a kormánynak, monda Fox, hogy a feliratot a ház ifju tagjai által indítványoztatta, pártoltatta; ilyesmihez a tapasztalatlanság adománya, a tudatlanság ajánlása kívántatik. Én, noha ifju férfi vagyok, ifju tagnak nem mondhatom magamat. Láttam a miniszterek összes rendszerét, tanúja voltam örültségök vagy ha zaárulásuk fokozatos fejlődésének, s bámulom vakmerőségöket, a parlament alsó házának szemébe nézni. Nem mondom, — mert nem tudom bebizonyítani, — hogy ők Franciaország által megvesztegettetek; de méltóknak mondom őket Franciaország pénzére.“ 1782. martius 20-kán Fox az ellenzék főnöke, Ro-

ckingham a whigpárt feje, és Shelburne az árván maradt chatamféle felekezet vezére, új miniszteriumot alakítottak. III. György sokáig vonakodott Rockinghamot, kit tizenhét évvel azelőtt viselt miniszterségből hajlíthatlan jelleműnek ismert, az új cabinet élére állítani; ő a hajlékonyabb, simább Shelburne-nak adott volna elsőbbséget; de végre mégis engedett, s így marquis Rockingham North helyébe a kincstár első lordjává, gróf Shelburne a belügyek és Fox a külügyek miniszterévé, lord Cavendish az exchequer kancellárjává, lord Camden a titkos tanács elnökévé stb. neveztettek; a nagypecsét a tory Thurlow kezében maradt. Pittet, az ifjabb Pittet, ki egy évvel azelőtt, huszonegy éves korában a parlamentben helyet fogott, s az ellenzék soraiban lord North ellen vívott, Irland altárnokságával kínálták meg, de ő e tisztet el nem vállalta. Burke a hadsereg főpénztárnokává lett. Sheridan egy év óta Fox mellett küzdött a parlamentben, most jutalmul államtitkárságot nyert.

Foxnak rendkívüli sikerre volt szüksége, hogy a közönség várakozásának megfelelhessen; de Hollandot, ha mindjárt az 1674-ki szerződés megújítása ígértetett is neki, nem lehetett reá bírni, hogy Franciaországtól különválva békét kössön, minek elérhetését Fox oly bizton remélte. Az amerikai congressust szinte nem lehetett követeléseinek mérséklésére hajlíttani: a belügyek kezeléseért azonban a nemzet háláját érdemlé az új miniszterium. Rendszabályok hozattak, hogy a korona adósságokat ne tehessen, melyek utóbb

a nép által fizetendők voltak; a kormánynyal kereskedelmi szerződésben álló egyének, nevezetesen a sereg áruszerzői nem küldethettek többé követekül az alsóházba; követválasztásnál a vámtisztoktól elvonatott a szavazási jog; egy rottenborough, mely szavazatát eladta, megfosztatott képviselői jogától, mire addiglan nem volt példa; külön törvény által több sinecura megszüntetett; s több kormánytiszt rendkívül nagy évdijai lejebbszállítottak.

Irland parlamentje, mely ez ideig a nagybritanniaiak felsőbbsége alatt állott, függetlennek, souverainnek nyilatkoztatott.

Irland igényei új táplálékot nyertek az amerikai gyarmatoknak tett kiengesztelési ígéretek által. „Ő felségének több hívei sürgettek, — ír 1778. tavasszal a királyi helytartó Dublinból lord Northnak — jelenteném be alázatos reményöket és komoly kérelmöket, hogy a mely kereskedelmi szabadítékok vagy előnyök engedélyeztetnek a gyarmatoknak, azok Irlandra is terjesztessenek ki, és hogy Irland állása ne legyen rosszabb a gyarmatokénál.“ A miniszterium e kívánsághoz képest javaslatot terjesztett az alsóház elébe, melyet Burke, ellenére a küldői által nyilvánított nézetnek, melegen pártolt, de melyet North saját felekezete vetett el. Az ír parlament időközben elfogadott egy billt a római katolikusok állásának javítására, el egy másikat ‚militia‘ felállítására, hogy a katonaság nélkül hagyott Irland — ezred ezred után Amerikába küldetett — oltalom nélkül ne maradjon. A következő évben kivilágolván,

hogy a brit parlamentben semmi készség engedélyekre : a dublini kereskedőség ezen eljárást „önzőnek, igazságtalannak, illiberalisnak és politikátlanak bélyegezvéen“, kötelezték magokat, jobb politika beállásáig, nem hozni be és nem használni, sem közvetve, sem közvetlenül, semmiféle brit árukat, melyeket Irlandban is természetelni vagy gyárthatni. Majdnem egész Irland követte a példát; és szintén majdnem az összes ország, látván, hogy a militia-törvény holt betű maradt, önkényteseket állított, első sorban a sokat rebesgetett francia invasio ellen; számuk 1779. májusban már tízezerre, az év végén, noha a helytartó utasítást vett, minden alkalmas, szelíd eszközt használni fel ellene, ötvenezerre ment.

1779. octoberben megnyilván az ír parlament, ennek nagy szónoka Grattan „szabad kivitelt és behozatalt, szabad kereskedést“ követelt, mert joga van hozzá minden írnek; s habozónak, ki nem elégítőnek találta a korona válasza, a dublini parlament Grattan második indítványát is elfogadá: „hogy ez idő szerint helytelen eljárás volna új adókat elvállalni, s hogy az eddigieket nem két évre, hanem csak hat hónapra kell felajánlani.‘ Még kormánytisztviselők is támogatták az indítványt. ‘Senki se szóljon nekem békéről, — kiáltott fel az egyik — Irland nincsen békeállapotban: elfojtott háború minden lélekzése. Törvényeit sárkányfogakként hinté el Anglia, s fegyveres férfiak termettek belőlök.‘ Nem esoda, ha ilyes körülmények között Dublin utczáin „szabad ke-

reskedést' és 'kurta pénzbillt' kurjongatott kardvillogtatva a tömeg; s ha az önkéntesek nem nagy hajlamot tanúsítottak a rendetlenség elnyomására.

Fox és társai a brit parlamentben még 1779. vége előtt indítványozták, hogy rovassék meg a miniszteriumnak Irland irányában mutatkozott eljárása; de North ekkor még erősen állott; hívei elvetették az indítványt; maga a miniszter azonban szükségnek látta 1780-ban, Irland kereskedelmi nehézségeit eloszlatni a brit parlament által. A kereskedelmi egyenlőség kimondása későn jött: ekkor már Anglia törvényhozási felsőbbségének eltöröltetése volt Dublinban a jelszó. Így történt, hogy 1782. februárius 22-én Grattan indítványt tett az ír alsó házban: miszerint 'a király s az ír felső és alsó ház kivételével, bármily testület igénye ezen országot kötelezni, alkotmányellenes, törvénytelen követelés és sérelem'; tehette pedig a süker annál biztosabb reményével, mivel két nappal korábban egy a római katolikusok teljesebb egyenjoguságára célzó billt felkarolt e szavakkal: „Elfogadom. Szégyenelném magamat, csak hatszázezer földimnek adni szabadságot, ha ezt két további millióra is terjeszthetem ki.“ — A kormánypárt csakis annyi erővel birt, hogy az indítvány tárgyalását, azaz elfogadását egyelőre elnapoltathatá; de mártius 14-én Grattan bejelenté az alsóháznak, hogy április 16-án a brit parlamentnek I. György uralkodása hatodik évében hozott azon végzése, melyhez képest a királynak joga van Nagybritannia lordjainak és commonereinek segédével tör-

vényeket alkotni Irland számára, semmisnek fog általa indítványoztatni.'

E közben, mint felebb láttuk, megbukott North miniszteriuma. Fox száz egyéb nehézség között e billt is az új közigazgatás küszöbén találta. Lord Charlemonthoz, az ír önkéntesek fővezéréhez adott levelében az indítvány elhalasztását kérte. „Én egyébiránt olyannyira megszoktam — folytatja páratlan bonhomievel a levélíró — az általam ismert miniszteriumokat roszaknak tartani, a nemismerteket roszaknak gyanítani, hogy midőn kénytelen vagyok magamat miniszternek mondani, oly valamit érzek, mintha igen gyanús jellemet öltenék magamra.“ Aztán, meggyőződésének felemlítése után, hogy „azon ország nem boldogulhat soha, hol az gyalázatnak tekintetik, mit becsületes embernek ambitionálni kell,“ Charlemontnak értésül adja reményét, hogy Grattan a kormány tagjává fog válni. Fox, még 1777-ben, midőn Irlandban volt, tájékozta magát, úgy látszik, a rendkívüli férfi iránt, kihez adott levélben most eképp nyilatkozott: „Hogy oly szoros viszony álljon fenn közöttünk, minőt az ügy természete képes megengedni, azt kívánnom kell, mint angolnak; hogy ezen viszony olyas legyen, mely Irland nyugalmaival és boldogságával megférhessen, azt kívánnom kell, mint whignek; azt kívánom mint a ki az emberiség nemzeti jogait sokkal szentebbeknek tartom, mint bármily localis előitéleteket.“

Grattan a köznyugalom szempontjából halasztatlannak vélte az indítványt. Április 16-án, be-

tegen, helyet foglalt a dublini alsóházban, s majd felkelvén, monda: „Szabad néphez szólok. Idő múlt idő után, míg végre megérkezett a pillanat, melyben jogotok van e névre. . . . Én Irlandot térdem találtam; örök aggodalommal virasztottam felette, kémszemekkel követtem haladását sérvektől fegyverig, és fegyvertől szabadságig. Swift szelleme! Molyneux szelleme! geniustok győzött! Irland most egy nemzet! Üdvezlem őt ezen új jellemben és felséges színe előtt megjelenvén, mondom: Esto perpetua!” — Grattan felirata egyhangulag elfogadtatott, el a felsőház által is, s mindkét ház most elnapolta magát, az angol miniszterium, az angol parlament nyilatkozatát bevárando.

Fox 1782. május 17-kén indítványt tett a brit alsóházban, hogy ismertessenek meg Irland jogai, elégedetlen alattvalók ellenségeikkel is érvén fel, s elkerülhetlenül és minden áron szükséges lévén, hogy Irland kiengesztelődjék Angliával; töröltessék el tehát I. György hatodik törvénye. — Eltöröltetett; és Dublinban megszavazták az adót, meg százezer font sterlinget hajóslegénység kiállítására. —

Erő és önbizalom Foxban most sem hiányzott; az ellenzék padjain nem járt el nagyobb buzgalommal, nem működött inkább a szabadság mellett, mint most a kormányrúdnál.

A czélbavett, s Pitt által indítványozott parlament-reform általa szintén melegen pártoltatott, de a cabinet más tagjai s névszerint Burke által is — ki a parlament reformálását azonegynek mondá az al-

kormány felforgatásával — elleneztetvén, megbukott.

Ezen, s még több illetén meghasonlás Fox állását, mint az alsóház vezéréét nehezítették; miniszteriuma folytatását a királynak mind gyakrabban nyilvánuló ellenszenve és Shelburnenak a külügyekbe kéz alatt avatkozása csakhamar épen nem kívánatossá tették. Így történt, hogy — közbenjövén 1782. július 1-én Rokingham halála, s nem a portlandi herczeg (akkoron irlandi helytartó) bizatván meg a miniszterium vezérletével, mint a whigpárt ohajtá vala, hanem lord Shelburne (utóbb marquis Landsdown) : Fox a miniszteriumból kilépett.

Épen bejelentendő volt kilépését a királynak, midőn Pittel az alsóházban találkoztván, — Igen, monda ennek kérdésére, a cabinet felbomlott, a régi rendszer ismét fel fog éledni. Ők szemeiket kegyedre vetik, mint látom. Kegyed nélkül semmit sem tehetnek; kegyeddel, — nem tudom. Ha énreám tartanak számot, — válaszola Pitt — derekasan csalódhatnak. Fox elbeszélvén barátjainak a kurta párbeszédet, folytatá : És én, én hiszem, hogy ők valósággal számot tartanak reája; és hiszem, hogy ők nem fognak csalódni.

Nem csalódtak.

Fox tizennyolcz éves volt, midőn anyja lady Georgina-Carolina, a második herczeg Richmond idősb leánya, egy ízben monda férjének : Ma ebéd előtt meglátogattam lady Chatamot; van ott egy kis

William Pitt, ki még nincsen nyolcz éves, és való-
sággal a legkitünőbb gyermek, kit valaha láttam; oly
szabályosan nevelt, s magaviselete oly hibátlan, hogy
— emlékezzék meg arról a mit mondok — ezen kis
gyermek tüske leszen Károly oldalában egész éle-
tén át.

A kínos sejtelem teljesedésnek indult. Nyugodt
és szenvedelmes, nagyravágyó és szigorú, Pitt —
jegyzí meg helyesen Rémusat — Fox praedestinált
versenytársának mutatkozott már pályája első nap-
ján. 1782. július 10-én Shelburne mellett a huszonhá-
rom éves William Pitt állott az új kormány élén, mely
mindenek előtt Amerikával s Francia- és Spanyol-
országokkal sietett végrehajtani a békét. A parla-
menti ülés berekesztésével Pitt érezvén, hogy egy-
azon időben Fox és North támasza nélkül elégtelen
a miniszterium, és nem akarván szövetkezni a má-
sodikkal, közeledett Foxhoz; s ők egy harmadik he-
lyen találkoztak is egymással, de Fox Shelburnenak
elmozdítását követelte, s az értekeződésnek azonnal
vége szakadt. Fox és Pitt magánteremben húsz év-
nél tovább nem találkoztak egymással.

December 5-kén megnyitott a parlament, s
Fox Sheridan tanácsának ellenére, de kivált Burke
ösztönzésére, 1783. febr. 16-án már koalícióra lépett
lord North-tal a miniszterium megbuktatására, azon
lord Northtal, kit annyi ízben ügyetlenségről vádolt
és árulásról, kinek szeméből egy ülésben megtáma-
dásai által könyeket facsart ki, a híressé vált vas-
könyeket! azon lord Northtal, kinek miniszteriumá-

ról 1779. június 22-én egyebek között ezeket mondá : „Mit, én szövetségre lépjek oly emberekkel, kik elárulták a hazát, kik meggyalázták a közerőt, a közjólétet, s kik meggyalázták, mi ezeknél még több, a nemzet dicsőségét! A gondolat sokkal iszonyatosabb, mintsem csak egy pillanatig is hitelt találhasson..... Szövetkezni ezen emberekkel, annyi volna, mint a gyalázzal szövetkezni s a végromlással. . . . Ily szövetség rosszabb valami volna, mint szövetség külső politikai elleneinkkel, mert olyasokkal szövetkezni, kik magokat Nagybritannia barátjainak mondják, de kik tetteleg és valósággal leggonoszabb ellenségei“; — ezen lord Northtal, mondom, a torypárt fejével, kit most az ellenzék soraiban talált, lépett coalitíóra Shelburnenak és Pittnek megbuktatására. — „Az amerikai háború, — válaszul Fox azoknak, kik e szövetségen fenakadtak, — forrása volt a köztem s a nemes lord között létezett véleménykülönbségnek. Az ellenségeskedés oka most megszüntetve lévén, helyes és bölcs, véget vetnünk a rossz akarattal, az élességnek, a tusáknak és a keserűségnek, melyek belőle származtak. Nem természetem rossz akarattal viseltetni mások iránt. *Amicitiae sempiternae, inimicitiae placabiles.* — Valóságos megelégedésemre van, hogy barátomnak nevezhetem a nemes lordot; a kit emberséges ellennek tapasztaltam, azt, nincs okom, most nyílt és őszinte barátomnak nem tartani.“ S ha Gibbonnak hitelt adhatni, csakugyan tökéletesen kibékültek : „Barátságukat a gyanakodás és féltékenység árnyéka sem zavarta meg soha.“ —

Ezen coalitio útján sikerült Foxnak többséget nyerni az alsóházban, s 1783. április 2-kán a külügyek tárczája újra kezében volt. A belügyek kezelése lord Northnak jutott. A miniszterium élén a portlandi herceget, Fox gépét, látjuk. Thurlow elbocsátatott. Burke és Sheridan, Foxnak meghitt barátjai, szinte részt vettek a miniszteriumban, noha a szorosabb értelemben vett cabineten kívül, amaz mint a hadsereg pénztárnoka, emez mint a kincstár egyik titkára.

Ekkor történt, hogy Fox ünnepélyesen kinyilatkoztatá, miszerint ezentúl mindazon kicsapongásoktól ovakodni fog, melyek őt a ház ügyeitől elvonhatnák. Azonban e fogadásnak is az volt sorsa, mely az ilyen fogadásoknak kis idő multával rendszeren lenni szokott. — Az új cabinet eljárását mi illeti, a béke azon előzmények nyomán, melyek még Shelburnetől indultak ki, s melyek ellen akkor mind Fox, mind North nyilatkoztak volt, végkép megkötetett. Hiába! minden coalitionalis miniszterium az egyes tagok egyes elveinek vagy feláldozását vagy felfüggesztését vonja maga után; s ez alkalommal még azáltal is boszulá meg magát a Nemesis, hogy Fox kénytelen volt azon századok óta egyetlenegy békekötést helyeselni, mely Nagybritannia külső terjedelmét csonkította, s mely a coalitiónak ürügyül szolgált a miniszterium megtámadására. Fox ugyan pályájának kezdetétől fogva oly véleményben volt, hogy a koronabefolyás ellensúlyozására parlamentaris coalitiók szükségesek, — s azon természetes ösztönön kívül, hogy nagyban kívánt szolgálhatni ha-

zájának, neki e véleménye is lehetett mentségül; — de a nép a Northtal való coalitióban erkölcsatlenséget látott, Fox hosszú időre népszerűtlenné vált.

Midőn III. György kétségbeesve, hogy miniszteriuma Fox és North szövetségének ellent nem állhat, Hannoverbe készült költözködni, — lord Thurlow udvari kancellár, mondják, őt azzal vigasztalta : hogy kivált Fox fogja kárát vallani e szövetségnek; hogy a coalitiónak kezébe kell adni a kormányt, mert így annál bizonyosabban bukik. A kancellár úr nem tartozott a rövidlátású politikusok közé. — Fox napról napra keserűbben érzé kétes állását, s midőn 1783. novemberben a parlament ismét megnyittaték, sietett egy nagyszerű lépés által az örvényből kibontakozni. November 18-án a híres indiabilleket indítványozta, melyeket ő és Burke közösen készítettek, s melyek tervezése közben ő, a kéjvadász, csaknem remeteéletet élt. S épen e billek buktatták meg!

Az amerikai gyarmatok elszakadása után, ketős figyelemmel voltak az angolok keletindiai birtokaikra, melyek ötven millió lakost foglaltak magokban, s melyeken túl még nagyobbterjedelmű birodalmak csak arra vártak, hogy Nagybritannia által meghódíttassanak. Angliában minden párt egyértelműleg úgy vélekedett, hogy oly hatalom alakulása, minő a keletindiai kereskedelmi társaság, mely ama határtalan birodalmat kormányzá, veszedelemmel fenyegeti magát az államot. Ezen közvéleményre támaszkodva tervezett Fox egy billt India közigazgatásának refor-

málására, mely szerint a társaság földbirtokainak, jövedelmének és kereskedésének kormánya és politikai igazgatása, mindazon hatalmakkal egyetemben, melyek addiglan a társaság közgyűlése s az ebben nevezett igazgatóság által gyakoroltattak, hét biztos kezében központosítatnának, kik a parlament által neveztetvén ki, csak parlamenti felirat erejénél fogva mozdíthatassanak el hivatalaikból. A megürült helyek a király által töltetnének be. Ezen biztosoknak segédére lenne — de csak kereskedelmi tárgyakra nézve — hét igazgató, kik ezúttal a billben már megnevezettek, de kiknek utódaik a társaság részvényesei által volnának választandók. Közülök külön mindenik hivatalából elbocsátatható, ha a biztosok közül öt ellene nyilatkozik. Az indiai főkormányzó és tanácsa szintén engedelmességgel tartoznának ama hét biztosból álló választmánynak, s az ügyek összegéről a parlament elébe évenként jelentés lenne terjesztendő. — Ezek fővonásai azon tervnek, mely által, mint Fox állítá, a hindu népségek és fejedelmek a társaság által Calcuttába küldött proconsulok ragadozásai elől biztosítatnának; s mely által, mint Pitt mondá, a felségjogok elvonatnának a társaságtól, nem hogy a koronát illessék, hanem hogy a parlament által gyakoroltassanak. Fox ellenei még azonfelül párteszmét is láttak e tervben, törekvést a miniszterium szilárdítására ily roppant hivatalok osztogatása által, — s Fox csakugyan biztosokul kirekesztőleg oly férfiakat ajánlott, kik azon családokhoz tartoztak, melyek a coalitio útján a miniszteriumba

jutottak, s kiknek elnöke earl Fitzwilliam, Fox legbensőbb barátja lett volna. Annyi bizonyos, hogy Fox egyszersmind párteszközül akará használni e billt; s miután III. György minden alkalommal érezteté vele, hogy őt és társait csak kénytelenségből tűri a miniszteriumban, — igen természetes, hogy boszuságában Fox nem viseltetett oly gyengédséggel a korona jogai iránt, mint a fejedelem kedvence Pitt; s hogy abban, ha néhány hivatal osztogatása az alsóházra szállítatik, ha ötven boroughnak követválasztása tőle válik függővé, még nem látá az angol alkotmány tökéletes felbomlását.

A bill, vagy inkább a billek — mert Fox kétfelé osztá ez ügyet — az alsóházban a keletindiai társaság s a londoni polgárság petícióinak daczára, és bár mint ellenkezett Pitt, 106 szavazat többségével fogadtattak el; s december 8-án a felsőház asztalára kerültek, hol első és második felolvasáskor szintén többséget nyertek, s Fox némi biztossággal nézhetett a diadal elébe, mert minden előzmények után a harmadik felolvasás sükeréről nem lehetett kétkedni. Időközben azonban lord Temple, Pittnek közel rokona, a királyt a bill célzatáról felvilágosítván, ez a lordot felhatalmazá, a peereknek tudomására juttatni, hogy ő, a király, közülök azokat, kik minisztereivel fognak szavazni, elleneinek tekintendi. Eredményül, december 17-én harmadik felolvasáskor, az eddigi többség tizenkilencz szavazat vesztével kevesbbséggé vált. Azon beszéd, melyet Fox szintén december 17-én az alsóházban tartott, alább terjedel-

mesen közöltetik; e helytt csak azt jegyezzük meg, hogy a miniszterium le nem köszönnén, mire Pitt által még az említett ülésben felhivatott, — december 18-kán éjféltben küldött érkezett Foxhoz és Northhoz a királytól, ki őket az illető hivatalos pecsétek viszszaadására felszólítván, egyszersmind értésökre adá, hogy III. György nem kíván velök e pillanatban személyesen találkozni. Más nap elbocsátási levelek érkeztek a cabinet többi tagjaihoz, is lord Temple, mint ideiglenes miniszter aláírásával; s december 21-én már Pitt állott az új miniszteriumnak élén.

Ez volt a coalitiónak vége. — Következett hossz-
szas, néhány hónapig tartott vita, melyben az alsóház többsége s a felsőnek egyharmada Pitt ellen volt, de melyben ő számtalan petitiók által pártoltatott; mert Fox már a coalitio által lett népszerűtlenné, oly annyira, miszerint a parlamentben kinyilatkoztatá : „hogy életének feladása volt népszerűséget vívni ki magának, de vannak körülmények, mik között a nép tévedhet, azon nép, melynek szava iránt mindig figyelemmel kell lennünk, de nem mindig engedelmességgel“; s mert a szabadítékaért remegő keletindiai társaság mindent elkövetett, hogy őt gyűlöletessé tegye. — Pitt, végre, 1784. mártius 25-kén eloszlattá a parlamentet, s midőn az új parlament Westminsterben összeült, első szavazás alkalmával (május 24-kén) 168 szavazat többségével győzött az új cabinet. 1783-tól 1830-ig, ha kifogjuk az 1806-ki rövid napokat, nem volt whig miniszterium Angliában; s hogy nem volt, azt Brougham egyenesen a

Fox és North közötti szerencsétlen szövetkezésnek tulajdonítja, mely a whig-párt főnökeit népszerűségöktől megfosztván, alkalmat nyújtott Pittnek, stuarti rokonszenvek nélküli, s így a whig felekezetről is hannoveriabb új tory-pártot alakítani, olyast tudniillik, mely nem állván a papismus szagában a nép előtt, mint a régi toryfelekezet, — s nem állván demokratai elvek gyanujában a szabadítékosok előtt, mint a Walpole utáni whigek : Ó-Angliában igen természetesen hosszú évekig tetemes többséggel birt.

Fox 1780. óta Westminstert képviselte a parlamentben. Az 1784-ki választások alkalmával ugyan csak Westminsterben pártjának nagy erőfeszítésére 230 szavazat többségével másod ízben is követnek választatott, de Corbett Tamás a választásnál elnöklött tisztt, azon ürügy alatt, hogy választási képességgel nem bírók is vettek részt a választásban, ezt bé nem fejezettnek állítá, miután az e tárgyban rendelt vizsgálat még bé nem rekesztetett. Világos volt, hogy ezen vizsgálat húzamosb ideig fog tartani, s ha Fox egy rottenborough által is nem választatik ekkor követnek, meg sem jelenhetett volna a parlamentben. Május 25-kén és június 8-kán ismételve sürgeté : hagyná meg Corbettnek a ház, hogy a westminsteri választottakat késedelem nélkül jelentse be, s a június 8-dikai beszéd, melyben őszintén nyilvánlatkoztatá : „hogy a ház engedékenysége nem tart számot, s hogy még csak pusztá igazságot sem vár a háztól,“ — kétségtelenül egyike az újabb kor leghatalmasabb szónoklatainak : de 78 szavazat több-

ségével határozottá vált, hogy a vizsgálat folytatódnak, s hogy csak a vizsgálat berekesztésével jelentőség be a választás eredménye. Csaknem tíz hónappal utóbb, midőn mindenki láthatta, hogy a vizsgálat még két évig is eltarthatna, Westminster követének ismeré elvégre Foxot a ház; de midőn ő 1785. martius 9-kén indítványt tett, hogy a parlamentnek ez ügyet illető korábbi határozatai a naplóból kitörlőtessenek, ismét kevesebbseben maradt. A huszonhat éves Pitt akkor már mindenható kezdett lenni parlamentben és parlamenten kívül.

Napról napra borzasztóbb hírek érkeztek Kelet-indiából, hol már húzamosabb idő óta a római proconsulok módjára gyakorolták az angolok a közigazgatást; hol egész népségek éhen haltak s fejedelmek kínpadra vonattak, hogy kincseiket átadják; hol — egy francia államférfiúnak megjegyzése szerint — mindazon kegyetlenségek nehezettek a boldogtalan, szelíd hindu faj fölébe, melyeket a kereskedelmi ipar elkövetni képes, ha a kegyetlenkedés nyerekedési eszközül szolgálhat. — S napról napra még borzasztóbbakká válván e hírek, Fox, barátjaival mindent elkövetett, hogy Warren-Hastings, a bengáli főigazgató, büntetés alá vonassék. 1786. április 4-én Burke mint vádoló lépett fel ellene a parlamentben, s 1787. május 9-én csakugyan perbefogatván a Pitt által elején hanyagul, utóbb épen nem védett zsarnok, választmány neveztetett, mely elmarasztását az alsóház nevében követelje a lordoktól, s melynek főtagjai Fox, Burke és Sheridan voltak. Beszédeik, mik általuk

e nagyszerű perben mondattak, s mik egész eredetiségökben szállottak reánk, mert a felsőházban ez alkalommal gyorsírók alkalmaztattak, mi addiglan nem történt, — az angol szónoklat legfényesebb példányai. A pörbeli eljárás 1788. februárius 13-án kezdődött s hét év lefolyása után Hastings felmentésével rekesztetett be. De a közvélemény s az utókor megvesztegethetlen birói széke elmarasztotta a vádlottat, s Fox és társai a gyalázat bélyegét sütötték nevére, mint Cicero a Verresére.

1788. májusban pendítetett meg először az alsóházban a rabszolga-kereskedésnek eltöröltetése, mi Wilberforce nevét örökítette, de minek kivívásához Fox is lánglelkének egész buzgalmával járult. Midőn találkoztak, kik simogatva szerettek volna szólani ez ügyhez, az érdekeket kimélve s a személyeket legyezgetve, mi annyi álbölcsnek szokása; midőn mondatott, mit bizonyos oldalon még ma is mondogatnak, de már most magának a rabszolgaságnak eltöröltetéséről van szó, — hogy az emberiség ügyvédei szerfelett fekete színekben tüntetik fel a gyalázatot, — Fox füleikbe mennydörgé: hogy mind az, mit az ültetvényesek iszonyú vadságáról s a rabszolgahajók kapitányainak könnyörületlenségéről beszélnek, mind az való, mindannak valónak kell lenni, mert van valami a korlátlan hatalomban, az úr despotismusában, mi az embert örüllté s ennélfogva cél és vég nélkül kegyetlenné teszi. „Ha látom — folytatá — a caesároknak székén mindazon szörnyetegeket, kik egymást felváltották, kik nem azonegy vér hanem csak azon-

egy hatalom fajzatai voltak; midőn látom, hogy ők mindnyájan egyiránt kegyetlenek, hogy Heliogabalus oly vad mint Nero, Domitianus oly kegyetlen mint Caracalla : mi egyebet következtethetnék ebből mint azt, hogy a korlátlan, határ és szabály nélküli hatalomban van némi veszettség, mely az ember fejét szédelgőssé —, némi eszelősség, mely az embert vérszopóvá teszi!“

1788. october végén III. György megőrülvén, helyettesről kellett gondoskodni. Fox visszasietett Olaszországból, hol az utóbb hitvesévé lett ms. Armsteaddel utazott, hogy a parlamentben a walesi herczeg (koronaörökös) számára követelhesse a helyettesi jogok gyakorlatát, azt állítván december 10-én : ,hogy a walesi herczeget ez esetben szintazon joggal, szintoly tökéletesen és törvényesen illeti a király egészségének helyreállásáig az országlás, mint ha atyja a király meghalálozott volna ; s hogy ennélfogva a herczeg, ki e jogát csak a parlament előleges megegyezésével akarja gyakorolni, számot tarthat az ország haláláért.‘ Pitt ellenben azon elvből indult ki : hogy a helyettes a parlament által választandó, s hogy a walesi herczeg, kinek helyettessé választatását egyéb-iránt igen természetesen nem ellenzé, de kit nem valamennyi felségjog gyakorlatába akart helyezni, csak annyi joggal követelheti a helyettességet, mint az országnak bármely más polgárja. Látni való, hogy Pitt ez alkalommal a népfelség elvét védé, talán ugyanazon oknál fogva, a miért Fox ez uttal a legitimitás zászlaja alatt küzdött, azért t. i. mivel a koro-

naörökös az ellenzékhez, különösen Foxhoz és Sheridanhez szíttott. Az elmeháborodás, mely a királyt 1788-ban éré vala, — mondja lord Russell az általa szerkesztett Fox-émlékiratokban — különös és sajnálatos vitának nyújtott alkalmat. Pitt, mint a korona jogainak őre, Fox, mint a nép jogainak hőse, a walesi herczeg, mint kötelességérző fiú, a királyné, mint gyengéd anya, megannyian elhagyták állomásukat, úgy látszik, s bőséges okot szolgáltatottak megrovásra. — Pittnek életírásában helye leszen részletesebben szólanunk e tárgyról, itt csak azt jegyezzük meg, hogy az alsóház választás mellett a miniszterium által javaslott megszorításokkal nyilatkozott (1789. jan.), de időközben helyreállván a király egészsége, az intézkedés ez úttal még szükségtelemné vált.

S most kitört a francia forradalom. Fox ebben egy új időszak hajnalát látá, s így természetes, hogy azon lelkesedéssel üdvözlé, melyet a szabadság eszméje mindig és mindenütt felébresztett benne. Nem így számosan azon kevesebbségből, mely eddiglen Foxot híven támogató. Ők a francia forradalomban csak erőszakot láttak, nem a szabadság hanem a sokáig lenyűgözött szenvedelmek diadalát, mely ittasságában a whigek kastélyaira is égő kanóczot vethetne. A reactio szembeszökőleg mutatkozott már 1790. februarius 9-én, midőn Burke a francia forradalom embereit a rom legügyesebb architectusainak mondá, fájlalván, hogy Fox ezt által nem látja, kinek tekintélyére egyébiránt ez alkalommal még e verset alkal-

mazá : „quae (auctoritas) maxima semper censetur nobis et erit quae maxima semper;“ — s mutatkozott különösen 1790. martius 2-án. Ekkor Fox indítványa az úgynevezett „test-act“ eltöröltetése ügyében (a r. katolikusok és a disszenterék hivatalképessége) 294 szavazattal vettetett el 105 szavazat ellenében, pedig egy évvel azelőtt húsz szavazat híján többséget nyert. Burke is ellene nyilatkozott. Ő ki Foxnak annyi éven keresztül minden politikai kérdésekre nézve tántoríthatlan barátja volt, kinyilatkoztatá : hogy tíz évvel ezelőtt pártolta volna az indítványt, de most — úgymond — a disszenterék nevével az angol alkotmány ellenei is takaródnának. — A vak is láthatta, hogy a whigek táborában elkerülhetlen a szakadás. Midőn Burke a felebb érintett napokon, az előadottakból kiindulva, kissé dagályos beszédeiben, minők az övéi, a rögtönzöttek kivételével rendesen lenni szoktak, megtámadta a forradalomnak minden addigi eredményeit; s midőn 1790-nek második felében „észrevételek a francia forradalomról“ című munkájában, kórdühhel neki fordult az alakuló francia alkotmány valamennyi vezéreszméinek : Fox a lehetőségig kimélőleg viselé ugyan magát iránta, s ügyekezett a régi viszonyt ezen politikai antagonizmus daczára is fenntartani, — de mind e törekvések által sem kerülheté ki barátságuk felbomlását.

Több aprólékos vita után, melyeknek mindannyiszor a francia forradalom szolgált alapul, még mindig baráti kezét nyújtottak egymásnak, de a canadai ügy, az úgynevezett quebecki bill tárggyallása

örökre különválasztá az annyi harcban hű bajtársakat.

1791. április 15-én, midőn Fox ismét a francia alkotmány érdemeit szövő beszédébe, Burke felállott, de a ház már szavazni kívánván, az nap nem szólhattott többé; május 6-án azonban a felebb említett bill tárgyalásakor arról levén szó: minemű alkotmányt kellessen engedményezni Canadának, melylyel az angolok addiglan úgy bántak, mint hódított tartománynyal; s Fox már előbb odanyilatkozván: hogy talán helyén volna magokat a canadaiakat is tanácskoztatni a behozandó alkotmány felett, — Burke féktelen dühbel támadá meg a francia forradalmat.

„Bizonyos jogok, mondá, melyek az ember jogainak kereszteltettek, hozattak be minapában hozzánk egy szomszéd országból, s némelyek által itt szintén főfő jogoknak tekintetnek. Ezen új codex egyik főelve az: hogy az emberek természetöknél fogva szabadok és jogaikra nézve egyenlők, s hogy azok maradnak a társaságban is. Ha ezen elv helyeseltetnék, akkor e háznak hatalma nem terjeszkedhetnék tovább, mint a canadaiakat egybehívni, hogy magoknak alkotmányt válasszsanak. De ő, a szónok, más codexből indul ki, melyet eddig az összes emberiség követett, — s ez a nemzetközi jog. — Ezen alapul a háznak joga, törvényeket hozni Canada számára. . . . A francia rendszer gyakorlati következményeit láthatni a nyugotindiai francia szigeteken. Virágzók voltak és boldogok, míg az emberek jogaival meg nem ismerkedtek. De mihelyest e rendszer közéjük érkezett: mintha csak Pandora szelenczéje, mely teli van minden emberi bajokkal, felnyílt volna; s maga a pokol is torkát tátni, és a gonoszság valamennyi dämoni az ország színén átvonulni látszattak.“ . . .

Midőn Burke Lafayettet beszéde folytatásában XVI. Lajos tömlöcztartójának mondá, Fox hiveinek „rendre!“ kiáltása által szakasztatott félbe, s maga Fox felállván, mondá :

„Ma, úgy látszik, szabadítékos nap van, melyen mindenkünk felállhat s kiválaszthat magának egy kormányt, hogy azt legyalázza, akár tartozzék a dologhoz akár nem. Ámbár itt egy lélek sem emlité a francia forradalmat : az én tisztelt barátom mégis felállott, gyaláztatni ennek nevezetes eseményeit. Ő szintaunyi joggal s ép ezen módon értekezhetett volna a hindu, vagy a chinai, vagy a török kormányról, vagy Confucius törvényeiről ; mindez épen úgy helyén fogott volna lenni. Ma mindenikünk jogosan s kénye kedve szerint és oly nyers szavakkal, mint neki tetszik, legyalázzhatja valamennyi régi s újabb államok kormányait.“ —

Burke magyarázni akarta előbbeni állításait, de lord Sheffield indítványt tett : hozassék végzés, hogy a francia alkotmányról értekezni, rendbontás. Pitt diplomatikai semlegességgel állott a vivók között, s finomul megkülönbözteté a rendet attól, mit ő „discretion“-nak mondott. De Fox e kettőt egynek állítván, egyebek közt így szólott :

„Nagy és tiszteletre méltó tekintélyektől tanultam, hogy nagy eseményeknek szükséges értesítés nélküli s kisszerű megvitatása sem az író tollának, sem a szónok szavainak becsületére nem válhatik. Ha azt fogják határozni, hogy az én tisztelt barátom folytassa okoskodását a francia forradalom ellen, akkor odahagyom a házat ; s ha egyik vagy másik barátom megüzenni fogja, hogy a quebecki bill felett tanácskoznak, visszajövök ez iránt nyilatkozni. Nem mintha ellenemre volna tisztelt barátomat hallgatni, — én őt mindig

örömmel hallgatom, kivéve ha okoskodásának semmi gyakorlati eredménye nem lehet. Midőn a tanácskozás pillanata el fogott érkezni : bármi gyengének éreztem magamat, ha ismereteimet tisztelt barátoméival összehasonlítom, kit mestermeknek kell mondanom, mert tőle tanultam mind azt mit politikában tudok : mégis kész leszek az általam felállított elveket védeni még tisztelt barátomnak hatalmasb szónoklata ellen is ; kész leszek azt vitatni : hogy az „emberek jogai,” melyeket tisztelt barátom hiú chimaerák és ábrándozások gyanánt nevetségessé tett, valóban alapját tesz minden józan alkotmánynak, s magának az angolnak is, mint a statutumok könyve mutatja. Mert ha én értem némileg az angol nép és kormánya közötti eredeti szerződést, mint ezt ama könyvben felállítva találjuk : akkor ama szerződés megismerése azon örök jogoknak, melyek a népeket annálfogva illetik, mert emberekből állanak ; megismerése azon jogoknak, melyeket semmi elévülés meg nem szüntethet, semmi esemény meg nem ronthat. Ha ilyenén elvek veszedelmesek az alkotmányra nézve, — csak azt mondhatom : hogy ezek elvei voltak az én tisztelt barátomnak, kitől ez elveket tanultam. Az amerikai háború idejében együtt örvendettünk Washington szerencsés hadviselésén, együtt búslakodtunk Montgommery veszte felett. Én tisztelt barátomtól tanultam azt : hogy egy egész népnek lázadását nem tekinthetni mesterkélt úton, kéz alatt előidézettnek ; kell, hogy a népet erre tettek hitták legyen. Így hangzott akkorban tisztelt barátomnak tana ; nem kevesebb erélylyel mint szónoklattal állítá : hogy ő nem intézhet vádbillt egy egész nemzet ellen. Az én tisztelt barátom — fájdalommal látom — megtanulá azóta, mint kell az ilyenén billt szerkesztetni, s mint kell azt mindazon műszavakkal felezifrázni, melyek statutumaink könyvét disztelenítik, minők : hamis, gonosz, czudar, ördögsugallta stb. Engemet mi illet, kit tisztelt barátom arra oktatott, hogy egy népnek forradalma nem történhetik ok nélkül, nekem lehetetlen volt nem örvenednem, midőn láttam, hogy Franciaországának alkotmánya

ugyanazon emberjogokon alapúl, melyeken maga a brit alkotmány emelkedik. Ezt tagadni annyi, mint az angol alkotmányt pelengérre tenni; — az én tisztelt barátom nem írhat oly könyvet, nem mondhat oly beszédet tanácskozásközben, bár mi jelesek legyenek mind könyvei mind beszédei, melyek engem ezen véleményben megingadoztathatnának; én e tárgyra nézve tisztelt barátomtól toto coelo különbözöm.“

„Ámbár több ízben szakasztattam félbe, — válaszoló komoly, lenyűgözött hangon Burke, — a rendreutasítók által : mégis a legnagyobb nyugalomban hallgattam végig Fox urat, egyszer sem szakasztám félbe. . . . Pedig az ő beszéde talán egyike volt a legszabályellenesbéknek, melyek valaha e házban mondattak. Nyilvános életem, szavaim, irataim nemesak keserű szavakkal elferdítettek és meghamisítottak, de még bizodalmas beszédeim is a ház elébe hurezoltattak oly célzattal, hogy állítólagos politikai lengeségemet kitiüntessék. A hajlam ily jeleit kelle attól nyernem, kit legmelegebb barátomnak gondoltam, s ki húszonkét évnél tovább tartott szoros barátság után helyén látta, engem a legparányiabb ok nélkül személyesen megtámadni. . . .“

Beszédének folytatásában Burke megjegyzé, hogy pályájokon Fox és ő már több tárgyra nézve különböztek egymástól, — a parlamenti reform, a dissenterbill, a király házassága tárgyában; de ezen véleménykülönbségek, mondá, soha egy pillanatra sem szakították eddig félbe barátságunkat; meglett koromban nem nagy bölcsesség, ellenségeket gyűjteni magam körül, vagy barátaimnak okot szolgáltatni, hogy tőlem elváljanak. De változhatlan ragaszkodásom az angol alkotmányhoz mindent veszélyeztet velem, s polgári kötelességem és eszélyességem arra

tanít, hogy véglegelhettemmel felkiáltsak : fussatok a franczia alkotmány elől!

Fox ekkor e szavakat sugván neki : „de mikor ez nem felbontása a barátságnak!“ Igen, ez barátság-bontás, válaszolá Burke. Tudom, hogy mibe kerül nekem ezen eljárásom. Mert kötelességemet teljesítem, egy barátot vesztettem; barátságunknak vége van. — S ekkor Foxhoz és Pitthez „mint a nagy versenytársakhoz“ fordulván, reményét fejezé ki : hogy akár úgy találkozzanak ezentúl a politikai hemisphäriumban mint két lángoló meteor, akár testvérekként egyértelműleg haladjanak előre : védeni fogják és szeretni az angol alkotmányt, megóvni az újításoktól, . . . s megmenteni az új theoriák veszedelmétől. Végre Isten mindenhatóságára áttérve, ki karjával kilöki a bolygócsillagot köréből s képessé teszi, hogy kiállja a nap hevét, s a hideg éjtszakának iszonyú sötétét, mondá : bizzuk Istenre a határtalan tökéletesedést, mert mi szegény, gyenge, nyomorú emberek csak a tapasztalás nyomán indulhatunk biztossággal. . . .

Fox felállott. Sokáig nem szólhatott, a könyűk leperegtek arczain, s angol parlamentben, „annyi egoista és jurista között“ mint Schlosser mondja, többen zokogtak. Végre így szólott :

„— — — — Remélem, hogy tisztelt barátom, a mai nap eseményeinek daczára, vissza fog emlékezni a mult időkre; s ha némi meggondolatlan szó vagy szerfeletti buzgalmam őt megsértették volna, hinni fogja, hogy az legalább nem történt szándékosan. Tisztelt barátom mondá, s helyesen mondá,

hogy ezelőtt különböző véleményben voltunk több tárgyakra nézve, s e körülmény még sem szakítá félbe barátságunkat. Vallja meg tisztelt barátom őszintén, ha nem különbözhetünk-e szintígy véleményben a francia forradalomra nézve, barátságunk felbontása nélkül? . . . Csak azon sértő kifejezések, melyeket tisztelt barátom reám halmozott. . . . (Itt Burke oly hangosan, hogy mások is hallhatták, megjegyzé, miszerint, tudtára, nem élt ilyen kifejezésekkel.) — Tisztelt barátom, folytató Fox, nem emlékezik ezen kifejezésekre, elfeledé őket: így tehát én is tökéletesen és örökre megfeledkezem rólok. Én nem szerethetek ily kínos emlékeztést, s e pillanattól fogva kitöröltetek lelkemből. Megismerem, hogy a barátságnak nem szabad a polgári kötelesség rovására élösködni; és ha az én tisztelt barátom hiszi, hogy szolgálatot tesz hazájának, midőn a francia forradalmat gyalázza, akkor a szerint kell cselekednie; de engedje meg egyszersmind másoknak, kik ellenkező véleményben vannak, hogy ellenkezőkép cselekedhessenek. Mert beszédemben az 1780-diki eseményekre hivatkoztam, a tisztelt úr azt modja, hogy életének összes eljárását kifürkésztém. Nem cselekedném, ha ez tisztelt barátomnak becsületére s jellemének dicsőítésére nem válnék. S hol találhatni életében egy pontot, mely ezt nem eszközölné? 1780-ban az volt e háznak véleménye, „hogy a koronának befolyása növekedett, növekedik, s hogy azt megszorítani kellene.“ Tisztelt barátom is aláírta e végzést, kinyilatkoztatván ez által, hogy alkotmányunk nem volt tökéletes ezen módosítás nélkül. S nem akarja az én tisztelt barátom a francziáknak is engedni azon jogot, melyet önmaga gyakorlott? Beszédének végén, miután Burket még az amerikai háború idejére emlékeztette, arra, mit mondott volt az 1783-diki trónbeszéd tárgyalásakor, — fájdalmát nyilvánítá a nap eseményei felett, de reményét is, hogy barátja, ha tekintetbe veszi a körülményeket, melyek e félreértést okozták volt, megfeledkezik majdan a multról. „Tartsa meg a tisztelt ur sa-

ját nézeteit, de ne gáncsoljon engem, hogy én megtartom a magaméit.“ S újra említvén a kemény modort, melyet barátja ellene használt vala, érzékenyen panaszlá innen eredett fájalmát. „Azon leszek, hogy tisztelt barátomnak útban ne legyenek mindaddig, míglen idő és megfontolás más alakban tűntetik fel előtte e tárgyat; és ha barátaink akkor nem lesznek azon, hogy bennünket egyesítsenek : nem fogtak úgy cselekedni, mint azt tőlök várhattuk volna.“

Burke, válaszában Fox beszédét olyasnak monda, melynek keserű közepe éles ellentétben áll a kezdetben s végül említett gyengéd hajlandósággal; újra panaszt emelt, hogy multjának egyes eseményei, sőt beszélgetéseinek egyes mondatai elferdítettek állítólagos politikai lengeségének kimutatására, s kéré a házat, maradjon híve az angol alkotmánynak a francia ellenében.

Ezen barátságbomlással felbomlott a régi whig-párt egyszersmind, s Pitt rendkívüli többséget látott maga körül gyűlni, mely őt nyílt és titkos hadviselésében Franciaország ellen pártolá, — azon forradalom ellen, melyről azt írá egyik barátjának Fox : „a francia szövetség elleni összes idegenségemnek vége szakad, ha e forradalomnak azon eredményei lesznek, melyeket tőle remélek.“

Foxnak és Pittnek utjaik e szerint messzebbre feküdtek egymástól mint valaha. —

1792-ben kitört a háború Anglia és Franciaország között. Fox e háború ellen, melyet mind Angliára mind Európára nézve veszedelmesnek tartott, állandóan küzdött 1797-ig ; s ez úton, mert a Francia-

országali háború sürgetése akkor oly kedvencz foglalatossága volt John Bullnak, mint tiz évvel ezelőtt Gordon zenebonájakor a „no popery“ kiáltás, ujra népszerűtlenné vált. Milner 1793-ban azt írta Cambridgeból Wilberforcenak : hogy városukban talán egyetlenegy sem találhatni Fox régi barátjai közül, ki még bizodalommal viseltetnék iránta, s igen számosan épen örültnek tartják. — S mindez annál fogva, mert szitkozódás nélkül szólott a francia forradalomról, s mert a braunschweigi herczeg manifestumában donquixotiádot látott. 1794-ig, midőn a portlandi herczeg és más félénkebb whigek — a magokat ő whigeknek nevezők az újaknak irányában — Pittnek táborába vonultak, még némi reményt táplált, felekezetének segédével hasznos szolgálatokat tehetni a közügynek, s 1794. mártiusban oly beszédet mondott a háború ellen, melynek rendkívüli ereje még Pittől is a bámulat jeleit csalta ki; — de azontúl letett minden reményről. „Ön könnyen képzelheti magának, — így irt egyik levelében — mily érzékenyen vettem a szakadást köztem és régi barátaim között. Ily kinos pillanatokban olyasmit érez az ember, mintha újra kellene kezdenie a pályát. Valóban, ha becsülettel tehetem, egészen visszavonultam volna a parlamenttől; — de az lehetetlen volt. S így nem maradt egyéb hátra, mint pártom töredékeit egybegyűjteni és Sisypusként újra felfelé görgetni a sziklát, mely alkalmasint fejünkre fog esni, mielőtt a tetőre feljutott volna.“ — S ő elcsüggedhetett méltán. A leglényegesebb kérdéseknél, mint p. o. a ha-

beas corpus-törvénynek felfüggesztésénél 1794. május 17-én, a gyűlési jog korlátozásánál 1795. november 10-én s december elején, alig volt képes harmincz, negyven szavazatot vetni az ellenzék mérlegébe; ez utóbbi alkalommal versenytársának atyjára hivatkozott, ki egy izben felkiálta: „Inkább mintsem rabszolgaságot hozzunk be, inkább uralkodjék közöttünk örökre az egyenlenség!“. Azon körülmény, hogy pártja, noha néhány évvel ezelőtt még elég erős volt Pittet kényszeríteni azon háborúvali felhagyásra, melyet az oczakowi erősség miatt Oroszország ellen volt indítandó, most gyenge töredékké olvadt; s hogy ő, kinek a sajtó 1791. óta köszönheté, hogy a jury már nemcsak az írás és közzététel anyagi ténye s a bevádolt személyek és tárgyak identitása, hanem a vádlevélben foglalt valamennyi pont, tehát a czélzat felett is hozott verdictet; hogy ő ezen sajtót is irányja s elvei ellen fordulni látá: ez őt méltán elkeserítheté; de mihelyest a közvélemény csak egy pillanatig ismét mellette látszott nyilatkozni, remélt újra, és merészebb lett terveiben. Egyik barátjának e tájban ezeket írta: „Én úgy hiszem, hogy most szükségesebb mint valaha, a democratákkal egyesülnünk. Mi whigek már semmit sem tehetünk, mint párt; most elleneink s a democraták között kell elkezdődni a tusának, s nekünk egy zászló alatt kell küzdenünk az utóbbiakkal. Ezek t. i. nélkülünk vagy gyengék lesznek ellentállani az udvarnak, s akkor jóéjtszakát alkotmányunknak, ez szépen elhal, mi, meggyőződéseim szerint, a minden lehetőségek leg-

roszabbika; vagy pedig ők eléggé erősek lesznek meg nem bukni; de ez esetben, aristocratiai vegyület nélkül s boszúval ellenünk, mert nem szövetkeztünk velök, nagy kicsapongásokat követhetnek el, s olyvalamire juttathatják az országot, mi nem kevésbbé undok, mint a despotismus.“ — 1797. május 26-án a parlamenti reform ügyét hozatá Grey által szőnyegre, — de a whigek, kik e tájban már jócskán rehabilitálták magokat a közvéleményben, még mindig tetemes kevesebbségben voltak az alsóházban. Hiában emlékezteté Fox az ellenében ülőket, hogy Pitt maga három ízben, 1782-ben, 1783-ban és 1785-ben indítványozá a parlamenti reformot, hogy az ügy, mely, úgymond, akkor talán még nem volt oly sürgetős, minőnek mondatott, de melyet ő, a szóló, mint üdvest, állandóan pártolt, azóta az összes nép ohajtásává növekedett, — csak 93 szavazat pártolá az indítványt 258-nak ellenében.

Mind ez végre még is elcsüggeszté őt. S midőn e tájban, mert politikai ebédnél a „felséges nép“ egészségére emelt poharat, a korona titkos tanácsosainak sorából kitöröltetett, kinyilatkoztatá a parlamentben, hogy ezentúl hasznosb dolgokkal akar foglalkodni, és saint-anne-hilli jószágocskájára vonulván Cherzey mellett, itt azon 3000 font sterlingból, melyet 1793. óta, mikor a játék őt vagyonának végmaradványaitól is megfosztá, pártjától évenként húzott, csendesen élt 1800-ig, mintha a költekezéshez s a napi politikához egyiránt nem értene, — vadászat, füvészet, nevezetesen rózsatermesztés, s az iro-

dalom között osztván fel minden gondjait. Európa délszaki irodalmaival már kora ifjúságában barátkozott meg. Dante és Ariosto kedvencz költői közé tartoztak. Az angolok közül Dryden; a francziák közül Racine; a rómaiak közül Virgil: Homer megannyijok felett. — „A Stuartház két utolsó királyának historiája“ czímű s csak halála után megjelent munkájának nagyobb része is ekkor készült. Fox ennek írásaközben, — mert voltak, kik beszédeit nyelvbeli előadás tekintetében „castigatusabbaknak“ ohajtották, — a tulságig ügyelt a nyelv tisztaságára, a forma aprólékosságaira. Bilincsekbe verte magát, hogy tökéletes legyen, s ennek eredménye az volt: hogy lánglelke nem mozoghatott szabadon, hogy szeretetreméltó természetességét veszíté. De mind e mellett kitörni látjuk néha belőle a szenvedelmes szónokot, s ha nem mint szorosan historiai mű: mégis mint védirat, mint olyatén munka, melynek írója az 1688-diki forradalom dicsoítását tűzé ki magának feladatul, teljes megismerésre méltó.

Midőn elvégre közeledett az idő, mely Angliát és Franciaországot békében látá egymással, ismét megjelent a parlamentben, s itt versenytársától, ki 1801. februárius 8-án hivataláról lemondott, de ki csak martius 14-én, miután t. i. III. György örültségéből másod ízben is kiépült, hagyhatá oda a miniszteriumot, — tréfásan „uj tag“-nak czimeztetett. Pitt a katholikusok emancipatióját adá kilépésének okául, melyet ő szükségesnek látott, s melyet a király ma-

kacsúl ellenzett. De valószínűbb, hogy ő főleg analfogva lépett ki a miniszteriumból, mert nem akart a béke művéhez járulni, mely után akkoron, rendkívüli drágaság is nehezedvén az országra, valamennyi párt esengett Angliában. Fox 1802-ben ősszel, nyomban az amiensi békekötést megelőzőt frigyponatok aláíratása után, Párisba utazott, hol az ország levéltárában a Stuartokat érdeklő papirosokból kivonatok készített felebb említett munkájának számára, s hol a legnagyobb lelkesedéssel fogadtatott. Ekkor találkozott Lafayette-el, kinek szabadítására hívá fel 1795-ben az angol kormányt. Több ízben kitüntetéssel fogadtatott az első consul által, ki utóbb Sainte-Helenában fájdalmasan emlegeté, hogy Fox halálának pillanata egyike volt azon fatalitásoknak, melyek őt sujtották. „Ha Fox életben marad, mondá, békének örvendettünk volna; ő becsületes ember volt és helyes felfogással birt. Foxnál a szív melegítette a geniust, Pittnél a genius kiszáraztotta a szívet.“ A nemeslelkű férfi, midőn Bonaparte Pittet és Windhamot arról vádolá előtte, hogy élete ellen ármánykodnak, tiltakozott ily vád ellen.

Fox, Párisból visszatérvén s rövid idő múlva újra kitörvén a háború, 1803. május 24-én a hadviselés megújítása ellen azon híres beszédet mondá, melyet sokan parlamentaris szónoklata koronájának tartanak. „Fox tíz órától egyig szólott — írja egyik politikai ellene — s ezen három óra alatt több művészetet, szónoklatot, elmésséget és kártékonyságot fejlesztett ki beszédében, mint a mennyit valaha

hallottam tőle. "1804-ben Napoleon Boulogneból megrohanással fenyegetvén Angliát, Addington gyenge miniszteriumát minden felekezet veszedelmesnek látá, és Pitt egy oldalról, Fox Grenville-l egyesülve a másíkról, mindent elkövettek a miniszterium megbuktatására. 1804. május 12-én Addington lelépett; de a királynak ellenszenve miatt, Pitt szorgalmazásai daczára, ki a kormányt most újólág kezébe vevé, Fox nem léphetett társul a miniszteriumba; mi Macaulay nézete szerint, ekkor, midőn Angliában a jacobinismus és anti-jacobinismus egyiránt mentek ki divatból, s a nemzeti függetlenség nagy kérdése mindent háttérbe szorított, eszközölhető lett volna.

Fox, barátjainak, midőn a király csak öelene, nem barátjai ellen is tiltakozott, a miniszteriumba lépést tanácslá, igérvén, hogy egész lélekkel fogja majd őket támogatni; oly tanács, melynek ők nem engedhettek, látván, hogy egy nagy férfiú ostracismust szenved csak azért, mert egyénisége nincs ingyére a koronának. — Ott állott tehát ismét az ellenzék élén, mint húsz évvel azelőtt, s újra szónoka volt minden nemesebb ügynek, nevezetesen az irlan-di katholikusok ügyének (1805. május 14-én); s újra vádolóképen lépett fel minden törvénytelenység, nevezetesen lord Melville (Dundas) hivatalos visszaélései ellen. De modor és hang érezteték a hallgatóval, hogy a férfikor legszebb évei már megette vannak. Ő fáradt volt. „Semmi kedvem többé, — mondá egy nap, midőn Pittnek válaszolna, — semmi kedvem harcziás ügyességemet kitüntetni, megelégszem ha eszélyes-

séget tanusít eljárásom; lenit albescens animos capillus, litium et rixae cupidos protervae.“ Ily érzelmek közt látá közeledni az öregséget; ily érzelmek közt függesztett fel minden ellenségeskedést, midőn az ellenfél vezérét végbetegsége ágyhoz szegzé, s nem lépett bé a húszévi küzdelmek teremébe, mondván: mentem mortalia tangunt; ily érzelmek közt tartá Pittnek 1806. januárius 23-án történt halála után azon beszédét, mely Pitt országos emléke ellen volt ugyan intézve, de mely — Macaulay megjegyzése szerint — a jó ízlés és jó érzés remeke. A feladás a legboszantóbb volt, mely valaha szónoknak jutott, de oly humanitással, oly gyengédséggel vitetett véghez, melyeket az elhunyt gyászoló barátjai melegen köszöntek meg. Ily érzelmek közt alkotá Grenville az új miniszteriumot, melyben ismét, életében harmadszor, a külügyek tárczája jutott néki. Most nem találkozott, ki útjában állana, most alkalom nyílt volna néki, az európai politikának elvégre új irányt adhatni, és szívverével táplált reményét, új közigazgatási rúgók alkalmazására nézve, életbeléptetni, — mert a jelen coalitiói miniszterium, elvek és érdekek, nem szenvedelmek és ellenségeskedések coalitióján alapulván, hosszú életet ígérhetett magának. De ő már pályájának végén állott. 1806. június 10-én Wilberforce által megkérve, nemcsak pártolá, mit tizennyolcz év óta folyvást tőn, hanem maga is indítványozá a rabszolga-kereskedés eltöröltetését. „Ha azon negyven év lefolyása közben, mióta büszke vagyok e házban üléssel és szavazattal bírhatni — mondá végbe-

szédében, mert az indítvány végbeszéde volt, — ha csak ezt, s egyedül csak ezt voltam szerencsés végrehajtani : hinni fogom, hogy eleget tettem ; s nyugalommal vonulhatok vissza a nyilvános élettől, és azon meglegedést nyújtó öntudattal, hogy kötelességemben eljártam.“ S a mit óhajtott, az teljesült ; mert nemcsak hogy a rabszolga-kereskedés eltöröltetett, hanem egyúttal meg is bízott a kormány, más hatalmasságokkal oly intézkedésekre lépni, melyek a rabszolga-kereskedést nálok is megszüntessék. — Az emberiség barátja ily eredmény szemléletére, s látván azonfelül az Angliával 1801. januárius 1-jén törvényhozási unióba léptetett Irlandban, a fehér rabszolgák a hazájában a habeas corpus felfüggesztését megszüntetve, a sajtó ügyét biztosítva : áldással tekint vissza Fox végnapjaira, melyeket azonfelül, noha Anglia kénytelen volt Hannover miatt Poroszországnak hadat üzeni, s ámbár Windham indítványára az ország védelmi ereje szilárdítatott, — komoly törekvés jellemzett az időközben császársággá vált Franciaországgal megkötni a békét. De Fox már július vége felé betegsége által a közügyek kezelésétől elvonatott, és september, 13-án Saint-Annes-Hillbe utaztában, Chiswickhouseban a devonshire-i herczeg jószágán meghalálozott. Midőn egyik barátja őt a karácsoni ünnepekre utalá, melyeket majd jószágán fog tölthetni : karácson napján válaszolá, már más színhelyen leszek. Van még más élete a léleknek. S midőn neje zokogásközben kezét kezébe vevé, én

boldog vagyok, monda a haldokló, bizodalommal, sőt bizonyossággal teli. —

A kor, melybe Fox ifjúsága és politikai életének első zsengei esnek, a bomlás korszaka volt. Ő, ki majdnem összes életét a rosznak bélyegzésével, a veszélynek kijelelésével tölté, ő sem maradt érintetlenül — jól mondja Rémusat — az erkölcsi ragálytól; és magánélete, de sőt közpályája hibáinak is nagy szükségök volt megváltásra. A megváltás, a mint év év után mult, teljesen történt meg. Halálának híre gyászhír volt millióknak.

Nem említem a tisztelet fényes jeleit, melylyel emléket dicsőíté a nemzet, nem a hála koszorúit, melyeket ravatalára aggattak a jobbak, nem Byron átkát, melyet rágalmazói után küldött, — de idejegyzem két politikai ellenének vallomását felőle.

„Soha emberi teremtes nem volt annyira ment a gonoszság, hiúság és hamisságnak még árnyékától is, mint Fox,“

így szólott az emberről Gibbon.

„En ismertem őt, midőn még csak tizenkilencz éves volt, és azon idő óta, mint egy szabályszerű épület fokonkint emelkedett azon pontig, hol a legtökéletesebb parlamenti szónokká vált, kit valaha látott a világ,“

így szólott az államférfiúról Burke, barátságuk felbomlása után. —

Következik 1783. december 17-én mondott beszéde, melyről már felebb szót tettünk, s melyre, va-

lamint Fox politikai élete egyéb momentumaira is, Pitt rajzában még visszatérendünk. A két férfiú pályája, noha az egyik majdnem összes életét a kormányrudnál tölté, a másik harmincz évet az ellenzék padjain — vagy talán épen ez oknál fogva — annyira van egymásba szőve, annyira egészíti ki egymást, hol mint lap és ellenlap, hol — magasabb szempontból tekintve — egyazon typust, Albion hatalmas typusát tüntetvén fel: hogy az egyiknek élet-rajza szükségkép a másikénak is tetemes részét foglalja magában.

Nem volt szándékomban, uram, még valamit hozzáadnom ahhoz, mi már oly helyesen előadatott a kérdésben levő határozat támogatására. *) Annak mind igaz, mind szükséges volta, nézetem szerint, már teljesen és alaposan bebizonyított. Egyes észrevételek azonban, melyek vitatkozások közben a ház másik oldalán ülő urak által tétettek, úgy látszik, némi megrovásra méltók. S megjegyzem egyszer mindenkorra: senki se panaszkodjék kemény kifejezések miatt. Oly fokra érkeztek a közügyek, hogy lehetetlenné vált melegség nélkül szólnunk. Gyengédség és tartózkodás vétkes dolgok, midőn az angolok érdekei veszedelemben forognak. A vitában levő tárgy szívünkig hat, s férfiatlanság lenne és kislelkűség, sima és csalékony színekbe burkolni oly tárgyakat, melyek természetöknél és következményeiknél fogva a házat s az országot boszankodással töltik el és iszonynyal.

Reám legalább, oly benyomást tettek, hogy soha sem éreztem ennyi aggodalmat; soha sem szólottam a házhoz a fenyegetődöz veszély ilyenén előérzetével; soha sem remegtem annyira a közszabadságért, mint jelenleg. A ház előtt levő kérdés magában foglalja a parlament jogait egész terjedel-

*) Az indítványozott határozat lord Temple eljárását czéggéres büntettnék nyilatkoztató, mely a korona iránti tiszteletet csökkenti, a parlament alapszabályait sérti, és az ország alkotmányát felforgatja.

mőkben és összes következményeikkel. Ezen jogok alkotmányunk alapját teszik, ezek jellemzik a szabad országok kormányát. S nem veszedelmeztettek, nem támadtattak meg e jogok? Létezhetnek-e egy pillanatig azon beelegyedés irányában, melyet a határozat valónak fogad el, mely több tisztességes úr előadása szerint megtörtént? Nem — az emberi természet nem tökéletes oly annyira, hogy ilyes kisértés súlyának ellentállhasson. Mikor fogja tehát e ház, törvényes és alkotmányos egész hatalmának eltökélett és félreérthetlen nyilvánlatkoztatása által méltóságát, függetlenségét és előjogait kivívni, ha veszedelmeztetésök pillanatában nem? A betegség, uram, tetőpontjára ért, s most itt van az idő, mely vagy új életre hívja vagy megöli a beteget. Most megválík, ha mind annak tökéletes kimulását, miért eleink vívtak és meghaltak, szentesítsük-e vagy ellenezzük? Kötelességünk, nemesak hazánknek esküvel megerősített szabadságait, hanem az emberiség szent jogait is védeni. Kötelességünk, hátráltatni az alkotmány rombadülését. Ezen éjtszakának tanácskozása fogja elhatározni: ha szabadok vagyunk-e vagy rabszolgák; ha az alsóház palladiuma-e a szabadságnak vagy a zsarnokság organuma; ha fogunk-e ezentúl külön szózáttal birni, vagy csak pusztá száraz viszhangja leszünk-e a titkos befolyásnak. Találkozhatik-e becsületérző ember, ki ily eredmények gondolatától vissza ne borzadna? Azon tekintet, melylyel oly testületnek tartozik, mely nem alacsoníthatatik minnen szégyenünk nélkül, mely el nem veszhet a nélkül hogy mi is el ne veszünk, nem költi-e fel boszúját, nem ösztönzi-e a legnagyobb erőfeszítésre mind egyéni, mind képviselői képességében, melynél fogva roszalhatja, felfüggesztheti vagy megszüntetheti a közboldogsággal s e háznak lételevel egyiránt ellenkező gyakorlatot?

De mi e határozat? Nagy művészi éllel oly általánynak mondatott, melyről épen úgy nem tanácskozhatni, mint a hogy azt bé nem bizonyíthatni. Pedig oly kézzelfogható köztudomáson alapúl, hogy a scepticismus legmagasabb fokát is meg-

szégyeníti. A legrendkívüliebb természetű hírek terjesztettek nem közönséges módon, s nem kisebbrendű egyének által. Mondják : egy nemes gróf a felség nevét használta azon világos szándékkal, hogy befolyással legyen a törvényhozás végzéseire a parlament elébe terjesztett bill ügyében, mely harmincz millió népre a leglényegesebb hatású leendő. A tárgy természete nem engedi, hogy a neveket elmellőzzem. A szárnyalló és bizonyos fokig hatással volt hírek valóságát egyiránt megismeri a ház mindenik oldala. Az okok, melyek annak bizonyítására hozattak fel, hogy a kérdéses tény nem használtatott oly módon, mint az indítványozott határozat mondja : magának a ténynek valóságát távolról sem hozzák kétségbe. Nem, — azt valónak tartja mindenki, csak a következmények, melyeket mi e körülménynek tulajdonítunk, hozatnak kétségbe. Még nem találkozott, s nem találkozik ember, ki bátor volna előállani és világos szavakkal mondani : hogy a tény nem való. Ez minden bizonyynyal véget vetne a vitának az illető gróf nem csekély becsületére, de még inkább e háznak megalégedésére és a közönség megnyugtatóására. Az ő tisztelt rokona (Pitt), ki a házat különformulázott vádtételre hívja fel, a gyanú és a vétkekesség súlyát nem emelheti le azon jellemről, melyet csorbátlanak, meg nem fogyatkozottnak és kétségfeletlinek állít. A könnyelműség, melylyel ezen hír véttetett, valóságos gúny vagy pasquillus e ház méltóságára. De nekem tudatnom kell az urakkal, hogy ez nem hirlapi gyanakodás, hanem annál jóval erősb, jóval komolyabb valami ; irott oklevelet lehet felhozni. Ezen levelet (e szavaknál kivesszi zsebéből a levelet) nem vethetni azonegy mérlegbe a mai vagy tegnapi hazugsággal. Ezen levél azt állítja, hogy : „ő felsége megengedi gróf Templenek, mondania, miszerint azok, kik az Indiabill mellett szavaznak, nemcsak nem barátjai, de sőt általa ellenségek gyanánt tekintetnek. És ha e szavak nem eléggé erősek, gróf Temple használhatja mind azokat, melyeket erősbeknek vagy célirányosbagnak tartand.” Kérdem, parlamenti eljárás ez ? valóság ez ? Hol van, ki az egyiket

állítani, a másikat tagadni, vagy mondani merné, miszerint ő szíve fenekén azt hiszi, hogy illetén hír nem terjesztetett közvetlen hatás előidézésére? Célzata volt minden bizonynyal, először: a legnyersebb, legerőszakosabb módon alacsonítani a parlament eljárását. Ezen hír a közönségnek azt mondja, hogy mi nem felelünk meg hivatásunknak; hogy mi vagy öntudatlanul vagy szándékosan eláruljuk küldöink érdekeit, s hogy végzéseink hozatalánál nem vezéreltetünk az ő meggyőződésök vagy saját magunk meggyőződése, hanem ama láthatatlan, titokteljes tekintély által, melynek a korona, a tanácsosok és a törvényhozás csak vak és szenvedőleges eszközei. A parlament mindkét háza ennél fogva vívó fellé vált e tusában, s ezen boldogtalan és gyászos tanács által életeért küzdő embersorsára hozatott mindenike. Jogainktól fosztattunk meg, közvetlen megrontás fenyegetésével. E pillanattól kezdve istenhozzádot mondhatunk minden független eljárásnak! Ha majd a nép szabadságai, a magántulajdon jogai, vagy a személyes biztosság még szentebb, még becsesebb szabadtítékai, megrohanás, sértés vagy veszedelem ellen védendők lesznek e ház által, mint a hol egyedül törvényesen és sikerteljesen orvosoltathatnak: mindannyiszor a közönség élénk, aggodalmas és a sikerért remegő reményei tova fognak szóratni és örökre elnyomatni a titkos befolyás lehellete által. Egy ilyen kép korlátoit és bilincsel, lélek és szabadság nélküli parlament a helyett hogy korlátolná, még tágitja, s létre és alapra juttatja még inkább, mint eddiglen, a korona előjogait. De ha bár a brit alsóház képes lenne ily szemtelenül túladni saját alkotmányos súlyán, ha bár ennyire megfelelkeznek elébbeni küzdelmeiről és diadalairól a szabadság és emberiség nagy ügyében; ha bár annyira közönyösen és árulólag venné ezen főfő tárgyakat és érdekeket, miknek számára eredetileg alapítatott: — én bízom benne, hogy ez ország jelleme még mindig megállja a próbát; én bízom benne, hogy az angolok épen úgy ovakodnak a titkos befolyástól mint a nyílt erőszaktól; én bízom benne, hogy ők semmivel sem készebbek érdekeiket

külföldi rablás és sértés ellen védeni, mint megtámadni és leverni ezen éjféli összeesküvést az alkotmány ellen.

A mai estének indítványa e szerint a legrendkívüliebb s legaggasztóbb tényen alapúl, melyről az ország hirt vehet; oly tényen, mely szabadságaink védfalát támadja meg, s mely nem csak a chartákban foglalt jogainkat, hanem azon gyökereket és alaposabbakat is végveszélylyel fenyegeti, melyek minden chartáknál erősbek, melyek a természet ura által gondjainkra bizattak, melyektől meg nem válhatunk a nélkül hogy a minden kötelességek legszentebbikét megsértenők, melyek bennünket nem mint polgárokat, hanem mint egyéneket és embereket illetnek, — jogainkat : szilárdul és egyiránt ragaszkodni a lelkiismeret és kötelesség nagy és legfőbb törvényeihez ; védeni, bár mit veszélyeztessünk ez úton, őszintén védeni azon általános és lényeges érdekeket, melyeknek védelmére feleltünk ; emberségesen megfelelni küldöinknek, barátainknak, minnen magunknak, és azon közönségnek, melynek bizományosai vagyunk, s melynek ügyében működünk.

Hány izben kell még az általam megnevezett gróf barátjait felhívnom, hogy tagadják hát a mit állítunk, hogy kezekedjenek hát ártatlanságáért? Akarja-e valamelyikök, jobbjaival szíven, tagadni a tényt ama gróf nevében? Vesse-nek őszintén, tisztességesen és határozottan véget azon gyalázatos vádnak, mely magaviselete ellen emeltetett, — s e ház azonnal üresnek és aaptalannak fogja nyilatkoztatni a hirt. De ha nincs ki becsülettel előállana, ki kezénél fogná az igazságot : akkor tekintettel kell lennünk a következményre. E háznak nem szabad saját jogairól és a közönségéről megfeledezni. Ezek csak addig állhatnak fenn, míg amazok biztosságban helyezvék. Mi most az alkotmány élete és vére felett tanácskozunk. Ha e pontra nézve engedünk : lemondottunk mindenről, s magunk járultunk magunk silányításához és megsemmítéséhez. . . .

Ezen bill, ámbár e ház minden capacitásai által megvi-

tatott és megérleltetett, ámbár az okok leghatalmasbika, a szükség által sürgettetett, s ámbár csaknem kétszeres többség által ajánltatott mindenik szavazáskor: valószínűleg elvész.— De méltóztassék figyelemmel lenni a ház azon modorra, melylyel alkalmasint jut majd e sorsra. Fog-e ez független többség szavazata által eszközöltetni? vagy találkozhatik-e ember, ki illetén többséget látna a kamarások szavazatában? pedig a szabály egész jövődjé most az ő határozatuktól függ. Az annyiszor említett hír, melyre annyi izben hivatkozás történt, oly végre terjesztetett, hogy közvetlen és lényeges célznak feleljen meg. Én távol vagyok attól, miszerint állítsam, hogy e szándéknak szükségképen sikerülni kellett. A magasrangúaknak s a főhivatalokban levőknek be kellene bizonyítaniok, hogy ők magas és nemes érzelmekkel bírnak; nekik a személyes becsület finom érzetéhez a szív legtökéletesebb tisztaságát kellene kapcsolniok, annyi méltóságot s annyi észert feltüntetniök, mennyit magasabb neveléstől, a szerencse kedvezésétől, s a nagyok és bölcsök példájától természetesen várhatni. De hogy fogjuk e leirással szavazataik kezelésének módját egyeztetetni? Ezeket ők szívesen a mieinkhez számítatják, mielőtt az idézett hír fülökbe jő; de azon pillanatban, midőn a hírt veszik, ugyanaz nap s kevés óra múlva, a közügyek egészen különböző világban tűnnek fel előttök, s a véleményről, melyhez reggel állottak, lemondanak délben. Én kész vagyok azonképen mint bárki más, megengedni, mi bizony valószínű! hogy ezen lordok új meggyőződésekert nyerhettek, melyek csuda gyanánt egyszerre s hatalmasan működtek; és hogy odaigért szavazataik daczára, illetén rögtöni és rendkívüli körülmény által felereltetve, a nélkül hogy az illető tárgy feletti tanácskozást hallgatták volna, közvetlen és magyarázhatlan ösztönt éreznek személyesen megjelenni, és lelkismereteik szerint szavazni. Ki fogná mondani, hogy mind ez nem történt valósággal? — Van azonban minden bizonynyal egy valóban rendkívüli találkozás ő lord-ságaik különös helyzetében és a vélemény ezen váratlan for-

radalmában; s ha kedvem volna komolyan szólani e tárgyról: akkor a nyelv egész kincse nem nyújthatna eléggé kemény s eléggé sújtó szavakat azon megvetés jellemzésére, melyet eljárásuk iránt érezek. Ez szemtelen bevallása a politikai erkölcstelenségnek, mintha az árulás ezen neme kevésbé bectelen volna mint bármely más. Ez nem egyedül lealacsonyítása azon helynek, melyet csak a legmagasabb s legpéldányosb becsületnek kell elfoglalnia: hanem ez megfosztja őket egyszersmind a tisztességes férfiú jellemétől, s egyenlőkké teszi az emberek legnyomorúabbjaival, legalábbvalóival; ez meggyalázza az angol peerség nemes, régi és jellemző függetlenségét, meg a brit törvényhozást egész Európa és a legkésőbbi maradék szemében. Mily varázs által büvölheti ilyenképen a nemesség a büntettet erénynyé, azt én nem tudom s nem is akarom tudni; de a politikának kivételével minden egyéb viszonyban és minden más emberfaj között a legvastagabb perfidiának illetén esete, érdeme szerint bectelenséggel bélyegeztetnék és átkozódással.

..... A tisztelt úr amott (Pitt) szokott nagylelkűségével reám fogja, hogy én nemcsak a koronának befolyását, nemcsak India kormányát és a whig elveket, hanem a királyi bizodalom egészét is monopolizálom. De valamennyi illetén szemtelen, be nem bizonyított és alaptalan vád megvetést érdemel, mert valótlan; és a legdühösebb ellenség, egy szikrájával a férfiasságnak, szégyenlené magát ily kézzelfoghatólag hamis vádakkal előállani. Hiszen összes törekvésem mindig az volt, s jelenleg is az: miszerint olyformán járjak el nyilvános életemben, hogy ez meghazudtolja mindazon rágalmakat, miket elleneim annyi buzgalommal koholnak és forgásba hoznak; s ha csüggedetlen törekvésem annak elérésére, mit józan észszel minden becsületes ember helyesnek tart, — büntett: akkor bűnösnek vallom magamat. Pirulás nélkül megvallom, hogy ez volt életemnek fő szenvedelme; s ezt én ápolni fogom rágalom, szószátyárság és ármánykodás daczára, veszélyeztetsem bár mindazt, mi nekem legkedvesebb a világon.

De uram, a befolyás ezen egyedáruságából, az illendőség kedvéért legalább azon néhány egyént kellett volna kihagyni, kikről felebb szóllottam. Ezek — tudjuk mindnyájan — valamennyi miniszterrel így bánnak. Hányszor bélyegeztettek ők a palotakatonák nevével, kik mint a régi Rómának praetoriánusai, mindig készek minden titkos parancsnak gyors végrehajtására. Emlékezem egy ügyes államférfiúnak mondására, kiről, ha mindjárt sok tárgyra nézve nem egyezhettem meg vele, mindenkor azt hirdetem, hogy számos jeles és hasznos tulajdonokkal birt. A mondást, melyre czélzok, mind bátor, mind helyes volta miatt bámultam mindig. Néhai Grenville György mondása, ki midőn hasonló árulást tapasztalt, — s bár mindazok, kik e nevet viselik, örökölték volna ezen független és férfias gondolkozásmódot, — felkiáltott: nem akarok soha többé egy jancsárcsapat élén állani, kik a legkisebb jelre mindig készek emgem megfojtani. . . .

A feladás, melylyel a tisztelt úr engem, mint a titkos befolyás lovagját, megbízott, sokkal inkább őt illeti, őt, ki ez éjtszaka oly gyakorlat védelmére kelt, mely egy pillanattig sem létezhetik mindazon jónak és nagynak veszedelmeztetése nélkül, mit alkotmányunk biztosít. Mily következetességgel védheti ő ezen, az angolok jogaival és óhajtaival ellenkezésben álló, gyászjóslatu ügyet: megítélendik azok, kik társait ismerték, kik figyelemmel voltak vallomásaira. Ne magyarázza hát félre eljárásomat pártdühének paroxismusában, ne erőködjék azt saját eljárásának lenyomatával bélyegezni. Azon befolyást, melyet az alkotmány bölcsen kijelelt a törvényhozás különböző ágainak, azt én mindig védtem, s fogadom, védeni fogom mindig. A koronának befolyása, törvényes határai között, lényegesen szükséges a kormányzáshoz; de veszedelembe hozza az országot azon pillanatban, midőn működései nem nyilvánosak és köztudomásuak annyira, mennyire érezhetők és hatályosak. Egy nagy író azt mondá: hogy az angol alkotmány el fog veszni, midőn a törvényhozó hatalom romlottabb lesz a végrehajtónál. Ha ő annyit ért a kormány

gyakorlatához, mennyit teoriájához értett : még nagyobb valóssággal hozzáadhatta volna, hogy elvesztjük szabadságunkat minden bizonynyal, ha a parlament ügyei nem az előjog törvényes és szokásos, hanem törvénytelen és renden kívüli gyakorlata által döntetnek el. . . .

Ki előtt tudva van, mint kezeltetnek a tanácsban az ügyek, annak éreznie kell, hogy a legparányiabb beavatkozás a parlamentben előforduló valamely tárgyba, szükségképen veszedelmes az alkotmányra nézve. Nem az a kérdés : ha fog-e a korona azon tanácsossal élni, melyet senki sem akar magáénak vallani ; hanem az : hogy ki felelős ilyen tanácsért ? Vagy nem veszi-e észre a tisztelt úr, hogy a miniszterek felelőssége az egyetlen biztosíték és garancia, melylyel az angol nép bír azon számtalan visszaélések ellen, mik e hatalom gyakorlatánál oly természetesek ? Csak taszítástok félre az alkotmány ezen nagy védfalát, s mi minden tekintetben a despotismus rabszolgái és tulajdona vagyunk. S nem szükséges következménye ez a titkos befolyásnak ? Mily állásuk lészen eszerint a minisztereknek, uram ? Nem jutnak-e így a hatalom birtokába kötéllel nyakukon, melylyel az országnak legalábbvaló filkója kivégezheti őket tetszése szerint ? Igen, ők hivatalaikban eljárnak, nem a felség, hanem azon férgek akaratja szerint, kik a királyi szék alatt lakoznak ; ők valóságos bábok, és mégis felelősek a diszítmény megett álló némi ismeretlen kuruzsolónak összes örültségeért, tudatlanságaért, vakmerőségeért vagy félénkségeért ; nekik még az sem engedtetik meg, hogy önnön eszöktől kérjenek tanácsot, hanem feltétlenül tartoznak hódolni azok eszének, kiket ismerni annyi lenne, mint megvetni. Az egyetlenegy szabály, melynél fogva hivatta vannak tekintélyt szabad emberek felett gyakorlani, az egy titkos parancs, mire nézve nincs más választás, mint engedelmisség — vagy végveszély ! Hol van az a férfiú, ki a férfiség érzelmeivel, becsületével, lelkével és szívével fogadna el ilyen feltételt bármi méltóságért vagy haszonért ? Ítélet nélküli, s a világismeret által nyújtott tapasztalás és az egész-

séges lélek tapintata nélküli gyermekek követhetik ily nyakrafőre az ambitio rohanó folyamát, és ugorhatnak a kormány székébe, míg annak gyeplői más kezekben vannak; de a miniszter, ki ily becstelenül viselheti magát, és az ország, mely ezt türi, egymást viszonyosan kinozni és átkozni fogják. *

Ily gyászos körülményekben a világ legjobb minisztere is tehetetlen, s adja bár magát elő a legsürgetősb s leglényegesebb alkalom, még sem viheti lelkesen és sükerrel a kormányt. A bizonytalanság súlya alatt nem működhetik az emberi lélek. Midőn legjobb szándéku s leghiggadtabb terveim egy gyáva fülbesúgás ellenörködése alatt állanak, midőn a legbecsesebb eredmények, melyeket becsületes és csüggedhetlen törekvéseim által elérhetni reméltem, ilyképen tönkre tétetnek: lehetetlen tovább hivatalban maradnom becsülettel magamra nézve, haszonnal a közönségre nézve.

Ha azonban változásnak kell történni, és ha új miniszterium alakítatik, s fenntartatik nem a ház vagy a közönség bizodalma, hanem csak pusztán az egyoldalú jognak tekintélye által: én ugyan nem fogom ama tisztességes úr helyzetét irigyleni. Azon pillanat óta követelem magamnak a whig elvek egyedáruságát. A szabadság, a függetlenség és az alkotmány dicső ügye nem többé az övé, hanem az enyim. Ebben éltem; ebben halok; ez engem fenntartott minden rágalmak között, melyek jellememet érék vala. A kicsiknek nehezítése és a nagyoknak idegensége; a boszúállóknak mérge és az alávalóknak cselszövényei; barátaim visszavonulása és ellenségeim törekvése, — mindez nem térített el azon eljárási vonaltól, melyet mindig legjobbnak láttam. A vita tüzeiben, mint bárki más, félremagyarázható kifejezésekre fakadhatam; de az alkotmány nyílt és széles ösvénye az enyim maradt mindenkor. Én sohasem voltam semmiféle ármánynak vak eszköze. Én hivatalba léptem, midőn a ház világos hajlamát láttam irántam, én egy pillanatig sem fogok többé hivatalban maradni, ha a leghalkabban figyelmeztetem általa, hogy magánhelyzetembe visszalépjek. — A tisztelt úr azonban

egészen különböző alapokon ügyekszik hivatalba juthatni. Ő erre nem hivatott e háznak többsége által; de nem birván e többséggel, fellép mint ügyvéde és választottja a titkos befolyásnak. Hogy fogja megegyeztetni ezen visszás magaviseletet az alkotmánynyal, azon elvekkel, melyeknek megtartását esküvel ígére Anglia népének? Micsoda indító okoknál fogva vakulhatott meg oly rendszer előtt, mely homlokegyenest s ily nyilvánosan minden egyéb hitvallásait meghazudtolja? Vagy talán megszerezheti neki a titkos befolyás azon bizodalmat, melyre őt tehetségei, viszonyai és elvei jogosították, de melylyet a neheztelő és sértett közönségtől a most egészen más világításban álló már nem követelhet? Fogja-e a titkos befolyás ezen házat oly szabályok elfogadására birhatni, melyek nem az ő szabályai, s melyek alá nevét csak azért kölesönzi, hogy azokat megvetéstől megmentse? Fogja-e a titkos befolyás magával hozni a minden rangbeliek azon hajlamát és szívességét, mely nélkül a kormánynak tökéletesen pangania kell? Vagy eléggé gyenge és erőszakos-e, hinni, hogy pusztá kineveztetése súlyban feléri mindezen tekintetek alkotmányos befolyását? Magamat mi illeti, nekem mindig az volt véleményem, hogy ezen országot nem érheti nagyobb szerencsétlenség, mint erő és állandóság nélküli miniszterium. Állandó közigazgatás nélkül a kormány hangulata soha sem fog annyira helyre állani, hogy itthon egyetértést, künn pedig tiszteletet találjon; s a ki némileg érti az alkotmányt, s a ki ért a közünk levő pártok jelen állásához, az nem tagadhatja, hogy ama nagy áldás valósággal és egyedül a közbizodalómmali szövetkezés útján érethetik el és létesíthetik. Semmi kétség, a koronának előjoga abban áll, hogy szolgálait választhatja; de az alkotmány gondoskodott arról, miszerint ezen szolgálai ne árthassanak az alattvalóknak azáltal, hogy ezeknek minden törekvéseiket hasonló körülmények között tönkre juttatják. Jobb lesz tehát a tisztelt úrnak meggondolnia, mennyit veszedelmeztet, ha a nép érdekeivel ennyire ellenkező intézkedéssel szövetkezik; hogy az sohasem fog reá állani, hogy titkos

befolyás által kormányoztassék ; és hogy a tisztelt úr magánjellemének egész súlya, összes szónoki ereje és népszerűsége, sohasem fogja egy titkos hatalom éjféli és zsarnoki parancsait elfogadtathatni az angolokkal.

Midőn mondom, miképen s mi célra irányzá vala eleink bölcsesége és tapasztaltsága a koronának valamennyi előjogait, akkor ne értsen félre senki, mintha megfeledkezném azon hódolatról, melylyel mint jó polgárok és hű jobbágyok tartozunk valamennyien azon fejedelemnek, ki a brit királyi széket jelenleg betölti. Senki sem tisztelheti őt inkább nálamnál személyes érdemeinél fogva. Én szeretem őt, mint szeretem az alkotmányt ; szeretem nagynevű őseinek dicső és sükeres fара-
dozásaikért, hogy az alkotmányt alakítsák és örökítsék. Ezen nagy és jó királyok hazafisága legkésőbb utódaikat is kedvessé teszi mindazok előtt, kik szeretik e hazát. Angliának királya nem vesztheti el népének tiszteletét mindaddig, míg e nép hálával emlékezik azon számos kötelességekre, melyekkel dicső családnak tartozik. Nem is kívánhatok neki nagyobb áldást, mint hogy uralkodjék jobbágyainak szíveikben, s hogy ezek annyi bizodalommal viseltessenek kormánya iránt, mennyi ragaszkodással vannak személyéhez.

M I R A B E A U.

MIRABEAU.

Ama rendkívüli férfiú, kire jelenleg áttérünk, már életének deléhez ért, midőn geniusa előtt két rövid évre nyílt meg a pálya; s miután őt ennek különböző phásisaiban érteni s méltányolni csak akkor leszünk képesek, ha politikai működésének praeludiumával, magán- és irodalmi életének egyes jeleneteivel közelebbről megismerkedtünk: a jelen vázlat két részre oszlik, melyeknek elseje inkább az embert és író-t, másika pedig csaknem kirekesztőleg a gyakorlati államférfiút tárgyalja.

I.

Mirabeau (Honoré Gabriel Riquetti, — gróf) született atyjának bignoni jószágán Nemours mellett 1749. mártius 9-én. Családja öt század óta egyike volt a Provence legdölýfősebb s leghiresebb nemzetségeinek, s atyja, a marquis, az emberek barátja, mint magát és egyik munkáját nevezé, mert Quesnay államgazdászati nézeteinek kifejlesztése és alkalmazása

által ügyekezett segíteni a népen, — talán valamennyi őseinél dőlyfősebb és makacsabb vala, zsarnok otthonn, zsarnok az államgazdászati elvek mezején is, ha t. i. az irodalom s a tudomány zsarnokokat tűrne. Anyja Vassan Mária-Genovéva, (nem Caraman Luiza, mint ezt híresnél híresb biographiai munkák még napjainkban is mondogatják, miből hitelességöket megítélhetni,) — anyja utóbb elvált férjétől s vele hosszú éveken keresztül botrányos pörlekedésben állott, mit fia is keservesen megsínylett.

„Honoré-Gabriel“ három éves korában himlőbe esett s mélyen felszántott arczvonásokat nyert egész életére. „Öcséd, így irt a marquis, egyik testvérének, ki fiatalabb éveiben a franczia marinában kapitány, utóbb Guadeloupe kormányzója volt, ki mint a máltai rend tiszte tölté életének végszakát, s kit az életírók rendesen „bailli de Mirabeau“-nak nevezgetnek, — „öcséd, — így ir a saját stylusu atya — csúnya mint a sátán öcsese.“ — Mirabeau korán adá jeleit mind rendkívüli tehetségeinek, mind megtörhetlen jellemének és féktelen szenvedelmeinek. Atyja öt nyolcz éves korában „kis szörnyeteg“-nek mondja; két évvel utóbb azt írja róla : hogy eszes mint egy harminczéves férfiú; s a tizenegyéves gyerkőczéről herczeg Nivernois az itt következő anecdotát közli : „Minapában pályázás alkalmával kalapot nyert pályadíjul. Megpillantván megette egy fiút sipkával, a maga még igen jó kalapját ennek fejére nyomja mondván : „Nesze, nincsen két fejem.“ Ekkor úgy rémlett előttem, mintha ő a világnak ura volna, vala-

mi isteni ömlött el egész alakján; e jelenet engem ábrándozásba merített, könyekre fakasztott.“ —

Atyja minél szigorúabb tanítókat választott számára, kik makacsságát megtörjék, s kik a gyermek-
ifjú kicsapongásain, melyektől gyalázatot várt csalá-
dára, erőt vegyenek; de egy oldalról a tűzlélek nem
volt fékezhető, s más oldalról valamennyi tanító a
fiú pártját fogta atyja ellenében. Mirabeau megtanult
mindent a mit tanulmányúl elejébe tettek, a mit ke-
zébe adtak. A régiség nyelvein kívül, sajátjává tette
az angol, olasz, spanyol és német nyelveket; két év
alatt a matematikában meghaladta a calculus diffe-
rentialist; kitűnt a rajzolásban; lovaglás, vívás, táncz
és úszás dolgában valamennyi társait megelőzte. De
atyja, talán azért is, mert értésére esett, hogy a fiú
leveleket és ajándékokat vesz anyjától, kiről azt írá
egy ízben az öreg: „hogy azon húsz év, melyet vele
töltött, folytonos vesegörcsöt okozott néki,“ — atyja,
indulatosságában ördögöt látott fiában, s ezen régi
maximánál fogva: nem bírok vele, tehát katonának
adom, — 1767-ben alhadnagyságot vett neki Lam-
bert marquis ezredében. A tizennyolcz esztendő s ifjú
adósságokat csinált, megszerette az ezredes szerető-
jét, s midőn e miatt üldöztetett, Saintesből Párisba
szökött, és büntetésül, atyjának kívánságára, 1768.
második felében a rhéi sziget erősségébe zárattott, de
1769-ben engedelmet nyert, hogy a lorrainei ezreddel
Corsicába mehessen. „Április 16-án — így ír aggo-
dalmában az atya — hajóra szállott azon térségen,
mely önmagát felszántja; adja Isten, hogy ott mint

gályarab ne evezzen valaha!“ Mirabeau ezen aggodalom daczára előljáróinak méltánylását érdemlé ki magaviselete által. A hadnagyocska mind buzgalma, mind hadi ismeretei által kitüntette magát, s üres óráiban Corsica történet- és helyírásán dolgozott, melyről bátyja, a bailli, mondá : hogy lánglélek és nemes szív által iratott; de melynek kinyomatását atyja folyvást ellenzette, s melyet megsemmisített utóbb. Mirabeau 1770-ben visszajött Corsicából, s a hadviselés alkalmával kitüntetett jótulajdonaiért kapitánynak neveztetvén ki, folytatni akará katonai pályáját, s egyéb tervei között ausztriai szolgálatba (Ausztria akkor szövetségese volt Francziaországnak) szeretett volna lépni, hogy Magyarországba jöhessen. De atyja most már nem sokat törődött fiának katonai hajlamával, s azt tanácslá neki : hogy tanulja keresztül a physiocraták munkáikat, nevezetesen az ő, — a marquis nemzetgazdászati catechismusát „mely az észet s a szívet egyiránt megnyugtatja.“ Mirabeau, ki cselekvés, gyakorlati működés nélkül halált látott az életben : hogy tettel feleljen meg a tanácsnak, mindenek előtt atyja limogesi jószágainak, hol akkorban tartózkodott, javításáról gondoskodott, munkakört nyitott az éhhalállal küzdő jobbágyoknak, velök dolgozott, velök ebédelt, s a vidék plebánosaiból, földesuraiból és jobbágyaiból ítélőszéket alakított, mely az ügyes-bajos dolgokat haladék és költség nélkül elintézte. Ennyi erélyesség még atyját is bámulásra ragadá; szíve felnyílt az öregnek. „Ő a lehetetlen dolog daemoná — így ír róla egyik levelében, —

januárius 1-sején, (1771) négy órakor reggel már lóháton volt e hegyvölgyben, és szíve tágult, midőn a jobbagyok áldásait vevé; jó esztendőm lesz! mondá. Tudtam, hogy ő olyatén egyéniség, melyet nem csak gyakorlani, hanem foglalkodtatni kell egy-szersmind.“

Jutalmul engedelmet nyert, hogy Párisban tölthesse a telet. Halljuk, mint írja le az öreg, fiának első fellépését a világban. „Öcséd hetenkint három napot tölt Versaillesben; ő nem bitorol semmit, s elér mindent; bejárása van mindentüvé. . . . Rokonának nézi az egész világot; a Guémenéek, a Carignanok, a Noaillesok s Isten tudja még ki nem minden, magokkal ragadják. . . . Bolondnak találják mint egy fiatal vizslát. Durfort asszonyosság azt monda róla, hogy ő valamennyi létező s jövőendő udvar méltóságát összekuszálná; — de azt is találják, hogy több esze van mint nekik mindnyájuknak, mi nem nagy ügyesség tőle. Egyáltalában nem szándékom, hogy ő ott éljen, hogy mint a többiek vagyonától foszsza meg a királyt, hogy az ármány sarát felturkálja, s a fejedelmi kegy símajegén korcsolyázzon; de czélomra szükséges, hogy lássa a világ eljárását; — s aztán ha kérdezik tőlem, hogy én, ki soha sem akartam magamat „beversaillezni,“ miért bocsátom őt oda már ily ifjú korában, azt válaszolom: hogy ő más agyagból gyúratott mint én a vadmadár, kinek négy torony között volt fészke; hogy ő ott legalább csak az úgynevezett jótársasággal fog kiesapongani; hogy míg őt balognak láttam, addig elrejtettem, s

hogy mihelyest őt jobbról találtam, mindjárt önjogunknak ismertem. S végre miután öt század óta mindig türték a Mirabeaukat, kik soha sem voltak úgy faragva mint a többiek, türni fogják még ezt is, ki nevét, látom, nem fogja leebb szállítani.“

De pár hónap múlva, ha mindjárt akkor is kénytelen vallást tenni fiának rendkívüli ügyességéről s azon buzgalmáról, mely vele a versaillesi ünnepek után egész napokat töltet Páris könyvtáraiban „hol dolgozik és foliánsokat forgat, mintha megőrült volna,“ — újra kiesett kegyelméből. Mirabeau Limogesba ment, s ott oly hévvel adá magát a mezei gazdaságra, hogy atyja ismét féligmeddig kiengesztelődött, s bizodalmának tanusítására, provencei jószágaiba küldé őt, hogy a fellázadt községeket, melyekkel tisztei már nem birtak, az engedelmesség ösvényére térítse vissza. Ezen jószágok Aix szomszédságában vannak, hol Mirabeau a marquis de Marignane egyetlenegy leányával és örökösével 1772. június havában házasságra lépett. Ipa dúsgazdag volt, de ideig óráig csak 3000 francot biztosított leányának évenként, s Mirabeaunak csak 6000 frank járván ki évdíjúl atyjától, ki neki a menyegző költségeinek fedezésére kétszáz tallért adott s nem többet, — a fiatal házasokat rövid idő múlva Aixből a mirabeau kastélyba szorították adósságaik, hol szinte nem volt maradásuk, mert az atya elszörnyűködött fiának 160,000 francra menő tartozásán, s elzárási parancsot eszközölvén ki ellene, meghagyá neki, hogy tatarodjék ki Mirabeauból s vonuljon Manosqueba. Itt,

száműzésének ezen nyomorú helyében írta Mirabeau értekezését a zsarnokságról. Atyja úgy vélekedett : „hogymég csak örült ember írhat ily dolgokat éppen akkor, midőnmég elzárási parancs által van bilincselve;“ de Mirabeau aztmondá : „hogymég ő mindig büszke lesz azon nemes bátorságra, melynél fogva éppen akkor dörgött a zsarnokság ellen, midőnmég az önkény lánczai alatt nyögött.“ A munka csak három évvel utóbb jelent meg nyomtatásban, e jelmondattal Tacitusból, mely az íróts a kort jellemzi : „Dedimus profecto grande patientiae documentum, et sicut vetus aetas vidit, quid ultimum in libertate esset, ita nos quid in servitute; ademto per inquisitiones et loquendi audiendique commercio, memoriam quoque ipsam cum voce perdidissemus, si tam in nostra potestate esset oblivisci quam tacere.“ Mirabeau maga szigorúan bírálá meg e munkáját, midőnmég már néhány évvel utóbb úgy ítélts : „hogymég ifjúságának ezen rögtönzött munkája terv és rend nélkül való, s inkább polgári vallástételnek mint irodalmi műnek tekintendő;“ de az utód még ma is tisztelettel tekint e munkára, mely egy lánglélek fogadása : olthatlan tűzzel lobogni fel éppen a veszély órájában minden zsarnokság ellen, fogadás, melyet Mirabeau tizenhét évvel utóbb szívérével váltott be. Jellemző, hogymég Mirabeau már oly korban, midőnmég valamennyien hajlandók vagyunk rousseaui ábrándokban merengni, élesen nyilatkozott a genfi embergyűlölőnek antisocialis tana ellen. „Akár ellenkezzék — így ír — akár nem a természet embere a társasággal, annyi bizonyos, hogymég a társaság

létezik. Jobb lesz tehát inkább azon lennünk, hogy ez állapotot felvilágosítsuk, nem pedig azon, hogy megmutassuk neki, miszerint nincsen joga a létezéshez;“ s különben is „a társasági állapot egyszersmind legméltóbb foglalkozása s legszerencsésebb eredménye az emberi tökéletesedhetésnek, mert a társulatiság ösztöne jóvá teszi az embert, s az ember, szükséges, hogy jó — s kivált hogy igazságos legyen.“ Míg Mirabeau munkájának írásával foglalkodott, atyja őt mint pazart törvényes interdictio alá helyeztette; s midőn ellene, mert Manosqueból, hová száműzve volt, kirándulásokat tett, s mert egy szomszéd földes urat, ki leánytestvérét, Cabris asszonyságot köz sétahelyen megbántotta, kézzelfoghatólag gyávának nyilatkoztatott, — midőn, mondom, ellene büntető keresetet indítottak, az atya, kit örökös pörlekedései hitvesével csaknem örültté, s kivált hitvesének kedvencz fia iránt kíméletlenné tettek az igazságtalanságig, megragadá az alkalmat, fiát 1774. augusztus 23-án új letartóztatási parancs erejénél fogva If várába — a marseillei kikötő közelében — záratni. — Mirabeau grófné akkor Bignonban volt, hová őt férje a végett küldötte, hogy a történeteknek elejét vegye; de ezen asszonyság, ki fényben és gazdagságban fölnevekedve rég meghült vagyonbukott férje iránti szerelmében, hidegen vagy legalább süker nélkül járt el megbizásában, s Bignonból nem Ifbe ment férjéhez, hanem Aixbe atyjához.

Mirabeau rövid idő alatt annyira nyéré meg az ifi vár kormányzójának hajlamát, hogy ez mindenkép

törekedett foglyának kieszközölni a szabadságot. De, úgy látszik, épen ezen körülmény okozá vala, hogy az atya 1775-ben fiát, a svajczi határszélen fekvő joudi várba zárátá.

Nem csoda, ha ily viszonyok között az ifju férfi elvadult mindinkább. Versaillesból a bailli ezeket írá a marquisnak : „Vigyázz magadra, itt makacsul hiszik, hogy kissé kemény vagy a tied iránt : fiad a közönség szemében csak annyiban vétkes, mennyiben adósságokat csinált; s hogy igazat mondjak, a fiatalság különösen neki indult e tekintetben, s ha minden eladósodott uracs bezáratik : csak vén szakállosokat fogunk látni az utczákon.“

De Mirabeau a joudi várban maradott „ezen bagolyfészekben, hol néhány hadastyán volt az összes mulatság,“ „melynek falain hó fekszik még májusban is.“ Hitvese s gyermeke távol tartattak tőle, s midőn az elsőt felhivá, hogy osztozkodjék sorsában, mit minden isteni s emberi törvények parancsoltak neki, — néhány jéghideg sort nyert válaszul, melyek neki gyengéden értésére adták : hogy bolond! — Ezen kérelem megtagadása, hitvesének folytonos vonakodása e lépéstől, mely Mirabeaut azonnal megfogta volna szabadítani, mert nem mint gonosztevő, hanem mint interdictio alatti, engedetlen adós küldetett Joudiba, s így csak akarat kellett a dúsgazdag ipa részéről, hogy veje megszabadúljon, — hitvesének ezen magaviselete, mondom, őt dühbe hozta, s még öt évvel utóbb ezeket írá testvérének, du Sail-lant grófnénak : „Ha végnapomon meg kell jelennem

azon felséges ész előtt, mely a természet felett uralkodik, azt fogom neki mondani : Én telve vagyok rémséges szennyfoltokkal, és egyedül te tudod, nagy Isten, vajjon fogtam volna-e oly bűnössé válni, minővé lettem, ha ezen levélre illendőkép válaszoltak volna.“

Mirabeau elején magánosan és visszavonulva élt új foghelyében, ha mindjárt szabadságában állott a szikla alján fekvő Pontarlierbe lesétálni, hol a dólei törvényszék nyugalmazott első elnöke, marquis Monnier is lakott. De pár hónap múlva gróf Saint-Mauris, a joux-i várkormányzónak kérelmére s részben használatára több rendbeli munkákat készített, melyeknek egyike a Franche-Comté sóbányáit tárgyalja, s melyet annál fogva említünk, mert Mirabeau abban már azon elvekből indul ki, melyek őt utóbb finansziiai ügyek tárgyalásánál vezérlették. Mutatvánnyul ide irok belőle egy helyet, mely epilogul szolgál a sóadó körül 1705-ben hozatott törvény fejtegetésének.

„Oh Lajos! — így ír Mirabeau, — oh én királyom! Te barátja vagy az igazságnak s az erénynek; a királyság félelmes pályáján egyegy jótét jelelé meg mindenik lépésedet... tetőzd be ezen jótéteményidet.

Sükereid mindinkább bátoritanak; még hátra van, hogy elérjed a legnagyobbikat.

Tekints a tápláló osztályra, jobbágysáidnak, — azon hü jobbágyságoknak, kik királyaikat bálványozzák, s kik országlásod kezdete óta összes bizodalmaikat méltán benned helyezték, legszámosabb, leghasznosabb s legtiszteletesebb részére.

Ragadj ki bennünket azon éhes csoport zsaroló kezei közül, mely oly régóta romlást hoz kincseidre, mert rontja és kétségbe ejti népedet.

Ösödnek oktatója a vámszedőket az állodalom oszlopainak mondá. . . . Ah felséges úr, forgasd fel ez oszlopokat, mint Sámson. . . . Az ekevas legyen királyi széked alapja! erényeid és Franciaországnak újjászületése legyenek ékei! szíveink legyenek támaszai és védői!

Add vissza népednek a szabadságot jó kedvvel dolgozhatni éretted, békében gyűjteni be adományait azon termékeny földnek, a világ azon kertjének, melyet osztályrészsül nyert a természettől, s melynek igazgatását reád bízta a gondviselés húsz millio ember boldogságára!

Add vissza alattvalóidnak természetes jogait s tulajdonaikat; és számíthatlan kincsek, halhatatlan dicsőség, háladatosságuk és szeretetök tartós hódolata járjon ki jutalmadul s erényeidnek örök díjául!

Mirabeau még egyéb munkákkal is foglalkozott jousi magányában, s nevezetesen a Franche-Comté ismertetésére számos adatokat gyűjtött együvé (Joux a doubsi megyében fekszik, s ez része a hajdani Franche-Comténak), — midőn a felebb említett marquis Monnier ismeretségébe jutott. A marquishnak hitvесе huszonhárom éves volt, a férj hetven s egynehány; Mirabeau az ifjúság, a genius s a szerencsétlenség csábjaival hálózta körül a regényes gondolkodásu, s boldogtalan viszonyok között élő asszonyt, és célta ért. A várkormányzó maga is vágytársa lévén Mirabeaunak, sietett ennek magaviseletéről atyját tudósítani, ki megértvén egyszersmind, hogy fia 1,200 francnyi évdíj mellett még adósságcsinálásra is adta magát, a várkormányzót arra kérte, hogy fiát

tömlöczbe vesse. De ez 1776. januáriusban Svajczba szökött, s innen szenvedelme által Pontarlierba visszahozattatván, a férjétől családjához menekedett Sophiát Dijonba követte, hol magokban a hatósági tisztviselőkben talált védőket új elzárási parancs ellen. Ekkor történt, hogy Mirabeaunak, ki már előbb oly kérelemmel fordult a miniszteriumhoz : „hogya állítsák őt törvény elébe, hozzanak ítéletet felette, de mentsék meg őt atyjának üldözéseitől,“ — ekkor történt, mondom, hogy a fogolynak Malesherbes, ez időben XVI-dik Lajosnak minisztere, s tizenhét évvel utóbb védője a convent előtt, — értésére adá : ügyekezzeék a külföldre juthatni, honnan könnyebben fogja majdan ügyeit elintézhetni, — ő, Malesherbes, nem segíthet rajta, mert visszavonul a miniszteriumból. Mirabeau e hírre, 1776. májusban Dijonból, hol rendőri felügyelés alatt tartatott, de hol egy Párisból érkezett parancs daczára, míg Malesherbes a miniszteriumban volt, szabadon járhatott kelhetett, — ismét Svajczba szökött; s hosszas barangolások után, midőn Sophia, kit férjéhez visszaküldöttek, s kit most klostomba akartak zárni, hozzá menekült : ennek társaságában, a politikai, különösen a francia üldözöttek akkori asylumába, Hollandba költözött.

Mirabeau kénytelen volt az amsterdami könyv-árusok szűken mért zsoldjába állani, hogy szükségét kielégíthesse. „Három hónapig — így ír — munka nélkül maradtam, mert a számolók ezen hazájában nehéz a közeledés. . . . Végre még is egyegy louis d'ort nyertem naponként angoltól tett fordításaim s

egyéb dolgozatok által; reggeli hattól estvéli kilenczig voltam munkánál.“ „Anglia történetei Macaulay-Graham asszonyosság után,“ „II-dik Fülep spanyol király történetei Watson Robert után“ s Gessner munkái első részének fordítása, — ezek voltak a források, melyeknek jövedelmeiből szükségeit fedezgette. De Mirabeau még két eredeti munkát is irt Amsterdamban; az egyiknek czíme : „le lecteur y mettra le titre“ (az olvasó majd felírja a címet), melynek tárgya a zene; a másik : *Avis aux Hessois stb.* (figyelmeztetés a hassziaiak számára) cím alatt jelent meg, s öt nyelvre fordítatott le; ez utóbbi II. Fridrik hesen-casseli tartománygróf ellen iratott, ki pengő érczért 6,000 hassziait szolgáltatott az angolok kezéhez, hogy az amerikaiak ellen hasznukat vegyék. Ezen 6,000 ember között Seumét is találjuk, ki utóbb Németország jelesebb íróinak sorába küzdé fel magát, s ki akkor 5,999 társával egyetemben tárgya volt ezen áruszállítási szerződésnek.

Mirabeau érzi, hogy mint bűnös lépett Holland földjére, — ha mindjárt a büntett első okát atyjának üldözésében s azon körülményben keresé, hogy hitvese által elhagyatott, — s annálfogva védelméről is gondoskodott. E végett egy állítólag december 15-én Londonban költ levelet küldött a „gazette universelle“ szerkesztőinek, melyben rövid vázlatban adván elő ifjúságának, nevelésének, szenvedéseinek s corsikai hadviselésének történeteit, párisi életéről is szól s azon megvetésről, melylyel „a nemzetgazdasági charlatanismus iránt viseltetik“ (a physiocratákat

érti), és azon boszuságról, melyet XV-dik Lajos végeinek despotismusa, Maupeou kancellár erőszakos eljárása, és Terray pénzügyi miniszternek csalásai költöttek fel benne. E levélben szó van tartózkodásáról a Provenceban, de házassága nem említetik; szó van adósságairól, üldöztetéseiről stb., de a pontarlieri eseményekről hallgat az író.

Ezen levelén s egy pörbeli értesítvény töredékén kívül Mirabeau nem tett közzé semminemű írományt atyja ellen. S amarról is pár év múlva így nyilatkozik : „Jobbnak s becsületes emberhez illőbbnek találtam, magamat e levélre nézve vétkesnek vallani. Nem, mintha lehetetlen lett volna e tárgy körül feleselnem; mert én meg vagyok győződve: hogy atyám túllépett irányomban azon jogokon, melyekkel ember birhat ember felett, — meg vagyok győződve, hogy a rend s az igazság elvei, melyeken törvényeink alapúlnak, kötelességévé teszik az elnyomottnak, hogy azokat elnyomója ellen alkalmazza; s hogy nálunk gonosz és tekervényes ösvényén csak úgy állíthatni meg a tekintélyt, ha a közvéleményt költjük fel ellene; — s így meglehet, miszerint talán atyám ellen is irhattam, a nélkül hogy annyi szemrehányást kellessék magamnak tennem, mennyi minden egyéb körülmények között illetni fogná az efféle cselekvést. De megvallom, szívem mélyéből szabadkoztam ezen cselekvés ellen; megbántam s bánom most is, és ha átkozott írási könnyűségem és szegény anyám sürgetései rá nem birnak, ez minden bizonynyal elmaradott volna.“

1777. május 11-én a pontarlieri ítélőszék Mirabeaut „mint csábítót és nőrablót“ halálra ítélte, s azonfelül negyvenezer livre bírságban marasztotta el; Sophiát pedig „élte hosszára rendelé elzáratni, hozományát a férjnek ítélvén oda.“ — A szökevények holléte csak rövid ideig maradt titokban, s marquis Monniernek és Mirabeau atyjának — ki e végre, mondják, 20,000 francot költött, mert a boldogtalan mindig új-új gyalázatfolttól félté nevét, — kettőjük folyamodására, rendőri ágensek küldettek utánok Amsterdamba, kik őket a francia követség pajzsa alatt május 14-én elfogták. Mirabeau a pontarlieri ítélet hírére, birái elébe kívánt állítatni, hogy a tények hű elősorolása által az ítéletet megsemmisíthettesse, mert — úgymond — azt nem lehetett elrabolnia, a ki hozzá — mint Sophia magáról mindenkinek bevallotta, — önként szökött; de ő Pontarliert csak több évekkal utóbb láthatta ismét, s most egyelőre a vincennesi várba záratott (június 7-én), hogy itt három évet töltsön, mielőtt birái elébe állítatik. Sophia a clarisszák klastromába szállásoltatott Gienben, s Mirabeau, ki a jouxi várnagy kivételével, mind azon erősségek kormányzóit, melyeknek kényszerített lakosa volt, magának rövid idő alatt meg tudta nyerni, — felügyelőinek hírével s engedelmével levelezésbe bocsátkozott Sophiával, ki ezen leveleket eredetiben a vincennesi börtönésznek visszaküldeni tartozván : innen, a fogház hivatalos irományai közül csente el őket Manuel, midőn magát Mirabeau bizományosának hazudva, e leveleket a fogoly egyéb

rokonnemü irataival egyetemben, 1792-ben közrebocsátotta. Így jutott a világ elébe e gyűjtemény, melynek részét a szemérem, az illendőség, s kétségkívül maga Mirabeau is soha sem fogták volna közrebocsátani, de mely a színezet melegségére, a nyelv erejére nézve épen úgy felette áll Mirabeau minden egyéb műveinek, — a szónoklatiakat ide nem értve, — mint atyjának hasonlíthatlan szépségü levelei a „l'ami des hommes“ s egyéb munkáinak egymásba-skatulyázott szórakásai felett. Hugónak tökéletesen igaza van, hogy Mirabeau, az író, jóval gyengébb stylistá, mint Mirabeau, a szónok, s hogy könyveiben az eszme mindig megfelel a tárgynak, de az előadás nem felel meg mindig az eszmének. Hugónak igaza van, midőn Mirabeau phrásisait, az író Mirabeauéit, roszul együvé fűzötteknek s végszéleiken puháknak mondja; stylusa azonfelül, könyveiben, gyakran száraz, homályosszínezetű, s banalis kifejezésekkel megrakott, minők körülbelől azok, melyek bizonyos szónoklatokban mindannyiszor minden bizonynyal megéljeneztetnek; s mind ehhez még hozzáadható : hogy Mirabeau az író rendesen túlzásokba és ismétlésekbe esett; de Hugónak ezen vádak alól az imént jelzett leveleken kívül, még a későbbi, a férfikor éveiben közrebocsátott munkáknak azon részét is kellett volna felmentenie, hol a gondolat, a kifejezés szónoklati formát ölt magára; és ezen rész igen tetemes, s talán felét teszi összes munkáinak. Mert valamint egy nagy műbíró Foxnak historiai munkájáról mondhatá: hogy a szerző mindig parlamentarís ellen képében látja maga

előtt azt, kit megczáfol, hogy a nevek helyébe csak az „igen tisztelt gentleman“ szókat szükség iktatni, s azonnal alsóházi szónoklatok képében áll előttünk a munka; úgy mondhatni: hogy Mirabeau irományainak nagy része a parlamentarizmus működés komoly, szenvedelmes praeludiuma; száz és száz lapra nyithatunk, hol az író a szónokszéken áll, és villámokat szór, melyek szintúgy találhatnak, mint az utóbb Versaillesben és Párisban, a constituante kebelében mondtak.

De térjünk vissza a vincennesi fogolyhoz. Azon negyedfél év alatt, melyeket Mirabeau a vincennesi erősségben töltött, az irodalom, azonképen mint csak imént Amsterdamban, eszközül szolgált neki, öregbítenie azon 600 francot, melyeket atyjától most évdíjúl nyert, s melyek szükségének fedezésére, és Sophiának s ettől született leányának ellátására természetesen nem voltak elégségesek. — E célra lefordította Tibullust s Boccacciónak több beszélyeit, e célra készítette az „erotica bibliont,“ a „megtérést“ stb. A francia irodalom aristarchusai kivált az első helyen említett munkát nem minden érdem nélkülinek tartják, — de mindezek végre mégis csak vásári portékák, melyekből a méltányos műbíró nem szokta megítélni az illető író elveit, izlését, geniusát, s melyek minket e helytt nem érdekelnek. De annál nagyobb figyelmünket igényli azon munkája, melyet „az elzárási levelekről s az államfogházakról“ (des lettres de cachet, et des prisons d'état) szinte vincennesi fogságának ideje alatt készített. Mirabeau

maga mondá e munkájáról „hogya az nem fog meghalni,“ s compositiói hibáinak daczára, a lánglélek, mely minden elnyomásnak hadat üzen, a tudomány, melyet e munkának több fejezetei gazdag mértékben mutatnak fel, s mindenek felett az államférfiú tapintata, melyet a tárgy összes felfogása azonképen, mint számos gyakorlati észrevételek fényesen tanusítanak, — maradandó becsesül ruházták fel ezen „rhapsodiát,“ minek atyja, ki mindent bírálgatott, s mindent keresztelgetett, nevezé vala. E munka 1782-ben látott világot, de kivüle s a felebbieken kívül még más dolgozatai is maradtak kéziratban ez időből, minők: Tacitus Agricolája; Elmélkedések a vallási türelem felett; Silius Italicus punicus háborújának fordítása (töredék); történeti és philosophiai nézetek az izlám-ról; Németalföld historiája a népvándorlásoktól a XV-dik század közepéig stb.; és hogy csak egyet említsünk még, mely nem az író, hanem az embert jellemzi: külön értekezés a himlőoltásról. Mirabeau ezt Sophiának számára készítette, ki húzamosan vonakodott gyermekét beoltatni, s kit az író más gondolatokra akart birni. —

A fogoly, ki börtönében a kétségbeesés ellen szünet nélküli irodalmi foglalkozásokban keresett s talált menedéket, szabadságának visszanyerésére több rendbeli leveleket írt gróf Maurepasnak, XVI-dik Lajos akkori főminiszterének, kit annak idejében, midőn első ízben találkozott vele, ruhagombjánál fogott beszédközben, minden jelenlevőnek rémséges botránykozására; de kit most a távolból nem birt ügyének

igazságáról meggyőzni. „A bészárításom óta közbenjött események — így szól egyik levele — minden bizonynyal szükségessé teszik, hogy Éjszakamerikába s talán Keletindiába is katonaság küldessék; esedezem önnek : szállítasson engem ezen országok valamelyikébe. Ott a hadvezérnek nem lehet szerfelett sok embere : s magam talán csak felérek egy katonával. Itt megszűntem élni, s nem örvendhetek a nyugalomnak, melyet a halál nyújt. Itt növényként tenggek, az egész természetben nincsen semmi, mi hasznomat venné. Engedje meg, hogy közém és atyám közé a tengert vethessem. Én ígérem önnek, gróf úr, ah! igen, én esküszöm önnek, hogy hazámba vagy halálomnak vagy oly cselekedeteknek híre fog érkezni, melyek gyáva, czudar rágalmazóimat meghazudtolni fogják, s talán sajnálkozást ébresztetni azon évek felett, melyektől megfosztattam. Száműzetésemben épen úgy lennék fogoly Francziaország irányában, mint jelenleg; s a király egy jobbágygyal többet számlálna, ki magát feláldozná érte.“

De mind ez süker nélkül maradt. — Duport de Nemours, a publicista, ki mint az „Éphemérides du citoyen“ című physiocrata folyóírás szerkesztője érintkezésben állott a Mirabeau-családdal, Vincennesben a legnagyobb nyomoruságban, még a szükséges ruhadarabok nélkül is találá a foglyot; s atyja még tovább is szándékozott őt ez állapotban tartani, mert — így ír — „ezen ember, elvonatkozva büntetteitől, melyekből ki nem épül, physikailag bolond, s így őt azon esetre is, ha

semmi rosztat sem követett volna el, zár alatt kelle-ne tartani.“

De a mit sem az atyai szeretet, sem az igazság érzete nem tudott eszközteni, az sikerült annak, mit a marquis s a bailli leveleikben utódkórságnak, posteromaniának nevezgetnek.

Mirabeaunak egy fia volt hitvesétől, kit az anyának rokonai gyűlöltek, s kiben az atyának családja még bölcsőjében a nemzetség új diszét látá. Ezen fiú öt éves korában meghalálozott. A fogolynak barátjai, ismervén a másunnan fiutódot már nem reménylő marquis családbüszkeségét, megragadták ez alkalmat, s az atyát annálfogva ügyekeztek fiának szabadítására birni, hogy ez hitvesével kibékülhessen, s a nemzetséget új örökössel megörvendeztethesse. Maga Sophia, mihelyest e tervről értesítették, mindent elkövetett, hogy Mirabeaut családjával kibékíthesse, s a fogolynak egyik leánytestvére még hitvesét is reábirta, hogy kegyelmet kérjen számára. — S így történt, hogy negyedévig tartott fogságából 1780. december 13-án kiszabadult elvégre.

Mirabeau most azon vala mindenek előtt, hogy az ellene hozott bünvádi ítéletet megsemmisíthesse, s az előleges lépések megtétele után 1782. februáriusban már ismét fogoly volt, — igaz, hogy önkénytes fogoly, ki ügyének vizsgálata végett jelent meg a pontarlieri bírák előtt. Félév múlva egyezés után vége szakadt a pörnek, s megsemmisítetvén a Mirabeau ellen 1778. május 10-én hozott ítélet, a Monnier házask elválasztattak egymástól, Sophia visszanyerte

hozományát, s tizenkétszáz franc évdíj ítéltetett neki oda, azon feltétel alatt, hogy a klastromban maradjon férje halálaiglan, mely nyolcz hónap mulva következett be. Mirabeau, ki galant viszonyaiban hűtelen és szerelemföltő volt egyszersmind, már az ügynek ez elintézése előtt végbúcsút mondott a gyermekétől is, halál által megfosztott Sophiának, s ez, hét évvel utóbb, midőn más szeretője, kivel házasságra volt lépendő, meghalálozott, széngőz által vetett véget életének. — 1789. szeptember 8-án Sophia megfűlt Gienben, s Mirabeau a veto mellett küzdött Párisban. —

Vége szakadván a pontarlieri ügynek, Mirabeau Svajczba ment, hogy munkáinak, melyek Franciaországban nem adathattak sajtó alá, kiadót — s magának pénzt szerezzen. Genfben akkortáiban mérges surlódások voltak napi renden a végrehajtó hatalom birtokában lévő aristocratiai tanács között egy részről, s a képviselők között a másikról; — az utóbbiak nem hitték többé, mit velők elhitetni akartak : hogy ők szabadok, — s úgy tapasztalván, hogy testületek az írott betű daczára ténylegesen ama tanácsnak rab-szolgája : más alkotmány után néztek. A tanács kérelmére Franciaország katonaságot küldött, a képviselők felekezete elnyomatott, közülök néhányan kiköltözködtek, még többen követni készültek e példát, s Genf mindig nagyobb zavarnak indult. Mirabeau helyeslé a francia kormány közbenjárását, de óhajtotta volna : hogy az, a nép — ne az oligarchák érdekében történt legyen, s ez értelemben emlékira-

tot küldött be a francia miniszteriumnak, mely politikai ismereteit és kormányzási nézeteit kellő fénybe helyezvén, mindenütt figyelmet gerjesztett volna írója iránt, de Versailles az írói irományostul ignorálta.

Mirabeau három hónapi távollét után visszajött Franciaországba, s a Provencebe ment bátyjához, a baillihoz, ki mindent elkövetett, hogy öcsésének Aixben lakó hitvesét megengesztelje, s ki midőn ez nem sikerült, tettelegesen részt vett azon pörben, melyet Mirabeau indított, hogy nejét a törvény előtt visszakövetelje. Ezen pörnek hírére nemcsak Párisból, hanem a távol külföldről is számosan gyülekeztek Aixbe, hogy tanúi lehessenek azon eljárásnak, melyben Mirabeau magát személyesen fogja védeni, melyben először életében fellép mint szónok az eddig csak munkáiról híres férfiú, de ki jövődjének előérzetében pontarlieri feleseléseinek egyikéről mondá : „ha ez nem a való szónoklat, melyet a mi barbár századaink nem ismernek : akkor nem tudom, hogy mi tehát az égnek ezen, a mily ritka oly dicsőséges adománya.“ Midőn Mirabeau 1783. mártius 20-án nyilvános ülésben először felszólalt, Marie-Antoinettenek egyik testvére a milanói főherczeg is volt jelen. Marignanék ügyvéde az utóbb cultusminiszterré vált híres Portalis volt, de a közvélemény e pályán is Mirabeaunak adá az elsőséget. S csakugyan valószínű, hogy ez megnyerte volna a pert, ha maga nem nyújt fegyvert elleneinek kezébe, ha válaszul azon vádakra, melyek képzelt kegyetlenkedéseiről szólot-

tak, hitvesének egy levelével nem áll elő, mely ennek sikamlását s a kért és nyert bocsánatot bizonyítja. „Mihelyest Mirabeau házasságtörés vádjával lépett fel, — így ír Merilhou, Franciaországnak a júliusi napok után egyik minisztere, s Mirabeaunak életirója, — mihelyest e váddal lép fel, ellenei megragadják e tényt, rágalomról szólnak, s a házasság felbontását követelik a hitves nevében, ki ily borzasztó bántalom után már nem élhet vele közösen. Ezen előre nem látott esemény más fordulatot ad az ügynek, s a provençei parlament alaposnak találja Mirabeau asszony kivánságát, és 1783. június 5-én őt férjétől elválasztottnak nyilatkoztatja.“

A baillit mélyen csüggeszté el ez eredmény. „Nékem soha semmi sem sikerült — így ír buvában a marquisnak, — bármi buzgalommal, állhatatossággal s magam feláldozásával láttam is utána. . . . Én vetettem első alapját öcsém házasságának, s íme ez az eredmény! Én az enyéimnek szenteltem életemet; mi annyit jelent : hogy nem akartam hajóseregeknek parancsolni, hol az idősebség súlya magától jött volna engem felkeresni, mert többet voltam tengeren, több csatákban, s több sebhelyet mutathatok fel mint Guichen, d' Orvilliers és Grasse. . . . S végre elmondadják velem : hogy Melchizedech igen boldog volt, mert a mit családomért tettem, abból boszuság és rágalom háromlott reám! . . . Ime egy vesztett ügy, s családuk kihalva, nem miattad, mert téged nem vádolkak, de vádolom azokat, kik családoból csak téged szeretnek (Pailly asszony, a marquis ágyasa), s

kik folyvást üldözték a többieket. Most még hátra van a cassatio : s e végett hívd magadhoz fiadat, neki itt már semmi tennivalója, valamint nékem sem, kinek ez úgy hat hónapi időbe, nyugalmába, egészségébe és húszezer francba került; hadd menjen ő most hozzád, már rajtad sor; én híven jártam el tisztemben.“

Így a bailli.

A marquis pedig reáírt fiára : hogy ne merje pörét fölebbvinni, s hogy ne merjen a Mirabeau hôtélben szállásolni; a marquis hitte, hogy oka volt, fiát még inkább gyűlölni : mert saját eljárása vesztette el vele a pert. —

És Mirabeau? — Ő harmincznégy éves korában mindkét családjából száműzve látván magát, annál melegebben ragadá meg a haladás, a szabadság ügyét, mely őt rehabilitálni fogja, s mely neki családul fogja adni az összes nemzetet.

1784. augustusban Londonba utazott, hogy itt két munkát bocsásson sajtó alá. Az első bényomást, melylyel Anglia utazóinkra volt, így adja vissza egy levele : „London vidéke oly mezei szépséggel kínálkozik, minőt magában Hollandban sem találtam (Svajcznak valamelyik völgyét lehetne még legelőbb hozzáhasonlítani); mert — s ez az, mi rögtön ragadja meg a gyakorlott szemet, — ezen uralkodó nemzet, itthonn, szigetében, mindenek előtt és mindenek felett földmivelő; és ez mentette meg őt annyi idő óta önön hagymázaitól. Erős, mély megilletődés szállá meg lelkemet, midőn ezen viruló, boldog vidéken végig-

mentem, s kérdést tettem magamnak : miért és honnan ez új megindulás? Ezen kastélyok, a mieinkhez hasonlítva, házikók; Franciaország több cantonjai, még a legsilányabb tartományokban is, s az egész Normandia, melyen imént átutaztam, kétségkívül természetöknél fogva, szebbek ezen vidékeknél. Itt-ott, de különösen a mi tartományunkban (Provence) szép épületeket, büszke műveket, nagy közmunkákat, s az ember legbámulatosabb törekvéseinek nyomait találhatni; — s mégis ez itt inkább ragad el engem, mintsem mennyire bámulatra hoz a többi, s elragad annál fogva : mert ez a javított, nem az erőtetett természet; mert ezen keskeny de tökéletes utak csak azért juttatják eszembe a kényszerített úttapasztókat, hogy azon ország felett kesergjek, melyben ismeretek; mert ezen csodálatra méltó művelés a tulajdonjog tiszteletét hirdeti nekem; mert ezen gondoskodás, ezen általános tisztaság a jólétnek hangos jelensége; mert mind ezen dús gazdagság a természetben van, a természethez közel, a természet szerint; . . . mert minden azt mondja nekem : hogy itt értékkel, súlylyal bír a nép, hogy itt minden ember képességeinek fejlesztésére és szabad gyakorlatára van jogosítva, s hogy én ennél fogva egészen más világban vagyok.“

Mirabeau alig érkezett Londonba, s már : „*Considérations sur l'ordre de Cincinnatus*“ (észrevételek a Cincinnatusrendjéről) című munkáját bocsátotta közre. — 1783-ban, midőn az éjszakamerikai államok és Anglia között megkötöttvén a béke, Amerika szabadsága biztosítottnak mondathatott : Cincinnatus-

társaság neve alatt egyesület alakult az éjszakamerikai forradalom hadviseléseiben szolgált tisztekből, kik a függetlenségi háború emlékére rendféle külső-jegyet adományoztak egymásnak, mely az örökösökre is volt szállandó. Mirabeau egy értelemben volt Jeffersonnal s az amerikai államférfiak egyéb puritanusaival, kik ezen firól fira szállandó rendben a születési aristocratiának csiráját láták, — s e szempontból indulva ki, írta ezen munkáját, részben amerikai forrás után, a Cincinnatus-lovagok ellen, kiknek egyesülete csakugyan rövid idő múlva eloszlott.

A másik munka, mely Londonban mulatása alkalmával de már 1785-ban látott napvilágot, a Scheldehajózást tárgyalta. — II-dik József a münsteri békekötés azon pontjában, mely Hollandnak hajózási monopoliumot biztosított a Scheldén, azaz : a Schelde és a tenger között, — II-dik József ezen pontban igazságtalanságot látott, és a Scheldét szabadnak nyilatkoztatá. Nagybritannia háború esetére Hollandot segédéről biztosítá, s Mirabeau is a hollandiak mellett szólalt fel, mert a Scheldének szabaddá nyilatkoztatásában az éjszaki hatalmasságok szövetekezését látá Európa déli részeinek ellenében. Tudvalevő dolog, hogy József csakhamar elállott követelésétől, s hogy más részről neki a hollandiak megtérítették költségeit, melyeket az ellenök indítandó háborúra fordított.

Midőn Mirabeau 1785. tavasszal Párisba visszatért, egy még általa nem tárgyalt napi kérdést ragadott meg, a börzejáték, az agiotáže kérdését. Öt hónap alatt öt munkát bocsátott közre e tárgyban.

Egyike a „leszámitolás pénztárát“ (la caisse d'es-compte; alapítatott 1776-ban Turgot által) tárgyalá, s Mirabeau itt oly terrenumon állott, hol őt a kormány is szívesen látta, mert ennek papirosai tetemesen vesztettek, mióta a közönség a leszámítolási pénztár részvényeibe lett szerelmessé, — de az író egyszerűsmind két barátjának, Clavière és Panchaud genfi banquiereknek tett szolgálatot, kiknek üzleteik szenvedtek a többi állampapirosok értékvesztése által, s kik őt a szükséges adatokkal ellátták. Egy másik munkája a szent Károly után nevezett spanyol bank (de la banque d'Espagne, dite de Saint-Charles) ellen volt irányozva, melynek részvényei Párisban jóval magasabban állottak mint Madridban, s mely annál veszedelmesebb tőzsérkedésül szolgált, mert a különben is gyanús vállalat idegen földön, Franciaországtól független kormány pajzsa alá vonult. E munkának megjelenése után 900 francból 400-ra szállottak le a bank részvényei, s a vállalat pártolói siettek a magát kormányznak nevező miniszternél (Calonne), ki előbb maga buzdítá Mirabeaut, s ki most a tőzsérek lármájától megijedett, kieszközölni : hogy a veszedelmessé vált pamphlet elnyomattassék ; — mi megtörténvén, Mirabeau új munkával válaszolt, melyet hasonló sors ért. De ez nem akadályozá Mirabeaut, csaknem haladék nélkül egy más részvénytársaságot, mely Párist vízzel akará ellátni, indulatosan megtámadni. Ezen társaságnak egyik igazgatója a híres Beaumarchais volt, ki megismervén egy részről Mirabeaunak „rendkívüli nagy talentumát,“ más részről elméssé-

geinek záporával árasztotta el őt. Beaumarchaisnak írásmódja, tárgyra nézve és személyre vonatkozó észrevételeinek éle, a sarcasmusok mellett az ünnepélyes komolyság, a gyilokszúrások mellett a kimélés affectatiója, szóval : azon veszedelmes modor, mely Beaumarchais korábbi feleseléseiről azt mondatá Voltaire-el : hogy ő különösebb, erősebb, merészebb, comikaiabb, érdekesebb s az ellenfelet inkább megalázó valamit még nem látott életében, ezen modor új munkát íratott Mirabeau által a részvénytársaság és Beaumarchais ellen, melyben azon elvből indulva ki : hogy ezen, a legsürgetősb közszükséget fedező ügy nem magántársulat hanem az állodalom által volna kezelendő, jósolja — mi csakugyan bételjessedett — hogy e vállalat mégis előbb-utóbb a kormány által fog kezeltetni, mely e végre legalkalmasabb, s melynek kedveért a polgári társaság gyámhatalma alakult. Végre nevetségessé teszi azon gondolatot, hogy a részvénytársaság Párison alúl kereste a szükséges vizet, nem Párison felül, s hogy a párisiaknak akkor adja inniok a vizet, mikor ez már lemosta lábaikról a piszkot. Ez, — bár mint véleményezett legyen a chailloti vizekről az orvosi egyesület, ez — úgymond — ha szabad egy pillanatra Figaró szerzőjének (Beaumarchais) stylusát használnom, — mert a rossz izlés néha erélyes, — ez annyi, mintha valaki éjjeli edényét ivó poharába ürítené. —

Ezzel végződött Mirabeaunak első találkozása a kormánynyal ; — ismételjük, ő Calonnenak tudtával és helybenhagyásával támadta meg az agiotaget, s

utóbb megtagadtatott általa, mert nem akart neki vakeszközül szolgálni, mert nem tartozott azon emberek közé, kik érzelmeiket és nyavalyás ismereteik alkalmazását a körülményekhez szabják. —

1785. december 25-én már ismét útban látjuk Mirabeaut Berlin felé. II-ik Fridrik még élt, midőn Mirabeau ide érkezett, s megkülönböztetéssel fogadá a vándort, ki hajlandó lett volna porosz szolgálatba lépni, ha minden jelenség arra nem mutat, hogy közel a nap, mikor a nagy fejedelem felett bészárkozik a koporsó. — Azon nagy munkához, mely néhány évvel utóbb : „la monarchie prussienne sous Frédéric le Grand“ czím alatt jelent meg Mirabeautól, már ekkor kezdé gyűjteni az adatokat, s ugyancsak 1786. első felében jelent meg tőle : „Lettres du comte de Mirabeau à M . . . sur Cagliostro et Lavater,“ melyben az elsőnek nyeglesége — s a másodiknak fanatizmusa ellen küzd. Egy másik munkája, mely a zsidók emancipatióját tárgyalja (Sur Moses Mendelssohn, sur la reforme politique des juifs stb.) szintén Berlinben készült, de csak 1787-ben tétetett közzé.

Időközben, úgy látszik, sükerült Mirabeau hatalmasabb barátjainak, nevezetesen Lauzun herczegnek és Talleyrandnak, a miniszterium bizalmatlanságát lefegyverkezni, s Vergennest, a külügyek miniszterét arra birni, hogy közeledvén nagy Fridriknek halála, s utóda hír szerint, új kormányrendszerrel fenyegetődzvén — Mirabeaut diplomatai tiszttel bízza meg Berlinben azon politikai változások kitudására, melyek Fridrik halála után az éjszaki udvaroknál való-

szinüleg bekövetkezendők. — Mirabeau 1786. május 22-én Párisba érkezett; június 2-án „Európának jelen viszonyairól“ szóló emlékiratot nyújt be a miniszteriumnak, s július 3-án már új tisztében útnak indul.

1786. augusztus 17-én a tizenennyolczadik századnak legnagyobb fejedelme, negyvenhat évi uralkodás után meghalálozott; „egyike a legnagyobb jellemeknek, — így ír Mirabeau — melyek valaha trónuson ültek; s véle egyike a legszebb mintáknak, melyeket a természet valaha létrehozott, összetört. . . . S most — folytatja — Berlinnek kétharmada annak bizonyításán fáradoz, hogy II. Fridrik közönséges ember volt, csaknem kisebb a többieknél. . . . Oh! ha az ő nagy szemei — melyek hőslélkének kénye-kedve szerrint a nézőt vagy elcsábították vagy remegtették — felnyílnának egy pillanatra : volna-e elég bátorságuk ezen gyáva hizelgőknek, meghalni szégyenökben?“

Mirabeau az új királynak, trónusra lépése napján emlékiratot szolgáltatott kezéhez, mely utóbb nyomtatásban is megjelent, s melyben a haladás ügyét, minden jótékony növénynek ápolását, minden gyomnak kiirtását várja az új fejedelemtől, ki néki, az idegennek, nem fogja rossz néven venni felszólamlását „mert — úgymond — megtörténhetik, hogy az egyszerű józan ész s az elmélkedőnek naiv őszintesége felérnek a czéhbeli államférfiúnak közönyösségével, csalfaságaival, diplomatiái chimaeráival és nevetséges dogmaival.“

Félévig tudósította Mirabeau Németország s nevezetesen a porosz udvar eseményeiről a francia

kormányt, midőn lánglelkének indulatosságával ke-
letkezett benne a vágy oly helyzet után, melyben lé-
nyegesebb szolgálatot tehet hazájának. „Mit tehetek
itt ezentúl? — így ír 1786-nak vége felé egyik je-
lentésében, — semmi hasznost; — s csak a legvilá-
gosabb, legközvetlenebb, s legesleghamarabb bekö-
vetkező rendkívüli haszon birhatna engem arra, hogy
azon véghetlen illetlenséget lenyeljem, mely amphi-
bialis lételemből hova tovább reám háramolnék; is-
métlem még egyszer : hogy mi telik ki tőlem, hogy
mit érdelek, hogy mennyit érek, aziránt már tisz-
tába jöhettek eddiglen fejdelem és miniszterek. Ha
nincsen érdemem, s ha nem értek semmihez, akkor
igen sokba kerülök; ha érdelek, ha tudok valamit,
ha . . . kilencz hónapos, igen kínos alárendeltségem-
ben, ezer és ezer akadály között s egyáltalában min-
den segéd nélkül, képes voltam némi ember- s tárgy-
ismeretet, némi elmeélt kifejleszteni : akkor magam
magamnak tartozom azzal, hogy hivatalt kérjek és
nyerjek, vagy hogy világpolgári mesterségemet foly-
tassam ismét, mely testemre lelkemre nézve kevésbé
fárasztó, és dicsőségemre nézve kevésbé terméketlen.
Világosan nyilatkoztatom ki ennélfogva, vagyis in-
kább ismétlem : én nem maradhatok itt tovább, s ki-
vának annak rende szerint felhatalmaztatni a vissza-
térésre, akár legyen valakinek szándéka velem ezen-
túlra, akár magamnak adassam vissza; — annyi áll :
hogy a hasznos foglalkozásnak semmi neme ellen
nem fogok rugdalódnizni.“

S néhány nappal utóbb így ír : „Szívem nem

vénült; s ha lelkesedésem elfojtatott : onnan nem következik, hogy elaludt. Elevenen éreztem azt ma; életem legszebb napjai egyikének tartom ezt, melyben a notable-ok összehívatasáról értesítettem, kik kétségkívül csak kevéssel előzik meg a nemzeti gyűlést. Én ebben a közdolgoknak egy új korszakát látom, mely a monarchiát helyreállíthatja; én végzetlenül érzeném magamat megtisztelve, ha csak utolsó titoknoka is lehetnék ezen gyűlésnek; és szerencsémnek tartom, hogy eszméje tőlem indult ki.“

Pár nap mulva Párisban termett Mirabeau.

Ennyiből állott az, mit Mirabeau pályájának első feléről kell vala mondanunk, hogy önmagából, ne az életirő antithesiseiből fejlődjék ki a jellem, s hogy typusa már ismeretes legyen az olvasó előtt, midőn azon nagy drámában látja szerepelni, melynek legnagyobbjébb jellemei, — kezdete és vége : Mirabeau és Napoleon voltak.

II.

1786. december 29-én hirdettetett ki a notable-ok gyűlésének egybehivatása, s 1787. januárius 27-én Mirabeau Párisban termett.

Az államkiadások 1786-ban száznegyven millio frankkal haladták felül a jövedelmet; a financiaiak minden fogásai már megkisértettek e roppant hézag pótlására, s a hézag még napról napra növekedett; a parlamentok vonakodtak belajstromozni a kiadások fedezésére kivetett új adókat, — s így végmenedékül már csak a Rendeknek száz s néhány év óta nem tartott gyűléséhez lehetett folyamodni.

Calonne, a pénzügyi miniszter, hogy ily erélyes eszközhöz ne kénytelenítessék nyúlni, s hogy következetes maradjon félszabály-rendszeréhez, úgy vélekedett: miszerint a fennforgó körülmények között az úgynevezett „előkelők“ gyűlésével — assemblée des notables — is beérhetni, s maga Mirabeau is hasonló véleményben volt, mint láttuk, mert szemében a notablok gyűlése első lépés volt a nemzeti gyűléshez.

A notable-ok kivált a XVI-dik században több ízben hivattak össze, mivel a fejedelmek szívesben látták együtt a korona által kijelelt s csak tanácskozó

szavazattal bíró előkelőket, mint a jóval nagyobb követelésekkel fellépő Rendekeket. — Lajos, ki a nemzet felüdülését őszintén ohajtá, de ki más részről gyenge jelleménél fogva szintén folyamodott félszabályokhoz, szívesen hajlott Calonne tanácsára, s 1787. februárius 22-én megnyitá a notable-ok gyűlését, mely száznegyvennégy egyénből állott, kiknek sorában az alsóbb nemesség egynehány követé s néhány városi tisztviselő mellett: hét Bourbon, hét érsek, hét püspök, nyolcz tábornok, tizenkét herczeg, harmincznégy törvényszéki elnök és koronaügyvéd, nyolcz államtanácsos, négy tartománykormányzó, húsz főnemes találtatott. „A tervek, — így szólott megnyitó beszédében a fejedelem — melyek önökkel közöltetni fognak, nagyok és fontosak. Egy részről öregbíteni kell az állam jövedelmét, s tökéletes egyensúlyát a közterheknek egyenlőbb felosztása útján biztosítani; más részről meg kell szabadítani a kereskedést azon különféle gátaktól, melyek a forgalmat akadályozzák, és segíteni, mennyiben ezt a körülmények nékem megengedik, jobbágysáimnak legszegényebb osztályán.”

Láttuk, kikből állott a notable-ok gyűlése, s így természetesnek fogjuk találni, hogy ámbár Lafayette és néhány elvtársa egyes indítványok által (a büntető törvénykönyv revisiója, a protestánsok jogai stb.) tanusították, miszerint magasabb szempontból ohajtának kiindulni: mégis a többség az adónak mindenkire kiterjesztését és egyenlő felosztását, a közigazgatást zsibbasztó gyalázatos visszaélések meg-

szüntetését, a törvényelőtti egyenlőség megállapítását stb. kevésbé sürgetősnek találta, mint a száz év óta meggyűlt bajoknak okát az épen a kormányrúdnál állott miniszterre fogni, hogy elmozdításával, a közterhekbeni igazságos osztozkodás nélkül is, népszerűekké válhassanak.

Mirabeau ezen eljárásban nem sok dicsérni való látott, s midőn tapasztalta, hogy Calonne még népszerűetlenebb, mint a szolgaság s ennek őrei a százados előítéletek, — egyik levelében ezeket írta: „a bátorság és ügyesség, melyeket a rendszabálynak kivitele kívánt, Calonnenak érdemül irandók; s midőn látom, minő könnyelműséggel vagy minő bizalmatlansággal válaszolnak e jótéteményre, kísértetbe jövők átkot mondani nemzetem lengeségére.“ De más oldalról a levélíró szintén nem volt hajlandó a miniszternek védelmére, mert ez érezteté vele, hogy rögtöni hazajövele nincsen ínyére, s mert a miniszter, midőn figyelmeztették: hogy Mirabeaut nem tanácsos felingerleni, — válaszolá: „majd elintézem pénzzel az ügyet.“ Ilyetén eljárás kevésbé büszke s kevesebb önérzettel bíró férfiút is arra vitt volna, hogy függetlenségét és erejét éreztesse azokkal, kik eléggé halgák voltak őt fitymállani. Mirabeau a „dénouciation de l'agiotage au roi et à l'assemblée des notables“ czímű munkával válaszolt, melyben Calonne csak egyszer említetik név szerint s akkor is dicsérérettel, de melyben igazgatásának valamennyi hibái — mint az agiotage szükséges következményei soroltatnak elő. Ezen munka természetesen nem csillapítá a miniszter elleni in-

gerültséget, s Calonne csakugyan kénytelen volt hivatalából kilépni (1787. május 1-jén), — de a kormány Mirabeauval is érezteté neheztelését, ki egy újabb munkájában Calonne elődének (Neckernek) finansziiai rendszerét is támadván meg, ellene új elzárási parancs adatott ki, mely elől a vádlott Belgiumba menekült, hol új röpiratot bocsátott közre Necker ellen, ki a közhér szerint rövid idő múlva a miniszteriumba volt lépendő, s kinek pénzügyi igazgatásáról egyebek közt így nyilatkozik :

„Én meg nem foghatom, mint szólhat ő azon módokról, melyek által neki sikerült, új adó kivetése nélkül vinni a háborút. Ezen gyászos fogásoknak köszönheti a tudatlanok buta bámulatát, de ezek kitüntették egyszersmind az értelmesekek előtt vétkes és hiú ravaszságát. . . . Hogy az állam hitelezőinek megmutassuk, miszerint érdekeik nem forognak veszedelemben, szükség lett volna veszedelmen kívül helyezni a nép érdekeit. Hogy megmutassuk, miszerint a nép érdekeire tekintettel voltunk, bé kellene bizonyítani, hogy az adó kivetése nélkül eszközölt kölcsönök legkevésbé terhelik a nemzetet; hogy abban bölcsesség rejlik, ha új tőkét veszünk kölcsön a régi kamatoknak fizetésére; hogy az adókivetést elhalasztani annyi, mint az adót kisebbíteni. . . . És én azt mondom nektek : hogy a mit neki dicsőségül tulajdonítottok, az gyaláztatja; hogy a mit jótéteménye gyanánt tekintetek, az bajaitoknak öregbülése. Adó nélkül kölcsön venni annyi, mint a nemzetet uzsorások kezébe játszani, mert csak ők szoktak biztosíték nélkül kölcsönözni; annyi mint egy egész népet valószínűs helyzetére nézve megcsalni; annyi mint a kormányokat rászedni, mert veszedelem nélkülieknek hirdettetnek a romlás és pazarlás tervei, melyek az emberiség vesztét eszközlik; annyi mint a jövő nemzedékekre szállítani annak vétkeségét, ki csak személyes dicsőségét, csak a jelen sikert lát-

ja. . . . Hiszelékeny nép! siess a bámulással; gyermekeid átkozni fognak téged!“

Mirabeau rövid idő múlva az ellene kiadott elzárási parancs daczára visszatért Párisba, honnan 1787. május 24-én Braunschweigba utazott, hogy itt Mauvillon barátjával (sz. 1743. francia atyától Lipcsében, mh. mint őrnagy s a braunschweigi katonai iskolának egyik tanítója, 1794-ben) a porosz monarchiát tárgyzó munkát béfejezhesse. — Ide iktatunk egyik barátnéjához irt leveléből néhány sort, melyeket tőle, a nagyravó, szenvedelmes férfiútól nem várt volna az olvasó. — „Midőn végig mentem azon gyönyörű térségen, mely Strassburgot környezi; midőn Saverne magosságából végig néztem azon bájos vidéket, mely a Rajna mindkét partján elterül: akkor érzettem, hogy a gonosz óvakodnék engem magas hegyre szállítani, ha megkísérteni akarna. A nagyrovágás kitakarodott szívemből, s így szólottam magamban: Ah! mi jól esnék az emberek s a dolgok által csalódásaiból felébresztettnek, itt kertjét művelnie s csak barátnéjaért élnie és fiáért!“ —

Mirabeau még három hónapot fordított a felebb említett munkának szerkesztésére, melyhez az adatokat részben Mauvillon gyűjtötte, de melynek terve és államphilosophiai nézetei — s az egésznek végkidolgozása kirekesztőleg tőle valók, s melyről 1789. october 3-án, midőn már egyike volt a forradalom leghíresebb férfiainak, mondá: „szomorúan halnék meg, ha ezen emlék nem maradna sírom felett.“ — Világos, hogy a munka folytonos vonatkozással

Franciaországra készült, s hogy ezen viszony kimutatását, hazája erélytelen közigazgatásának s elavult kormányzási rendszerének kitüntetését : II-ik Fridrik hatalmas uralkodása s egy új hadi és közigazgatási világ irányában, fő feladása gyanánt tekinté. „Ilyetén munkákat — így ír Mirabeau, dolgozó társának — olyképen kell készíteni, mint Tacitus a Germaniáról szólót készítette : hogy satyrául szolgáljon Róma ellen. Poroszországban Franciaországot látom s akarom látni, — legalább azon elvek fejtegetésére nézve, melyek a részletek által bém bizonyítandók.“

Természetes, hogy ezen munka ily szellemben s ily rendkívüli egyéniség által szerkesztve, s csak egy évvel ama nagy férfiú halála után, ki teremtetője volt azon új monarchiának, mely csekély számú lakosai daczára Európa birodalmainak sorában Ausztria és Franciaország mellett foglalt helyet, — természetes, mondom, hogy ezen a mily nagyterjedelmű, oly nagyfontosságú munka, mely Mirabeaut napjainak első publicistái közé emelé, rendkívüli lelkesedéssel fogadtatott mind Francia-, mind Németországban. S ámbár a statistikai munkák közsorsára jutott, — arra : hogy bizonyos időnek lefolyása után megszűnt közkezezen forogni, jóval tanuságosabb még ma is számos elhíresztelt munkánál, melyekből akkoron mind zagyva eszméit mind publicistai jargonját, szójárásait merítgeté a világ ujjáteremtésére indult annyi dalia.

— Mirabeau, atyjának ajánlá e munkát :

„Kegyed — így rekeszti bé ajánlását — oly fiút óhajtott, ki arra méltóbb volna nálamnál ; én legalább azon voltam, hogy foglalkozásaim által, melyeknek gyenge tehetségemet szentelém, arra méltóvá alakuljak.

Csak oly tárgyakat fejtegettem, melyekre nézve szükséges az emberiségnek, hogy a közvélemény megállapodjék. Tárgyalásuk közben gyengeség és előítéletek nélkül jártam el. Megfeledeztem arról, hogy engem a véletlen nemessé tett, hogy a körülmények szegénynyé tettek, s hogy a szerencsétlenségeknek hosszú sora függővé látszott tenni. Én széttéptem ezen bilincseket ; én törvényül szabtam magamnak : csak az észről s az igazságtól válnom függővé ; s ezt elértem ; csak azt mondani, mit valónak tartok ; s szerencsés vagyok érzeni, hogy ezen hajlam már magában is elégséges, némi súlyt nyújtani s némi dicsőséget. . . . Mennél inkább haladtam előre ezen munkában, annál inkább éreztem, miszerint ezt kegyednek illik ajánlanom, . . . hogy érett koromnak ezen tisztességes foglalkozása által némi kárpótlást nyújtsak azon fájdalmakért, melyeket zivataros ifjúságom kegyednek okozhatott.“

Mirabeau ezen munkájában, a porosz birodalom történeti és földleirási, különösen népesedési ismertetésén kívül, terményeit, gyárait, kereskedését, az állam jövedelmét és kiadásait, katonai intézkedéseit, közoktatását s közmíveltségét, vallásrendszerét, polgári s büntető törvényhozását tárgyalja. A jelen dolgozatnak szűkre mért határai nem engedik, hogy a munka egyes részeire is terjeszkedhesünk ki ; de meg nem állhatjuk, II-dik Fridrik jellemrajzát nem közlenünk az olvasóval, mint olyast, mely mutatja : mivé válhatott Mirabeau az író kezében is az anyag, ha ezt kebelének melegével eleve áthatotta. —

„Ilyen volt Fridrik, — így rekeszti bé Mirabeau, miután az elhünytnek, nagyszerű törekvéseiért az emberiség nevében köszönetet mondott, munkájának első könyvét, mely az egésznek alapnézeteit foglalja magában, — ilyen volt Fridrik; örökre híres az emberek magzatai között. A természet azon rendkívüli dicsőséget látszott számára fentartani, hogy a trónuson születve, nemzetének és századának első emberévé váljék. Gondolkozásának merészsége, elméjének éle, lelkének erélye és jellemének szilárdsága által egyiránt jeles : az ember nem tudja, mit csodáljon inkább : különféle tehetségeit-e? vagy ítéletének mélységét? vagy lelkének nagyságát? Természeti és erkölcsi fényes tulajdonokkal felkészítve, erős mint akarata, szép mint géniusa, tevékeny a bámulatosságig, mind ezen kedvezéseket tökélyesbitette és teljesen kifejelesztette; nem kisebb mértékben önmagának műve, mint a természetnek. Szelesnek született, és komolylyá vált; zsarnoknak a legnagyobb mértékben, és türelmessé vált a jámborságig; élénknek, heveskedőnek, — és nyugalmassá, mértékletessé s magávalbiróvá lön önnön akarata által. Végzete úgy akará, hogy az események is hasznára forduljanak, gyakran ügyes magaviseletének hozzájárulása által, néha saját hibáinak daczára; és mind, még a gáncsok is, melyekkel az emberi gyengeségnek lerová az adót, nagyságának, eredetiségének és hódíthatlan jellemének bélyegét viselék magokon.

Soha még halandó nem volt annyira parancsolásra teremtvé, mint ő; s ő ezt tudta, ő magát a világ közlelkének látszott tartani, s a többi embereket csak némi érzéki lélekkel, csak inkább vagy kevésbé állati ösztönrel bíróknak vélé : s innen van, hogy őket megvetette; és mégis fáradhatlanul működött boldogságukon, belátásához képest. E szerint elméjének véghetlen szabatossága őt méltányosabbá és jótékonyabbá tévé, mintsem mennyire ezt az érzékenyeknek született szívek gyanús jósága eszközölhetette volna. Ő csak egy szenvedelmet ismert, a dicsőséget : és ő gyűlölte a magasztalásokat; csak egy szeretett tárgyat, önmagát : és mégis má-

soknak szentelé egész életét; csak egy foglalkozást : nemes királyi mesterségét. Ő ebben hasonlíthatlan állandósággal járt el, félbenszakasztás nélkül negyvenhat éven keresztül, azon napiglan, mely philosophhoz méltó, egyszerü halálát megelőzte, pedig halála tizennyolcz hónapig tartott, s minden panasz nélkül elszenvedett fájdalmak és aggályok után következett be.

Fridrik meghalt 1786. augusztus 17-én; ő csak azelőtt való este szünt meg uralkodni.

De nagy Fridriket festeni a történetírásnak feladása; a történetírás fogja feljegyezni jeles tetteit, fényes szerencsáját, megfoghatlan segélyforrásait, országlásának nagyságát, életének és halálának egyszerűségét; a történetírás fogja mondani, mit tett ő nemzetének emelésére, az emberi faj felvilágosítására. . . . Magamat mi illeti, ki őt láttam, ki őt hallottam, én ki siromig fogom kebelemben táplálni az édes önértetet, hogy őt érdekeltem, én még most is borzadok, s lelkeni nehezteléssel telik el azon látvány emlékére, melyet Berlin báméskodó szemének nyújtott a hős, halála napján, ki a bámulat némaságára vagy a csodálat zajára birta a világot : — komor volt mindenki, senki sem szomorú; mindenki foglalkodott az eseménynyel, senki sem búslakodott felette; a bánkodás, a sóhajtás, a dicséret egy hangja sem hallatszott!

Ez tehát annyi nyert csatának, annyi dicsőségnek, annyi csodával teljes, csak nem félszázados uralkodásnak végeredménye! Megtelték vele egész a gyűlölésig. . . . Mit vártak? a kincstár zsákmányait! . . . Az egy Moellendorf tábornok sírt. A sereg felesketésénél gyászos tekintete, önkénytelenül lepergő könnyüi, férfias és megindult hangja, a sebzett hősnek külseje meghatották az érzékeny szemlélőt, de ő volt az egyetlen, kin megismerszett a fájdalom, s én ezt dicsőségére említem.

Miért e vad hálátlanság? . . . Midőn Károly herczeg meghalt, egész Brüsszel búba merült: nép és udvar, tisztek és katonák, magok a gyász szolgái zokogtak; a fájdalom

általános volt és mély. Pedig Károly tehetségei középszerűek valának : ő sem országára, sem századára nem volt befolyással. . . . Ah ! jószívűnek lenni tehát még a leghasznosabb magán vállalat, az egyetlenegy eszköz arra, hogy szerettesünk !

Igen ; — de merjük egyszersmind kimondani : hogy a főpoleczon a jóság egymaga, soha sem fog valódi haszonban részesíthetni egy nemzetet. Hogy ezt helyreállíthassa, nagyobbíthassa, felemelhesse, sőt még arra is, hogy boldoggá tegesse : még szükségesebb, hogy neki engedelmeskedjenek, mintsem hogy szerettesék. Az ember gyűlöli az elnyomást, kétségkívül ; de uralkodót akar. Az igazság szükségesebb az embernek, mint a jóság, mely magasb helyeken igen gyakran amannak megsértésével jár ; s a fejdelem, ki a körülötte levőknek örömrivalgása után sovárogo, azt nem fogja bámulni az utókor !“

A végsorok, nem tagadhatni, az élességig egyoldalúak ; de már felebb láttuk, hogy Mirabeau munkáját folyvást a francia viszonyokra akará alkalmazni, s tudjuk, hogy XVI-ik Lajos a jóságnak azon nemével birt, mely néki és az övéinek gyászt hozott. Mirabeau ezt utóbb, midőn segédére kívánt lenni, gyakran fájlalva emlegeté, s már 1785-ben ezen kérelemmel fordult a fejedelemhez : „Mi bátrak vagyunk őt felhívni, hogy ez úttal, mint minden egyéb alkalommal, saját szemeivel nézzen, saját béléltatása szerint ítéljen ; hogy küzdje le azon igen tiszteletre méltó, de szerfelett nagy bizalmatlanságot, melylyel önmaga iránt viseltetik, s hogy axioma gyanánt tekintse azon tételt : miszerint jellemmel bírni, mindig annyi, mint elégséges tehetségekkel bírni, kivált ar-

ra, hogy uralkodjék, s hogy mint nagy és jó király uralkodjék.“ —

Mirabeau e munkának befejezése után, mely csak egy évvel utóbb került ki sajtó alól, 1787. szeptemberben visszatért Párisba. Ekkor már eloszlottak a notableok, kik Brienne bíbornoknak részben megadták, mit Calonne süker nélkül kívánt tőlök: a robot eltöröltetését, a gabonakereskedés szabályozását, némi földadót, a bélyegadónak öregbitését stb. De midőn ezeknek bélajstromzására hivatott fel a parlament, visszaéléseket, pazarlásokat emlegetett, s ki nyilatkoztatá: hogy erre illetéktelen, s hogy csak a Rendek gyűlésének van joga új adónemekhez járulni. A kormány válaszul Troyesbe száműzte a parlamentet, hogy innen pár hét múlva visszahívhassa, s felhatalmazást nyerhessen tőle négyszáznegyven millió franc kölcsön szerzésére, mert valamivel csak kellett pótolni az évenkénti jövedelemhézagot, — s a parlament ennek bélajstromozását is megtagadta (1787. nov. 19-én).

Mirabeau nem sok tisztelni valót láthatott azon kormányban, mely ma szétverte a fejedelem által a parlamentet, hogy holnap meg' együvé gyűjtse, s mely ily eljárás útján a felelősséget egyenesen a király személyére szállítá; — mind ebben az alkotmányosság árnyékát sem látta; de más oldalról a parlamentek iránt sem viseltetett rokonszenvvel, melyek a Rendek gyűléseinek megszüntetése óta törvényhozással toldották meg biráskodási functióikat, s melyek a kormány ellenében akarván védni a né-

pet, s a nép ellenében önnön szabadítékaikat, ez utóbbihoz birtak elégséges erővel, amahhoz nem. — Ily viszonyok között csak az états-généraux, a Rendek egybegyüléséről lehetett mind a közhitel mind a közigazgatás tárgyában üdvet remélni; s midőn Mirabeau, kiről tudva volt, hogy a parlamentok, az ítélőszékek házsártoskodásában s a közkormányba elegyedésében, eszme- és jogzavarból támadott s az államhatalmak alkotmányos különválasztása által megszüntetendő fonákságot látott, a miniszterium, nevezetesen Montmorin által felhivatott : hogy tehát nyilatkozzék ellenök, — bizodalmas levélben ekkép válaszolt.

Én köszönettel vettem a parlament felírását s ő felségének válaszát, melyeket ön velem közleni sziveskedett; ez természetes és sürgető alkalom, hogy azon munka iránt nyilatkozzam, melynek írására ön engem felhívott.

És mindenek előtt, hogy az első nehézséget említsem, illetén munka, higgye nekem, gróf úr, mert én sokat gondolkoztam felőle, nem olyatén természetű, melynek írását vagy közrebocsátását elhamarkodni szabadna. A felállítandó elvek oly kényesek, s az emberek oly kevéssé vannak reájok elkészítve, hogy szilárd alapul csak a tények szolgálhatnak nélkül; már pedig a tények kifürkészése és összeállítása időt kíván, s az ön által kijelelt határnap nekem egyáltalában nem engedi a szükséges időt. Középszerű munka, s kivált középszerű munka éntőlem, bizony, csekély szolgálatot tenne ön nézeteinek; a közügy nem sokat nyerne általa, s én sokat veszítenék.

S valóban, noha semmibe veszem a személyes veszedelmeket, melyeknek magamat kitenném, oly testületek engesztelhetlen haragját vonván magamra, melyek még nincse-

nek lesújtva, melyek még számos ellenségeket fognak felfalni, mielőtt földhöz sújtatnak; vagy inkább, hogy kimondjam a szót: melyek soha sem fognak földhöz sújtatni mindaddig, míg a megtámadó a nemzet segédére nem számolhat; — ettől elvonatkozva, vajjon most, a jelen pillanatban kell-e Franciaországnak bevádolni a birák aristocrátiáját, most, midőn a király önmaga nem tartá méltóságán alól valónak, azt személyesen bevádolni? Lehetséges-e jelenleg hasznosan szolgálnunk a kormányt, ha formaruháját viseljük? Most van-e ideje harezolnunk a hatalom nevében, midőn találkoztak, kik nem vonakodtak oly beszédet adni a király szájába, mely egész Franciaországban fog viszhangozni, s melynek szoros logika szerinti értelme az: hogy a monarcha egymaga hozza a törvényt? Hiheti-e valaki, hogy azok, kik ily elvekből indulnak ki, jó lélekkel akarhatják s előkészíthetik a Rendek gyűlését? Szerencsém volt már mondanom önnek, gróf úr, s a pecsétőr urnak is kinyilatkoztattam: én csak a nemzet jelenlétében (ha t. i. a Rendek együvé hivattak) fogom megtámadni a parlamentokat, ekkor, s csak ekkor lehet és kell őket az igazság egyszerű szolgálainak körébe visszaszorítani, csak ekkor lehet és kell nekik eredeti jellemöket visszaadni. De ha azon jogok helyett, melyeket magoknak felettünk bitorlottak, nem látunk oly alkotmányt emelkedni, mely hozzájárulásunk által szilárdítatott, — vajjon hogy lehet becsülettel, haldokló szabadságaink vég nyomait eltörölni akarni? Ha ezentúl csak egynek akarata fog törvényt szabni a monarchiában, mi szükség azon czivódások közé elegyednünk, melyek a fejdelem és akarátának bizományosai közt támadnak?

Mit veszíthetünk mi ezen czivódás által? vagy inkább, hogy ne serkentetőnk mi ellentállásra azon egyetlen egy testületet, melynek még hatalmában áll ama borzasztó akarattal megvívni?

Ah! gróf úr, már volt szerencsém önnek mondani, hogy az igen ügyetlen egy kormány fogna lenni, mely Franciaországot parlamentizálná; az magyarázhatlan egy eljárás

volna, mely azon lenne, hogy e veszedelmes hajlamot előmozdítaná! Vagy nem lehetünk-e el ténylegesen parlament nélkül mostantól a Rendek gyűléseiglen? Minek siettünk azt jogilag elmellőzni, ha valóságos szándékunk van, a nemzetet együvé hini? Mi nagy mértékben fog ezen hirtelenkedés gyanúsnak látszani a nép szemében? Ha a nemzetet azon agyrémtől, melyet oly sokáig jogainak egyetlenegy öre gyanánt tekintett, megfosztjuk, a nélkül hogy felhívnök, miszerint önmaga örködjék jogainak fenntartása és gyakorlata felett: akkor nem fogja hinni, hogy bontunk, mert újjá akarjuk szerkeszteni az országot; akkor azt fogja hinni, hogy az absolutismus, az egyszerű és tiszta önkény felé törekszünk. Az igen vakmerő egy ember volna, ki arról kezeskednék, hogy a közbizalmatlanság által túlzott és a roszakaratuak által elmérgesített ilyen körülmények közt nem történhetik lázadás; s ha történék, az emberi bölcsesség fel nem számíthatja következéseit. . . .

Ha ellenben az önkényes hatalom elévült nyilatkozásai helyébe valódi nemzeti rendszert léptetünk: akkor az akadályok magoktól tűnnek el. Vagy nem látja ön, gróf úr, hogy az első ünnepélyes szóra, mely a Rendek együvéhívásának határnapját mint bizonyost fogja velünk tudatni, a jó polgárok, a békés egyének, a francziák, kik még mindig rokonszenvvel viseltetnek a monarchia iránt, mert mélyen érzik, hogy Franciaország, fekvésénél fogva monarchiai, — azon pillanatban reményleni fognak és szót fogadni; hogy a zavargóknak, a nyughatatlan testületeknek egyáltalában nem lesz módjuk, a nemzeti gyűlés egybehívásaig a legparányiabb zajt ütni; hogy azon esetre is, ha a kormánynak pillanatnyi segédre, ideiglenes hiteltre van szüksége, ez a legjobb eszköz annak megszerzésére, mert a Rendek a mily szükségesek mint a financiaiáknak egyedüli forrása, épen oly szükségesek mint az ország megállapításának egyetlenegy eszköze, és viszont; hogy végre mind ebben nem találhatni más nehézségeket, mint melyeket minnenmagunknak csinálunk, vagy melyek a mi-

nisztereknek azon borzasztó kórságából származnak : miszerint soha sem képesek magokat eltökélni, hogy azt ma jó szántukból adják meg, mit holnap okvetlenül kiesikarnak tőlök. . . .

Nem, gróf úr, a parlamentok elleni tollharcznak ideje még nem érkezett meg. Az emberek még szerfeletti, de igen természetes bizalmatlansággal viseltetnek a kormány iránt; ha ez a nemzet bizodalmát visszanyerendi (s ezt csakugyan nem fogja inkább eszközölhetni, mint ha felhívja a nemzetet, hogy ismerkedjék meg önnön ügyeivel, s hogy vessen ki magára annyi terhet, mennyit helyzete követel), ha a nemzet bizodalmát visszanyerendi : akkor a parlamentok a dolgok erejénél fogva rögtön természetes mérveikre fognak szállítani; vétkes ármányaik kudarczot fognak vallani; örült felhívásaikért méltó bér fog nekik kijárni. . . . Egész erejük a kormány szorultságán s a népek elégedetlenségén alapul.

Ezek, gróf úr, rövidre vont észrevételeim, melyeket egy részről őszinte vágyam önnek szolgálhatni, s a másokról, az események és a tisztelet, melylyel enmagamnak tartozom, sugallottak nékem. Ne veszélyeztessen egy buzgó szolgát, ki az nap, midőn áldozatot követel tőle a haza, szívesen szembe száll a veszedelmekkel, de ki valamennyi koronáért a világon nem akarná magát meggyalázni gyanús ügyben, hol a czél bizonytalan, az elv kétes, az ösvény rémületes és sötét. Vagy nem fognám-e parányi tehetségemet, melynek befolyását ön a valóságnál nagyobbobbnak tartja, végkép tönkre tenni, ha azon hajthatlan függetlenségről lemondok, melynek köszönhetem, s mely egyedül eszközölheti, hogy hazámnak, királyomnak használhassak? Az nap, melyen lelkiismeretem sugallatára és meggyőződéseim erejével, mint tiszta polgár, hű jobbágy, szűz író a küzdőterre lépek, azt fogom mondhatni : hallgassátok meg azt, ki soha sem pártolt el a közügytől.“

Ilyen volt Mirabeau. A monarchiai formának barátja elvből, szolgálatát — mint láttuk — a kormánynak, ha irányát, jellemét a magáénak ismerhe-

té, szívesen felajánló, mert ő hatni, elveit létesíteni akarta; de meggyőződését soha semmiért árúba nem bocsátó, s a gyenge, következetlen, önkényre támaszkodó, előítéletekből élősködő, kergeségben szenvedő kormányt azonképen mint a fejtelenséget, az anyag és eszköz nélküli ellentőrekvést, vagy a pörzsölt agy czélja utáni barangolást — kaczagó, megvető. — Mirabeau inségben élt Párisban, midőn a kísértetnek ellenállott, s emléke azt követeli tőlünk: hogy midőn utóbb árulásról, politikai hitszegésről fogják vádolni, szigorú szemle alá vonjuk a vád tényálladékát, mielőtt az ember felett elmondjuk: a vétkest. — Annyi bizonyos, hogy Mirabeaut a legújabb időkig sem magasztalói, sem ócsárlói nem ismerték. —

A levél, melyet közlöttünk, az 1788. májusi események után íratott. Tudjuk, hogy május 8-án a párisi parlament helyébe, melynek két vezértagja (Duval d' Esprémenil, utóbb a constituenteban minden aristocratiai kiváltságnak legdühösebb védője, és Goislart de Monsabert) elzárattott, — hogy, mondom, a parlament mint politikai testület helyébe úgy nevezett cour pleniére léptettetett, melynek tagjai pairekből, birákból, főpapokból, tábornagyokból sat. állottak, s mely a felállítatni szándékolt „grands bailliage“-okkal egyetemben a parlamentoknak mind politikai, mind törvénykezési körét megszüntette volna. De a közvélemény felzúdult ellene, több tartományokban lázadások támadtak, s a mit a Rendek gyűlését minden áron kikerülni törekvő ármány kigon-

dolt, azt három hónap múlva már elejtette a gyengeség; s a kormány, mely a szünetlen experimentálásoknál fogva alapos kísérletek tételéhez rá sem ért, s mely terv és rendszer nélkül kóvályogván a megbotránkozott nép előtt, végtekintélyét is elvesztette: annyi húzás halasztás után még sem tehetett egyebet, mint 1789. május 1-jére együvéhívni a Rendeket. —

Mirabeau, mióta Németországból visszatért, csaknem kirekesztőleg írói munkásságának élt. Felszólítása az V-ik Vilmos ellen fellázadt hollandiakhoz (*adresse aux bataves sur le stathouderat*), melyben nekik kitűrést és óvatosságot tanácsol; — észrevételek a bicêtrei fogházzal s a büntetések szigorúságának eredményeiről Romilly után, (közrebocsátva „hogya franczia olvasó kérdezze magától: hol állunk tehát mi, ha az angolok még csak eddig jutottak el?); a sajtószabadságról Milton után; az agiotage bévádolásának folytatása s még néhány apróbb iratok ez időben láttak világot. Mindnyája, mint már czímeikből is láthatni, azon ügynek szentelve, melynek élt, melyben lélekzett az író; s a végül említett a hitel szilárdítására világos szavakkal „alkotmányt“ követelő.

„Adjatok — így ír, — adjatok alkotmányt ez országnak! Mi nagy, mi termékeny, mi kifogyhatlan kincseket fog néktek pazarul nyújtani e föld, melyet kimerítettnek vélték, e nép, mely néktek elesügedettnak látszik! Tegyétek a közadóságot valóban nemzetivé az által, hogy a jobbágyoknak érdekében álljon azt megismerni, mert tudják, hogy ezentúl ők magok fogják adózásaikat meghatározni; léptessétek az ál-

lamminiszterek hitele helyébe az állam hitelét; alapítsátok a megtagadás jogán a bizodalmat s az adás hajlamát; fektessétek az adókra, melyeket biztos, férfias s valóban hathatós módon csak úgy fogtok nyerni, ha az adózókra bizzátok azoknak megszavaztatását és felosztatását, — fektessétek, mondom, az adókra, ezen kétségbevonhatlan hypothekákra, a szükséges kölcsönöket, hogy az adósság törlesztethessék, változtathassék, felszámoltathassék, könnyítessék, hogy ingóvá és ideiglenessé válhassék, és vegyétek e szerint azon előnyöknek hasznát, melyekkel ez ország, ha majdan alkotmánynyal fogott megszilárdítani, még e tekintetben is felülhaladandja Nagybritanniát, melynek összeforrasztott, egy és állandó adóssága módfeletti erőködést kíván, hogy csak legparányiabb részében is emelintessék. Cselekedjete, működjete ez irányban, és lehetővé, könnyűvé válik minden. S vajjon volt-e ezen Nagybritanniának, mely oly véghetlenül visszaélt hitelével, volt-e valaha más emeltyűje iszonyú terheinek elviselésére és hatalmának kifejlesztésére, mint az adózás megszavazásának vagy megtagadásának joga, és a közkötelezettség szakadatlan tiszteletben tartása?

A minden idők s minden helyek tapasztalása eléggé világosan szól, ha kétségbe vonható-e ezen két nagy rúgónak befolyása. Törökország e föld legszolgaiabb birodalma: a nép itt semmit sem fizet; a zsarnoknak itt egyáltalában nincsen hitele. Az angol nemzet a legesleggazdagabb egész Európában: e nemzet hasonlíthatlanul több adót fizet, mint bármely más, és kormánya határtalan hitelnek örvend.

Alkotmányt! — ez minden gazdálkodásnak, minden segédnek, minden bizodalomnak, minden hatalomnak alapja.

Azok ugyan sem a dolgok, sem az emberek természetét nem ismerik egyáltalában, kik úgy vélekednének, hogy a királyi hatalom meggyengíthetnék épen az által, mi erejét felszámíthatlanul öregbítene; de mi több, ők bűnösen rágalmaznának egy nagylelkű nemzetet, egy nemzetet, mely fejdelmeit mélyen tiszteli, melynek gyakran szerfelett vak hó-

dolása soha sem ismert határokat, s mely ennek oly példáit adá, minőket semmi egyéb nemzet történetei nem mutathatnának fel. Segédről van szó szünet nélkül, melyet kérni kell tőle. Mit a nemzet az nap, melyen összegyülekezendik, felajánland : az nem segéd leszen, hanem hathatós és teljes orvoslása az állam bajainak, melyek valamennyien rendetlen pénzviszonyokban foglaltak. Jaj annak, ki akkor segédről fog szólni ; jaj annak, ki a szükséges áldozatokkal a közhitel fentartására, belügyeink és kültekintélyünk visszaállítására késni fog az nap, midőn megállapítandó leszen : mit adunk a fejedelemnek cserébe bizalmának és igazságszeretetének ily fényes nyilatkozásaért. . . .

Ti, kik hol eladván magatokat, hol másokat vásárolván, a barátságot is árúnak nézitek (czélzás arra, hogy ellenei munkáit az agiotage ellen Panchaud banquier által sugallottaknak híresztelték), mondjátok meg : mi érdek sugallá nekem e sorokat ! Bontsátok fel vegytanilag a mérget, melyet magokban foglalnak, tüntessétek fel gonosz törekvéseimet egész csúfságukban. . . . Ah, ám legyen, erőködjetek büntettet találni hallgatásomban, de ne keressétek azt írásaimba, melyek jóval magasabban állanak, mintsem hogy őket elérhetnétek. Meglehet, hogy nem fognak ellenállhatni az idő élének, de a rágalom fogát mindig megszegyenítendik ; a hígeszüek vagy az elégedetlenek mulékony igazságtalansága, kik a szállongó hírekben vagy a magán boszuságokból származó kedvetlenségben a közvéleményt s közmeggyőződést látják, engem nem fog elcsüggeszteni azon pályán, melyet magamnak választottam. Kiszolgáltatják majd nékem is az igazságot ; az idő kiszolgáltatja azt mindenkinek. A legveszedelmesebb igazságok hirdetésének szentelt tizenöt év talán csak jogot ad valakinek követelnie : hogy apostatának csak akkor tartsák, ha elveit meghazudtolta.

Nem, nem. Ha nem irtam, ha nem írok a forrongás és pártoskodás e pillanatiban, az nem történik annál fogva, mert még nem jöttem tisztába magammal, vagy mert nem merem

elveimet bevallani; nem is annálfogva, mintha a parlamenti fanatizmus között, mely engem szánakozásra bír, és a hatalom előtti szolgálai leborulás között, melytől iszonyodom, nem volnék képes függetlenségemet fenntartani és saját véleményemet kinyilatkoztatni; hanem azért: mert ámbár mint egyén a kormány jó szándékáról meg vagyok győződve: nem titkolhatom el magam előtt, hogy azon nagy és üdves forradalom közepette, melyhez hozzáfogott, a gyakran rászédetett s kivált a közigazgatási elvek állhatlansága által szerfelett hosszú ideig kijátszott nemzetnek még mindig méltó okai maradtak az aggodalomra.

A jelen életrajz első részében láttuk, hogy Mirabeau örömmel üdvözlette a notableok összehívatását, mert tudta, hogy azt szükségképen a Rendek gyűlése fogja követni; az imént idézett helyből pedig világos: hogy a Rendek gyűlésétől már akkor nem csak a pénzügy elintézését, hanem alkotmányt, az országnak új alapra fektetését is várta. De idézéseinkből világos egyszersmind: hogy Mirabeau, ki az összes emberiség ügyét karolá fel a legmagasbaknak ellenére, erős lábbal szeret állani a földön; hogy publicistai pályáján nem fog a végtelenbe, a határtalanba rohanni, mint gőz és pára; hogy magának a demokraciának érdekében, éppen a szentnek hirdetett elv védelmére, védője lesz a monarchiai formának azok ellen, kik fellengős álmaikban vagy éretlenségökben a birodalom viszonyai között létesíthetlen eszmények vagy éppen nevetséges agyrémek után szeretnének indulni; s hogy védeni fogja a monarchiai alkotmány biztosítékait azok ellen, kik a királyi széket megtartani akarják a nélkül, hogy alapról gondoskodná-

nak, melyen az saját vagy mások jogainak veszélyeztetése nélkül emelkedhessék. — E helyzetnek — mely néki a constituenteban osztályrészt jutott — előérzetében írta Mirabeau 1788-ban, midőn egy oldalról tollát a kormánynak megtagadta, s midőn más oldalról a legisták által gyanúsítatott, — ennek előérzetében írta e sorokat: „ha a királyi hatalmat, a fejdelem szándékát rágalmaznám, szintoly vétket követnék el a nemzet ellen, mint ha a miniszteri önkénynek szolgálnék; s én esküszöm, hogy síromig fogom ezen hajthatatlan függetlenségemet fenntartani: a dühös demagogok daczára, s a zsarnok nagyvezírek gyalázatjára.“

Midőn decemberben a Rende 1789. május 1-jére összehivattak, Necker volt a miniszteriumnak lelke. A párisi parlament, mely nevetséges göggyében annyira ment, miszerint híresztelé, hogy még a Rende gyűlésének végzése is csak akkor fognak érvényesekké válni, ha általa bélajstromoztattak, röviddel azelőtt kinyilatkoztatta: hogy a Rendeknek 1614-ben tartott gyűlését kell példányul választani, s a harmadik rendnek, a polgárságnak csak annyi képviselőt engedni, mennyi polgárküldött ült az akkori gyűlésben; a notableok, kiket Necker 1788. novemberben újra együvéhívott, szintén nagy többséggel abban állapodtak meg, hogy a polgárságnak 1789-ben nem lehet más állása, mint a minővel 1614-ben birt. De Necker csak azon esetben remélheté a közteherviselés elvének mind elfogadtatását, mind alkalmaztatását, ha a harmadik rend képviselőinek száma teteme-

sen öregbítetik, s ennél fogva, miután a parlament előbbi határozatát odamódosította, hogy a polgári képviselőknek száma s ennek az első és második rend számához mérséklése a miniszterium intézkedésétől függ, — a fejedelemmel kieszközlé: miszerint királyi parancs útján a kérdés oda döntessék el, hogy a harmadik rend annyi képviselőt küldhessen a gyűlésbe, mennyit az első és második rend együttvéve.

Ennek előrebocsátása után, mit nagyobb világosság okáért szükség volt röviden érintenem, lássuk: mint készült Mirabeau magának helyet biztosítani a gyűlésben; ha ezt elérendi, tudta, hogy a befolyás el nem maradhat.

Először is Elsass felé fordult. 1788. augusztus 16-án egyebek közt ezeket írta nézeteinek ismertetésére Strassburgba: „Semmi kétség többé, a Rendek össze fognak hívatni; — kérdem öntől: ki fog 1789. május 1-jén fizetni? — Megtörtént, a mit annyiszor jósoltam a kormánynak: „ha nem akarjátok őket gyalog, majd lóháton fognak jöni“; az által hogy őket hátra akarták szorítani, csak siettették megérkezésüket, egész a rohanásig, — majd megismerszik rajtok. Mit fognak mívelni? kétségkívül sok eszelősséget; de semmi, — a nemzeteknek azonképen mint a kisdedeknek megvannak a magok fogbajaik, megvan a magok sirásuk rivásuk; fejlődésök azon egy. . . .

Mi saját nézeteimet illeti, azokat őszintén fogom önnek elmondani. Hareztot a szabadítékosak és a szabadítékok ellen, — ez az én jelmondatom. A szada-

ditékok hasznosak a fejedelmek irányában, de utálatosok ha a nemzetek ellen irányozvák, s a mi nemzetünk soha sem fog közszellemmel bírni mindaddig, míg tőlök meg nem szabaduland : s íme, ez az ok, miért kell nekünk monarchiaiaknak maradni, s miért fogok én, részemről, igen monarchiai lenni. S csakugyan mi volna egy köztársaság, mely a bennünket rágesáló valamennyi arisztokrátiákból lenne összeszerkesztve? A legnagyobb zsarnokság gyűlpontja. . . .

Az első gyűlés zajos lesz, s talán szerfelett messze fog menni ; a második biztosabban fog indulni ; a harmadik be fogja végezni az alkotmányt. — Ne tartsunk a gondolattól, hogy egy egész alkotmányt kell teremtenünk ; alapítsunk ma mindent az igazságra, s holnap törvényszerű lesz minden. Óvakodjunk különösen a tanultságtól (nem a tudományt érti, hiszen őt Mirabeaunak hívják, — hanem a Rendek gyűlésének 1614-beli formáit s a historiai jogok fürkészesét s másod megállapítását), ne bibelődjünk azzal a mi volt, keressük azt minek lennie kell, s ne vállaljunk fel kelletinél többet. A nemzet hozzájárulása az adóhoz s a kölcsönekhez, a polgári szabadság, a szabott időben megújuló gyűlések : ez a három főpont, melyeket a nemzeti jogok szabatos kinyilatkoztatására kell fektetni ; a többi majd magától jő. . . .“

De az elsassiak, midőn Neckert ismét a miniszteriumban szemlélték, nem akarák legszenvedelmesebb ellenét, ki őt rövid idő múlva egy új röpiratban

támadta meg, képviselőjükül választani, s így Mirabeau azon volt, hogy a Provenceban vagy a nemesség vagy a harmadik rend követének választassék.

1789. januárius 13-án Aixba érkezett. A nép a legnagyobb rokonszenv jeleivel fogadá őt, mi a nemességet még inkább felingerlé ellene. S midőn Mirabeau ennek gyűlésében az 1788. december 27-én kelt királyi rendeletben foglalt választási rendszer mellett s a Provence nemessége által felállított rendszer ellen nyilatkozott, az első és második rend „benne a béke ellenét látta, ki csak azért jött a Provenceba, hogy az egyetértést felbontsa.” Mirabeau a sajtó útján is felelt a gyűlés ezen vádjára, s miután előrebocsátá, hogy a nemesség annálfogva nyilatkozott a december 27-én kelt királyi rendelet ellen, mivel ennek erejénél fogva annyi képviselője lesz a harmadik rendnek, mennyi a két elsőnek együtt véve, s hogy ezek a nemzeti gyűlés végzései ellen is fognak nyilatkozni, ha szabadítékaik nem örökítetnek általuk, — felhívja őket: mondják meg, mi oknál fogva bélyegezhették őt a „béke ellenének.” —

„De ha ti hallgattok, ha ezentúl is jelentésnélküli szóárban ömledeztek ellenem, engedjétek meg, hogy még egy pár szót ide toldhassak :

Minden országban, minden időben, az oligarchák kiengeztelhetlenül üldözték a nép barátait; s ha némi szerencsés viszonyoknál fogva önnön keblökben támadott egy népbarát, ezt sújtották mindenek előtt, hogy az ekkép választott áldozat által mindenkit elrettentsenek. Így veszett el az utolsó

Gracchus a patriciusok keze által; de midőn a halálos csapást vette, a boszuló istenekre hivatkozva ég felé szórt egy marok port, és e porból született Márius : Márius, ki kevésbé nagy volt azon oknál fogva mert a Cimbereket kiirtotta, mint azért : mert Rómában megtörte az oligarchiát.

Ti pedig, polgárok, hallgassátok meg azt, kinek tapsaitok jól estek, de ki el nem csábítatott általuk. Az ember csak az egység által erős, az ember csak a béke által boldog. Legyetek szilárdak makaesség nélkül; bátrak lázongás nélkül; szabadok féktelenség nélkül; résztvevők vakbuzgóság nélkül; . . . ne vessetek soha a mérleg egyik csészéjébe egy embert, másikába a hazát.“ . . .

Ily előzmények után nem csoda, ha a két első rend azzal boszúlta meg magát, hogy őt gyűléseiből kizárta, mert — így motiválá a kizárást — sem tulajdonnal nem bir a Provenceban, sem valóságos birtoka nincsen.

Igaz, ők kizárták őt gyűléseikből, de mi haszna, ha nem zárhatták ki egyszersmind a Rendek gyűléséből? A birtoktalan nemesség, mely most ügyét az övével azonította, s a harmadik rend, annál nagyobb lelkesedéssel sereglettek körülötte, s midőn Párisból, hová februárius közepén utnak indult, hogy barátait lecsendesítse, kik ellene fellázadtak, mert választási költségeinek fedezésére „berlini titkos levelezését“ — azon jelentéseket t. i., melyeket 1786-ban a kormánynak beküldött — kinyomatta, — midőn, mondom, Párisból visszaérkezett, diadallal fogadtatott; Aix és Marseille tisztelgő válaszmányokat küldtek elébe, a nép virágokat hintett útjára, s a harangzúgás, örömtüzek és a nép éljenzései között jelent meg dia-

dalkocsiján a csak imént még számüzött, megvetett, a patriciusok által megtagadtatott férfiú. „Most látom, mondá elérzékenyedve, mint váltak rabszolgáká az emberek; először is a háladat mezején vert gyökeret a zsarnokság.“ — Mirabeau, a tulajdon és birtok nélküli Mirabeau, most nagyobb befolyással birt a Provenceban „mint a hűbérek tulajdonosai,“ kik őt rendjökből kirekesztették; s midőn a gabonának drágasága s a magas húsár miatt Marseilleban fellázadt a nép, a Provencenak katonai főkörmányzója azon kérelemmel fordult hozzá: jőne át Aixból s csendesítené a népet. Mirbeau tökéletesen megfelelt a bizodalomnak, s két nap alatt a jórendet ismét helyreállította. Midőn Aixbe visszaérkezett, itt is lázadást vártak minden pillanatban, s ennek eszközlésén, úgy látszik, Mirabeau ellenségei fáradoztak, hogy követte választatását törvénytelennek nyilatkoztathassák. De ő reá birta a hadi főkörmányzót, hogy a katonaságot visszavonván, az általa rögtönzött polgári őrhadra bízza a várost, s a nyugalom nyomban helyreállott. Midőn ekkép „a békének ellene“ minden erejével a Provence békítésén fáradozott: aprilis első napjaiban Aixben is Marseilleben is követnek választatott a harmadik rend részéről. Ő a kisebb, de, mint a tartomány fővárosa, Marseille felett álló Aixnek adott elsőbbséget, s hogy az akkori képviseleti osztályozás műszavaival éljünk, mint „az aixi sénéchaussée harmadik rendének első követe“ jelent meg az „États-généraux,“ az országos Rendek gyűlésében.

A követek május 3-án bémutatattak a királynak, ki vélők s családjával és miniszteriumával, május 4-én ünnepélyes szertartással, az utczákon végig hullámzó embertömegek között szent Lajos templomába (Versaillesban, nem Párisban, mint Schlosser tévedésből írja) indult, hogy arra, a mit teendők lesznek, az ég áldását kérjék. A nézők örömjajjal fogadták a királyt s a harmadik rendet, és ennek tagjai között kivált Mirabeaut; — de találkoztak olyasok is, kik zúgtak és pisszegtek, midőn mellettök elment, midőn egyszerű polgári öltözetben látták a gőgös provençei család büszke sarjadékát, kit csipkésen és tollúson inkább tiszteltek volna a hülék; midőn képviselői tisztében tűnt fel előttök az, kinél ők magokat jobbaknak tudták, nem azért, mert ő sokat botlott, ezt megbocsátják ők magoknak és másoknak, hanem azért, mert Franciaország erősségeinek topographiáját jobban ismerte náloknál. De Mirabeau egy pillantással, szemeinek egy villámával válaszolt, — s a pisszegők tovább sompolygtak.

Midőn más nap a gyűlés megnyittatott, a kedves ügyfelek nem sejdítették, hogy az, ki köztök helyet fogott, egy fejjel nagyobb mindnyájuknál. Mondják, zúgással fogadták, mikor a terembe lépett. E zúgások aligha társaitól indultak ki. Hírhedt ember, gondolák, de a híresek mi vagyunk; mi vagyunk az államférfiak, ő az aixi boltosok és olajárosok tribuna. — Minek zúgtak volna!

De alig szólalt fel, s máris a gyűlés valamennyi felekezetei, a régi rendszer híveinek kivételével, Mira-

beaut az övéi közé szerették volna sorozni. A régi rendszer híveinek kivételével, mondom, mert ezek remélni sem merték, hogy ő zászlajuk alatt küzdhetne; — homlokán az volt írva, mi eleve hiúnak mondá e reményt. Azonban Mirabeau távol volt attól is, hogy a többieknek valamelyikével szövetezzék. Duport, Barnave s a Lamethék felekezetével már a gyűlés megnyitása előtt találkozott, de akkor elvált tőlök, mert nézeteiken a parlamenti ízt, a parlamenti makaesságot vélé észrevehetni; s a gyűlés folyama alatt is szükségképen távol maradt azoktól, kik akkor még a monarchiai formához megkivántató biztosítékok nélkül akarták szerkeszteni az új monarchiát. Csak utóbb látták magok előtt az örvényt, mikor már nem volt mód visszatérniök.

Az angol rendszer barátjaival pedig (Mounier, Rabaud-Saint-Étienne, Malouet s az úgynevezett szabadelmű aristocratiának meg' annyi sarjadékaival) már annálfogva sem érthetett egyet, mivel ezen rendszernek behozatala, mely felé negyven, ötven évvel később, a júliusi monarchia miniszterei, felvont vitorlákkal eveztenek : akkor veszedelmes kísértet fogott volna lenni, midőn mind az még fennállott, mit a forradalom lerombolt, s mi ezen rendszernek a közügyekre minden előleges bontás nélküli alkalmazása által könnyen mintegy törvényesítetett volna. Ha az 1789-diki mozgalomnak összes eredménye az angol formák átvállalásáig terjed s nem tovább, nem más irányban is, — akkor a franczia typus legsajátabb jellemvonását nélkülözi : az egyenlőséget.

Más felekezetek nem voltak feltalálthatók a constituante kebelében. Semmi kétség, — egynél több kiváló egyéniséget látunk feltűnni, kik az említett három pártba nem soroztathatók, Sieyes, p. o., Talleyrand, Thouret, Lanjuinais, Pétion, Robespierre, Buzot stb., kik vagy csak utóbb gyűjtöttek magok körül tevékeny felekezetet; vagy inkább iskolát, inkább cotteriát alakítottak, mint pártot; vagy elszigetelve állottak mind végig. Mirabeau ezekkel egyszer másszor érintkezhetett pályáján, mint érintkezett vala amazokkal is, — de nem tartozott hozzájuk.

Ezen elszigetelt állapotában kétszeresen tarthatott mind tanainak mind eljárásának félremagyarázásától, s ennél fogva kétszeresen övedzé magát körül a nyilvánossággal: a követ politikai lapot szerkesztett egyszersmind, mely „journal des états généraux“ czím alatt indítatott meg, s midőn mint ilyes elnyomatott, „lettres du comte de Mirabeau à ses commettans“ (gróf Mirabeau levelei küldőihez) czímmel merült fel újra, s többé nem háborgattatott. Utóbb a „courrier de Provence“ alakult belőle. —

S ez volt az eszköz, melylyel a népre, a tömegekre kívánt hatni. —

Első nyilatkozásai a harmadik rend gyűlésében viszonylag mérsékeltek s a szenvedelmek csillapítására voltak számítva. A gyűlés a követi megbízások közös vizsgálata mellett, s ez által közvetve a rendenkinti tanácskozás és szavazás eszméje ellen vívott, mert a harmadik rend képviselőinek nagyobb számát

csak azon esetre remélheté utilisálhatni, ha mind a három rend együtt tanácskozik, együtt szavaz; szóval, ha fejenkint, nem testületenkint vétetnek számba a szavazatok, mert ez utóbbi esetben, a két első rend szövetkezése s a harmadiknak különmaradása, s e szerint, folyton folyvásti leszavaztatása elkerülhetlen fogott volna lenni. — Mirabeau, ki hírlapjában társait arra kéré, hogy ne viseljék magokat Európának színe előtt iskolásgyermek módjára, kik az orbiliusi pálcza elől szerencsésen megszöktek, s kik részegek örömükben, mert szünnapjaik hetenkint egygyel szaporodnak, — hajthatlan szilárdsággal mérsékelt formákat ügyekezett párosítani; s midőn a harmadik rend, látván hogy a két első folyvást vonakodik a követi megbízások verificatiója végett vele egy teremben egyesülni, az időzés és várakozás szerepét a tevékenységével cserélé fel, s magát mint „nemzeti gyűlést“ constituálá: Mirabeau e név ellen óvást tett, nem mintha e határozott fellépést rosszallaná, de mert a „nemzeti gyűlés“ czime helyébe még most csak a „francia nép képviselői“ czimet ajánlá mint olyast, mely megismeri, hogy még eddig nem ül együtt az összes nemzet, s így jogbitorlásról, politikai coge intraréról egy töredék irányában sem lehet szó, de mely egyszersmind legszabatosabb formulája ama nagy kérdésnek: ha vajjon a francia nép, vagy külön állást követelő százezer egyén fog-e törvényeket hozni Franciaországnak?

„Ők nem fogadták el indítványomat, — így ír Mauvillonnak, — s a legjobb esetben veszedelmes

hazardjátéktól függesztették fel a birodalom jövőjét, holott ha tanácsomat követik, oly sakkjátékhoz fognak, melyben mi vagyunk az erősebbek. Az ingerültség egyébiránt rendkívül nagy, s vannak kik neheztelnek, hogy én mindig a mérsékelt eljárást partolom; de én oly annyira vagyok meggyőződve azon véghetlen különbségről, mely a földabroszoni utazás s a föld hátáni valóságos haladás között létezik; oly annyira tudom és vallom, hogy küldőink előtt metaphysikai elmélkedéseink csak parányi érdekekkel bírnak, bár mi nagyfontosságuk legyenek különben, s hogy támaszukra csak azon esetre számolhatunk valósággal, ha kézzelfogható a nyereség; annyira tudom, miszerint a legbiztosabb eszköz a forradalom időtlenítésére a szerfelett sokat követelés: hogy még húzamos ideig fogom ezen megtisztelő szemrehányást kiérdemelni.“

De ezen gondos ovakodás a politikai somnambulismus ösvényeitől, s a formák tisztelete nem váltak soha az ügy iránti hanyagsággá, s Mirabeau épen akkortájban, midőn mérsékeltsége rosztalatott, indítványozá, s az indítvány végzéssé vált: hogy az eddigi adónemek, mint a népre a nemzet hozzájárulása nélkül kivetettek, töröltessenek el, de a gyűlés végéig mégis kötelező erővel bírjanak, nehogy a közszolgálat fennakadjon; hogy a nemzet képviselői mindenek előtt alapját vessék egy bölcshalkotmány-nak; s hogy az állam hitelezőinek biztosítására a szükséges intézkedések megtörténvén, a fejedelem adóssága nemzet adósságává váljék, s a közhitel le-

téteményeseinek, a képviselőknek becsületére és hűségére bizassék; mind oly intézkedések, melyek ha megállapítatnak, a közigazgatás szükségképen függővé válik a gyűléstől.

Ily körülmények között, midőn már a clerusnak többsége a harmadik rendhez közeledett, s a nemesi rend tagjai közül negyvennégyen, köztök az orléansi herczeg, Clermont Tonnere, Lally-Tolendal, Lameth Sándor, herczeg Aiguillon, Duport, — de nem Lafayette, kit utasítása elnémított, — a nemesség határozatai ellen óvást tettek, — ily előzmények után virradott fel a június 23-kai nap. A nemzeti gyűlés tagjai négy órával előbb esküvel kötelezték le magukat egymásnak, hogy mindaddig el nem oszlanak, míg a monarchia való elvein alapuló alkotmányt be nem fejezték; s most királyi ülésbe hivatnak, melyben Lajos, jobb meggyőződése s Necker tanácsa ellenére s az udvar sugallatára kinyilatkoztatá : hogy a harmadik rend által hozott s felebb említett végzések érvénytelenek, s hogy a háromrendiség, — ha mindjárt ez alkalommal a birodalom javának előmozdítására együtt tanácskozhatnának is a Rendek, — mint az alkotmány lényege fenntartandó; kijelélé a reformoknak mind módját, mind határait; s miután a gyűlés elosztatásának lehetőségét is említé, meghagyta a rendeknek, hogy oszoljanak szét azonnal, s másnap reggel külön teremében gyűljön össze külön mindenik rend, ügyeinek folytatására.

Ezzel Lajos, minisztereivel, a nemességgel s a clerusnak kisebbségével odahagyá a termet, melyből

ez alkalommal a közönség kizáratott; de a harmadik rend tagjai s a clerusnak egy része helyeiken maradtak, s midőn a miniszterek marquis Dreux-Brézét, az udvari szertartások nagymesterét a parancs ismétlésére a terembe küldötték, Mirabeau felállott, s ő, ki eddig a mérsékelt eljárás mellett küzdött, annak érzetében, hogy fordulóponton állanak a közügyek, honnan vagy az absolutismus és feudalismus örvényébe süllyed vissza a birodalom, vagy a polgarisodás kezdeményezéséhez jut fel, — a szertartások nagymesterét e szavakkal üdvözlé: Franciaország harmadik rende elhatározá, hogy tanácskozni fog. Mi megértettük, mire bujtatták fel a királyt; és ön, uram, ön ki nem lehet az ő organuma a nemzeti gyűlésen, ön, kinek itt nincsen helye, nincsen szavazata, nincsen szólásjoga, ön nem arra való, hogy minket a fejdelem szavaira emlékeztessen. Menjen ön, és mondja meg urának, hogy mi a népnek akaratánál fogva vagyunk itt, s hogy innen csak a szuronyok erejével úzhatni ki minket.“

Ez volt a forradalom első nyilatkozása. E szavaknak rémületes hatását elgondolhatja az olvasó, ha tudja: hogy még negyven évvel utóbb, a tudományok párisi egyetemének egyik dísze, utóbb Franciaországnak pairje és közoktatási minisztere, Villemain, e mintaszónoklat felemlítése után, szükségesnek látá hallgatóihoz így szólani: „Én, uraim, nem említeném e szavakat, ha reánk nézve épen hidegek-ké és tisztán historiaiakká nem váltak volna. Mi most minden veszély nélkül és mégis tanuságosan vizsgál-

hatjuk történeteink ezen nagyszerű emlékeit. Mert minemű veszedelem rejlenék abban, hogy én Mirabeaunak ezen a mily erélyes oly indulatos szavait viszhangoztatom önök előtt? Vagy talán arról fog-nak vádolni, hogy őket a historiában olvastam? Azt hiszik-e, hogy most, midőn önök egy köztisztületben álló fejedelmet látnak a királyi széken, s a mily szilárd oly békeséges kamarákat, hogy akkor veszedelmes és boszantó lehetne valakire nézve, ha ezen vésszes szónoklatról megemlékezünk, mely Franciaország új időszakát nyitá meg? Kétségkívül, hogy nem. Sőt ily alkalommal kell megismernünk és bámulnunk a gondviselés azon fennséges alchimiáját, mely a roszból vonja ki a jót, mely a legdühösebb szenvedelmekből, a demokratiai indulatosságból kilépteti utóbb a nyugodalmat, a birodalmak szabadságát.“

De ezen beszéd hatását, melynek végrészét, azt t. i. hogy végrésze elmondattott, napjainkban eléggé botorúl kétségbe akarták vonni, mutatja még az is : hogy az összes gyűlés mintegy villanyozva felállott s helyeslést kiáltott; hogy az eddigi végzések érvényeseknek, és Mirabeau indítványára mindenik követ személye sérthetlennék nyilatkoztatott; hogy huszonnégy órával később a clerusnak felebb említett többsége, s két nappal utóbb már Talleyrand s a párisi érsek is, és június 25-én a nemességnek negyvenhét tagja végkép tért által a harmadik rendhez, minek következtül a most Necker tanácsához folyamodott fejdelem június 27-én maga hagyá meg a clerus kisebbségének s a nemesség többségének, —

mely folyvást utasításaira hivatkozott, — hogy egyesüljenek a többiekkel.

Mirabeau nem tartozott a politikusok azon fajához, kik mint a kontárszínészek szemmeresztés és fuldoklás nélkül nem tudnak szólni, kik szünet nélkül, valamennyi ügyeknél s mindenik stádiumaikban „projiciunt ampullas et sesquipedalia verba,” — ő nem csak rontani akart, nem csak bámultatás után sovárgott, ő szabályozni, szervezni kívánt egyszerűsmind, s mi több, ő irányt óhajtott adni az organismusnak, ő egy nap rendszerezett államot, nem az anarchiától feldúlt s csak despotismus útján ismét formái közé visszatéríthető országot szeretett volna, mint a koronának alkotmányos minisztere kormányozni. Természetes ennél fogva, hogy már néhány nappal a felebbi jelenet után azon volt, hogy féken tartassék a mozgalom, hogy ő ura maradhasson az ingerültségnek.

„A mi tusáink, így szólott, egyszerű vitatkozások; elle-neink megbocsátható előítéletek; győzelmeink nem lesznek kegyetlenek; diadalainkat áldani fogják a meghódítottak. Jaj annak, ki nem iszonyodnék ily tiszta forradalmat megmérge-síteni, s bizonytalan események gyászos véletlenére bízni Franciaország sorsát, mely egyáltalában nem kétes, ha min-dent az igazságtól várunk s az észről.

Ha fontolóra vesszük, mi eredményei lesznek huszonöt millió ember boldogságára nézve a törvényes, a miniszteri önkény helyébe léptetett alkotmánynak, a minden akaratok, minden értelmiségek arra való irányzásának, hogy a törvé-nyek tökélyesbítessenek, az adók enyhíthessenek; hogy gaz-dálkodás hozassék be a finacziákba, mérséklet a büntetések-

be, rendszer a törvényszéki eljárásba ; hogy azon nagyszámu korlátok eltöröltessenek, melyek az ipart gátolják s az emberi képességet csonkítják ; — szóval, mi eredménye lesz a szabadság azon nagy rendszerének, mely szabad választási joggal felkészítendő helyhatóságok bázisain nyugodva, felemelkedik fokonként a tartományi igazgatóságokig, s melyet a Rendek évenkénti gyűlése tetőz be ; — ha fontolóra vesszük mind azt, mit ily nagy birodalom helyreállása fog keletkeztetni : akkor érezzük, hogy az fekete merény fogna lenni az emberiség ellen, ha nemzetünk magas hivatásának ellenállnánk, ha ezt bilincseinek súlyától elnyomatva tartanók ; de ily szerencsétlen eredményt csak a lázadások, a szabadosság, a polgári háború iszonyai keletkeztethetnek. Sorsunk bölcseségünkön alapúl, csak az egy erőszak veszedelmezethetné azon szabadságot, melyet nekünk biztosít az ész.“

De midőn Mirabeau az engesztelődés ezen szavait hallatá, épen akkor készültek tétettek az udvar részéről a gyűlés eloszlatására ; Necker, a nép bálvány, elbocsátatott a miniszteriumból ; s tizennégy, jobbára külföldiekből álló ezred (köztök egy „Bercsényi“ s egy „Eszterházy“ ezrednek nevét is olvasuk) szállásoltatott vagy szállásoltatandó volt Párisba, Versaillesba s a szomszéd helységekbe. Hijába sürgeté a gyűlés, még pedig a trónus leghívebb védőinek hozzájárulásával, a katonaságnak elszállítását, — mely alkalommal Mirabeau által szóba hozott a nemzeti őrsereg felállításának szüksége, — hijába nyilatkoztatá ki, hogy Necker s a vele együtt elbocsátott miniszterek a nemzet bizodalját bírják, s hogy a fejedelem jelen miniszterei s valamennyi tanácsosai felelősök, — a kérelem meg nem hallgatott, a nyilatkoztatás figyelembe se vétetett. Ekkor

szerveztetett első ízben Páris utczáin a lázadás; egyes ezredekben az engedetlenség jelei mutatkoztak, mások a politikaiszenvedelmek s az éhség által egyiránt felbőszített nép által megtámadtattak; — ekkor alakult Párisban a nemzeti őrsereg, s a választók ekkor ragadák magokhoz önkényleg a város igazgatását; — végre ekkor, július 14-én, rontatott le a bastille, s ez alkalommal és ennek kíséretében követettek el az első gyilkosságok. — A gyűlés magát állandónak nyilatkoztatá, az udvar pedig sietett most a katonaságot előbbeni szállásaiba visszaküldeni. Július 15-én Mirabeau, ki pár nappal azelőtt vesztette el atyját, s ki most családi gondokkal volt elfoglalva, csak néhány pillanatra jelenhetett meg a gyűlésben, épen midőn küldöttség ment a fejdelemhez, mely őt a felebbieknek teljesítésére kéré.

„Elnök úr, — így szólott, — értesítse a fejedelmet, hogy az arannyal és borral teli tömött idegen zsoldosok tegnap Franciaország rabszolgaságát jövendölgették tisztátalan énekeikben, s hogy brutalitásukban a nemzeti gyűlés veszte után sovárogtak; értesítse őt, hogy az udvaroncok az ő palotájában táncaikat e vad zene hangjaihoz elegyítették, s hogy ilyes jelenetek előzték meg szent Bertalan éjét! Értesítse őt, hogy azon Henrik, kinek emléket áldja a világ, azon őse, kit ő példányul akart választani, eleséget küldött a fellázadt s általa személyesen ostromlott Párisnak; s hogy az ő, Lajos, vad tanácsosai visszautasítják a lisztet, melyet a hű és kiéheztetett Párisnak hoz a kereskedés.“

Már említettük, hogy az udvar engedett elvég-re. Lajos személyesen, örök nélkül jelent meg a gyűlésben, s ezt az általa választott czímen szólítva, s magát egynek nyilatkoztatva a nemzettel, jelenté, hogy a katonaság már visszaindul szállásaiba, felhívá a gyűlést a párisi zavarok kiegyenlítésére, s maga is Párisba indult, hol a legnagyobb lelkesedéssel fogadtatott. A király által ez alkalommal tanusított erélyesség még Mirabeaut is, — ki midőn Lajosnak megjelenendéséről értesítetett a gyűlés, e szavakra fakadt: „fogadjuk őt komoly tisztelettel; a közfájdalom pillanatában a nép hallgatása tanuságul szolgál a királyoknak,“ — még Mirabeaut is meglepé. „A ki ez eljárást tanácsolta, — mondá Dumontnak, Bentham munkái francia szerkesztőjének s akkor a *Courrier de Provence* egyik dolgozótársának, — az bátor halandó volt; e nélkül Páris veszve van a királynak, s neki két vagy három nappal később talán nem állott volna hatalmában, kapuin belépnie.“

Időközben Necker is visszahivatott. Midőn a gyűlésben indítvány tétetett, hogy a fejedelem új minisztereinek elbocsátására kéressék, Mounier úgy vélekedett, hogy a gyűlésnek joga van a miniszteriumot bévádolni és elmarasztani, de nem elmozdítását követelni.

„S ön megtagadja tőlünk — válaszolá Mirabeau — a nyilatkozás egyszerű jogát, ön, ki megismeri, hogy jogunk van, bévádolni, pörbefogni, s általunk alkotott törvényszék által elmarasztalni azokat, kiknek munkáikat — mint önnek kézzelfogható ellenmondása tartja — tiszteletteljes hallgatás-

sal kellene tekintenünk? Vagy nem látja, hogy én jobb sorsot szerzek a kormányzóknak, mint ön, hogy jóval mérsékeltebb vagyok önnél? Ön szerint a komoly hallgatás és a vérsóvár vádolás között nincsen középút. Hallgatni vagy büntetni, engedelmeskedni vagy sújtani, ez a ti rendszeretek. És én figyelmeztetek, mielőtt vádolok, én visszautasítok, mielőtt gyalázathoz fogók, én menhelyet mutatok a gondolatlanságnak vagy az értelmetlenségnek, mielőtt büntettnék mondom. Melyikünk mérsékeltebb és méltányosabb?

De nézzétek Nagybritanniát, mily ingerültséget okozott itt a népben az általatok követelt jog! Miatta veszett el Anglia. . . . Anglia elveszett! Ah, nagy Isten, mily gyászos hír! De mi által veszett el tehát? mily földrengés vagy a természetnek mily bomlása nyelé el e híres szigetet, ezen kifogyhatlan góczát a legnagyobb példának, a szabadság barátainak ezen classicus földjét? . . . De önök megnyugtattak engem. . . . Anglia még virágozik az egész földnek örök tanuságára; Anglia dicsőséges némaságban gyógyítja azon sebeket, melyeket hagymázában ejtett önmagán. Anglia kifejleszti az ipar minden csiráit, kibányászsza valamennyi ereit az emberi boldogságnak; s még csak imént, a legerélyesebb ifjúság lelkeségével s a közügyekben megöszült nép bámulatos érettségével tölté be alkotmányának egy nagy hézagát.“

A szónok a regensség kérdését érti, melyet Fox életrajzából már ismer az olvasó. —

Más nap (július 13-án) a miniszterium leköszönt, s egy hét múlva Necker visszatért Bâselből, hogy még egy diadalt, a végsőt, melyet nem csekély részben személyes ellene eszközölt ki néki, üllhesse Párisban.

A bastille bevételét — mondtuk már — egyes gyilkosságok követték. Demoulin és elvtársai ezekben népitéleteket láttak. Mirebeau élesen kelt ki hir-

lapjában ezen őrvjögő tan ellen. „Siessünk annak ki-nyilatkoztatásával — így ír, — hogy ezen borzasztó népdictatura épen úgy veszélyeztetné a közszabadságot, mint elleneink ármánykodásaik. A társaság csakhamar felbomlanék, ha a vérhez és rendetlenséghez szokott tömeg a bírakon felülemelkednék, ha daczolna a törvényekkel. Ily úton a nép nem a szabadsághoz jut el, hanem a szolgaság örvényébe veti magát, mert a veszedelem igen gyakran kibékélteti az embereket a korlátlan hatalommal, s az anarchiának ölében még a despota is megmentőnek látszik.“

Mirabeau az államférfiúnak biztos pillanatával már jelenleg is veszedelmet látott a párisi hatóság rendezetlen voltában, s azon körülményben, hogy a párisi választók, minden felhatalmazás nélkül, köz-igazgatási testületté alakultak, mely egy oldalról a végrehajtó hatalom külön jogait is bitorolta, s melyet a másíkról a város kerületei, a keletkező demagogiának ezen fészkei, gyanús szemmel s lázadási hajlammal kezdtek tekinteni. Mirabeau, hogy az innen várható veszedelmeknek elejét vegye, június 23-án indítványt tett a legújabb eseményeknél fogva Párisban alakult hatóságok együvé olvasztására s a helyhatóságokat szabályzó törvény hozatalára. A gyűlés ez indítványt elmellőzte, s a párisi helyhatóság egy hét múlva már annyira ment bitorlásaiban, hogy egy politikai fogolynak (Besenvalnak) önn hatalmából megkegyelmezván, őt fogságából kibocsátotta, mert — így hangzik végzése — „Páris megkegyelmez elleneinek.“

„E szó : kegyelmezés — mondá Mirabeau más nap a gyűlés szónokszékén, — s a végzés, hogy Besenval úr szabadon bocsátassék, megrovást érdemlenek, s egyszersmind fonák politikából indultak ki ; még nekünk magunknak sincsen jogunk amnistia adásához. A jelen kegyelmezési jog, addig míg létezik, kitérően a fejdelem joga, addig, mondom, míg létezik, mert nagy feladás annak meghatározása : ha vajjon létezhetik-e ezen kegyelmezési jog ? s ha igen, — kinek kezében fog létezni ? s vajjon megbocsáthatók-e, még ezen esetben is, a nemzet ellen elkövetett bűntettek ? Én még csak melleslegesen sem akarom érinteni ezen kérdéseket, én még nem elmélkedtem eléggé felettök ; nincs is szó most rólok, hanem csak arról, hogy mi nem birunk a kegyelmezés jogával. . . .“

Mirabeau ellenségei, ezen fellépésében személyes neheztelés kielégítését s a népszerűség minden ároni hajhászatát látták ; s hogy ennek is amannak is volt benne része, szívesen hiszszük, de annak megismerésével is tartozunk, hogy az érintett gyengeségek ez úttal a legjózanabb elvek hirdetésére vezették őt, melyek a gyűléssel kimondatták, hogy Besenval ismét börtönbe küldendő és törvényes birái elébe állítandó.

A nemzeti gyűlés, hogy nagy feladását, az alkotmány életbeléptetését, minél előbb megközelíthesse, nappal is, éjjel is üléseket tartott. Egyikében ezen éjjeli üléseknek, augusztus 4-én, néhány óra alatt, magoknak a szabadítékos osztályoknak indítványára, a hűbéri rendszer minden adózási és kiváltsági folyadéka eltöröltettek. Mirabeau nem volt jelen az ülésben. Állítólag annálfogva, mert családi gyülekezésben kellett részt vennie ; de valósággal azért, mert nem

helyeslé az eljárás módját. Mit, úgyszólván, valamennyi utasítás egyhangúlag követelt, annál kevesebbet, természetesen, ő sem akarhatott; az eltöröltetés ellen tehát, az ellen, hogy Franciaország a polgárisodás élére álljon, legparányiabb kifogása sem lehetett, neki még kevésbé, mint bárkinek; — de kifogása volt a mód ellen. Az ostrom útja volt a rövidebb; a tanácskozásé s az elvek és az alkalmazás egy időbeni megállapítása e hosszab, de biztosabb út is fogott volna lenni. Mirabeau említi a *Currier de Provence*-ban azokat, kik sajnálják, hogy azon formák és szabályok elhanyagoltattak, melyeknek alkalmazása jellemzi az eredmények érettsége után törekvő gyűléseket, s kik rosztalják, hogy néhány óra lefolyása alatt annyi tárgy intéztetett el, folytonos zaj és tobzódás között, mely az érett tanácskozást még physikailag is lehetetleníté. De utána veti: „azonban, ha mindjárt jobb módszerrel lehetett volna eljárni, jobb eredményekhez lehetetlen lett volna eljutni.“

Mirabeau nézeteit e tárgyról s általában a forradalom eddigi összes irányáról egy levélben találjuk öszpontosítva, melyet nagybátyjának irt e tájban. Az olvasó örömmel fog rajta végig menni, mert benne az írónak egyénisége hatalmas vonásokban tükrödzik vissza.

„Mindig egy véleményben voltam kegyeddal, kedves nagybátyám, s most még sokkal inkább mint valaha, hogy a királyság az egyetlenegy horgony, mely bennünket megmenthet a hajótöréstől. Ez oknál fogva azon voltam, s naponkint azon vagyok, hogy a végrehajtó hatalmat támogassam, s hogy

azon bizalmatlanságot lefegyverkezhessem, mely a nemzeti gyűlést korlátain kívül barangoltatja. . . . Az is, mit kegyed az augusztus 4-én hozott végzések szerfeletti siettetéséről mond, tökéletesen megegyezik elveimmal; de nem hihetem, ha mindjárt az országnak legnagyobb része egyet nem értett volna is e végzésekkel, hogy a gyűlés hatáskörénél külebb terjeszkedett. Lemondás helyett, mely jóval kevesebb ünnepélyességgel jár, mint egy törvény hozatala, azt óhajtottam volna: hogy a szabadítékok és hűbérek, a terhes cím mellett szerzett tulajdonok valamennyi kérdései megvitattak volna, mi által kevesebbet rontunk, de kevesebb előítéletet is költünk fel ellenünk; mindenik párt visszanyerte volna a kedélyek kiengesztelése által, mit áldozatok útján veszít vala; s legalább kikerültük volna a veszedelmet, romgarmada alá temetni a szabadság emelkedő épületét.

Nem, mintha legtávolabbról is sajnálnám a hűbérrendszer maradványainak eltöröltetését; — ismerem ez iránt kegyed tisztességes elveit: kegyed úgy vélekedik, hogy a hűbér ura nem egyéb, mint vasallusainak pártfogója; s önmaga után ítélvén meg másokat, az elveket szíve szerint, és saját cselekedetei után azt, a mi lehetséges, — kegyed attól tart, hogy a legisták éhes falánságának s az uzsorások mindenemű ragadozásainak kitett földmivelők ezentúl védelem nélkül fognak maradni. De gondolja meg kedves nagybátyám, hogy az emberiség szerencsétlenségére a kegyedhez hasonló földes urak szerfelett ritkák; emlékezzék vissza a nemességnek egy év óta tartó megfoghatlan düreségére, mint szövetkezett hol a parlamentokkal, melyeket nem kellett volna védnie, hol az udvarral, melyet nem kellett volna szolgálnia, — s akkor könnyű lesz kegyednek látnia, hogy a nemesség megsemmisítése a nemességnek saját műve. Nincs oly polgársági követ, ki igen mérsékelt eszmékkel nem jött volna a nemzeti gyűlésbe; de az akadályok, melyeket meghaladni kellett, hogy a Rendek azonegy gyűlésbe olvasztathassanak, felháborgatták a kedélyeket. A nemesség olyformán járt el, mint

az eszélytelen hadi sereg, mely a helyett, hogy az újoncz katonaságot eldöntő csatára hívná ki, időt nyújt neki csetepaték s apró tusák útján megtanulni a háborút. Az udvarnak örült-sége a július 14-dikei ügyben megkábitott mindenkit; akkor már nem voltak többé azon, hogy a szabadságot megállapítsák, mert azt hitték, hogy már kivívták; s ezentúl könnyű volt előrelátni, hogy olyatén forradalom, mely a bastille ostromával s lenyakazásokkal kezdődött, százszor tovább fog menni, mintsem mennyire hittük volna.

Egyébiránt, kedves nagybátyám, a forradalom egészéhez képest kell megítélni a jót s roszt, melyet számunkra készít, s nem az anarchiából s a szabadosságból kiindulva, melyek e pillanatban uralkodnak, s melyek sokkal erőszakosabb állapotot képeznek, mintsem hogy állandó maradhasson. Kegyed jobban tudja nálamnál, hogy a két forradalom közötti időszak mindig rosszabb azon helyzetnél, honnan a kiindulás történt, bár mi kellemetlen lett legyen az különben. Ha a forradalom polgári háború nélkül eszközöltetik, mint remélem: még mindig kénytelenek leszünk vallást tenni, hogy számos nemzetek nem váltak ily olcsó áron szabadokká.

Mi engem a jövődre nézve megnyugtat, az abban áll: hogy a dolgok oly pontra jutottak, miszerint a forradalom, legyen bár jó, legyen bár rossz, tényleg megtörtént. S így épen a felvilágosodott emberek fogják mindenek előtt érezni a szükségét, hogy segédére keljünk a rengésnek, mert ezáltal kevésbé erőszakossá válik; hogy minden ellenállás a mily gyászos, oly haszontalan fogna lenni; és hogy a polgároknak, legyenek bár melegek vagy hanyagok, ilyen vagy amolyan rendszer barátjai, e pillanatban azonegy célra kell törekedniök: elősegíteni a birodalom új megállapodását, s azon lenni, hogy az erőmű mozgalomnak indulhasson, melyből jóságát vagy hibáit megítélhessük. Ha vannak hibái, s ha mindjárt nagyobbak volnának is ezen hibák, egy következő törvényhozás azokat helyreigazítandja. Sőt tegyük fel, hogy vissza kellene lépni, ez is úgy eszközölhető, ha a szekér már nin-

esen többé meredekségekkel körülparkányzott ösvényen; — a mi meredek parton lehetetlen, az síkságon eszközölhető; a mi az anarchiának közepette nem sikerül, azt a béke ölében végrehajthatni; s miután kegyed kedves nagybátyám, azt ajánlja nekem: hogy a végrehajtó hatalmat támogassam, könnyen fogja általlátni, hogy egy rendnek makacs ellenállása csak új boszúállásokra ingerelhetne, csak új megrázkódtatásokat idézhetne elő, s így megrontaná épen azon hatalmat, mely körül sereglentünk az ország legfőbb érdekei parancsolják. . . . Csak most veszem észre, hogy igen hosszú s igen fárasztó levelet írok kegyednek. De bocsánatot remélek azon meglepődésért, melyet a kegyeddeli értekeződés nyújt nekem. A szónokszék diadala, a karzat tapsai, s még a szónoklat zsarnoksága sem érnek fel egy óranegyedével azon foglalkodásnak, mely szívemre nézve tökéletesen egyesíti a kötelességet és a hajlandóságot.“

Ha az idézett levélben uralkodó higgadtságot egybevetjük azon indulatos kitörésekkel, melyekkel ugyanazon időben elleneit a szónokszék magasságából megtámadta, előttünk van Mirabeau államférfiúi működésének mindkét oldala: a comitiumokat felvilanyozó tribunusi szemsugár, az öldöklő fegyverré vált élő szónak erőszakos kezelése, — s ennek tőszomszédságában folytonos törekvés fékentartani a népszenvedelmeket, melyek szavára vetettek lángot; egy oldalról terveinek mélysége, nézeteinek mérséklése, a pártvezér calculusainak ügyes felvetése, a cél felé irányzott mindenik lépésnél egyegy tekintet a háttérre, hogy szükség esetében a visszavonulás becsülettel eszközöltethessék, — s más oldalról a szónoklat indulatossága, a beszéd hullámmzásában annyi tűz, annyi erő, mintha a szenvedelem tajtékzó makacssá-

ga lelkében minden egyéb érzelmet elsüllyesztett volna, — ezen valóban jánusi typus, a hatásnak ezen kettős neme, melyet Villemain csaknem egymással megférhetlennek nyilatkoztat, s melylyel mégis bírnia kellett annak, ki a legmagasabb pályabér után törekedett : kivívni a forradalmat, s eredményeit rendszeres kormány viszonyaiba fűzni.

De a levél tanuságos annálfogva is, mert a nemzeti gyűlés ezen időszakának annyi politikai adeptusai között, kik a forradalom cráterének első nyílásakor úgy találták, hogy bizony igaza volt Duboisnak, midőn a regensnek tanácslá : „hagyna fel a Rendek összehívatasának szándékával, mert a nép küldötteinek egész felkészültsége, az, hogy felhatalmaztatnak a fejedelem előtt nyilatkozni és sérelmeiket előterjeszteni, némi gyászszal jár, melyet egy nagy királynak mindig távol kell tartani magától,“ — mert a gyalázatosság ezen adeptusai s annyi nemeslelkű ideolog között, kik Rousseau contrat socialjával, vagy Plutarchus paralelláival, vagy egy más világrész chartájával kezökben kisebb nagyobb mértékben politikai álmjárásnak indultak, melyből, való igaz, utóbb néhányan a tapasztalás durva keze által erőszakosan felriasztattak : látni, mit akart Mirabeau. Ő az alkotmányos monarchiát, — sem többet sem kevesebbet, — a nép, a szabadság minden biztositékaival de egyszerűsmind a trónus szükséges támaszaival, a monarchiát a democratiának érdekében akarta; — célbavette azt, a miért Duport és társai küzdöttek a constituanté vége felé, mi a forradalom valamennyi cataclysm-

musainak természetszerű végeredménye gyanánt tekintetett utóbb Guizot, Thiers, Odilon-Barrot által egyiránt.

Ezek után nem fog dualismust látni az olvasó Mirabeaunak augusztus 7-én mondott következő beszéd-töredékében :

„Kinyilatkoztattuk, hogy a vadászat joga össze van nőve a tulajdonnal, s hogy attól el nem választathatik többé.

Én meg nem foghatom, mint indítványozhatni azon gyűlés kebelében, mely ez elvet felállította, oly végzés hozatalát, melynél fogva a király, ezen öre, ezen védője valamenynyit tulajdonnak, a kérdéses szabály alól vétetnék ki oly törvényben, mely a tulajdonjogot szentesíti; én meg nem foghatom, mint lehessen a nemzet felséges kijelöltjét a köztörvény alól felmenteni; én meg nem foghatom, mint rendelkezhetnek önök az ő számára azon tulajdonokról, melyek nem tartoznak önökhöz.

De a királyi előjog! . . . Ah! az én szemeimben sokkal magasabb értékkel bír a királyi előjog, mintsem hogy reá állanék, azt egy kártékony időtöltés silány szabadítékába helyezni. Midőn szó lesz a királyi előjogról, azaz, mint annak idejében bé fogom bizonyítani, — a nép legdrágább birtokáról: akkor majd megítélheti kiki, ha tudom-e azt egész terjedelmében felfogni. Én ugyan előre is tagadom, hogy ügyfeleim között a legroyalistább követ nagyobb vallásosabb tisztelettel viseltethetnék iránta nálamnál.

De a királyi előjognak semmi köze azzal, mit a királyi kapitányságok mulatságainak mondanak, melyek legalább is hűsz mérföldnyi területet foglalnak magokban, s hol a vadászati önkény minden csinjai követtetnek el. . . Minden embernek joga van saját földjén vadászni, senkinek sincsen joga vadászni a másén. . . .“

Augustus 8-án és 9-én tűzzel szólalt fel az államhitelezőknek érdekében, s más nap és augusztus 13-án megtámadá azokat, kik végzést kívántak hozni, hogy a katonaság a helyhatóságok kezeibe tegye le az esküt. Ugyancsak augusztus 10-én a tizednek a harmadik rend valamennyi képviselőinek utasításaik által követelt eltöröltetését sürgeté, „miután — úgy mond — az nem tulajdon, nem is birtok, hanem csak az oltár szolgáinak ellátására szentelt adó. Ezeknek, folytatá, kétségkívül igen kitűnő helyet kell elfoglalniok a társasági hierarchiában; — igazságos és illendő egyszersmind, hogy tisztök méltóságával és hivatásuk fontosságával megegyező módon legyenek ellátva: de nem szükséges, hogy az adónak egy veszedelmes nemét tulajdon gyanánt birják.” —

Mirabeau azok közé tartozott, kik, mint Fox, emberi jogok nélkül nemzeti jogokat sem tudtak magoknak biztos alapon képzelni; de ő az emberi jogokat inkább az alkotmány s a köz- és magánjog összes rendszere által, mint külön „nyilatkoztatások” képében akará formulázni. Mounier igen helyesen jegyzé meg, hogy előbb jó alkotmányt kell szerkeszteni s aztán utána küldeni az ember jogainak kinyilatkoztatását, s hogy az ellenkező eljárás fonák és veszedelmes. Minek szállítanók az embereket, mondá, egy hegy csúcsára, minek mutatnók nekik onnan jogaiknak összes birodalmát, ha meg’ le kell szállanunk velök a valóság talapzatára, hol minden lépten nyomon szükségképen korlátokra kell találniok? Ha elkészítettük az alkotmányt, akkor könnyebb lesz for-

muláznunk az emberi jogokat, s látván, hogy ezek megegyeznek amazzal, a nép még nagyobb szeretettel fog törvényei iránt viseltetni. — Mirabeau, felebb érintett nézetéhez képest, hasonló értelemben nyilatkozott a *Courrier de Provence*-ban; s a gyűlésben, midőn Lafayette indítványát hallá, nevetve mondá szomszédjának : ezen elévülhetlen jogok így magokban egy évig sem fognak élni. Részemről mindig csodálkoztam, hogy az odvas fejnek ezen szüleménye, az éjszakamerikai, 1774-ki nyilatkoztatásnak ezen — alkotmány s erkölcsök nélkül — fonák s Bentham által is rosztalt utánzása egy Duport, egy Barnave előtt kegyelemre talált. Én mindig úgy vélekedtem, hogy az, mi a forradalmat elferdíté, az nem annyira a mértéken túli haladás vala, hanem azon jámbor hit, hogy elég a jogok kinyilatkozásával fellépni, s hogy nem szükséges a kötelességek kinyilatkozását adni egyszersmind; s volt továbbá a kornak azon hajlama, mely csak az egyének, az emberek jogairól akart hallani, nem a társaságéiról egyszersmind. Azon egyszerű tétel, mely kivált az ős-szerződés eszméjén alapuló észjogból önkényt foly, — s más nemű jogphilosophiát nem igen ismert vagy nem igen türt a kor, — azon egyszerű tétel, mondom : miszerint minden külön jognak megfelel egy külön kötelesség, nem üdvezeltetett annyi lelkesedéssel, mint a jogoknak felállítása, — s igen természetesen, mert századokon keresztül kötelességeinek teljesítésére szorítatott a nép, s jogait nem volt ki őrizné; de a törvényhozónak nem kellett volna amarról vétkeesen

megfeledkeznie, s nem hinnie, hogy holmi civismusi ünnepek, felavatások stb. fognak azon jogoknak elégséges sanctióul szolgálhatni, holott — s ez ma talán már mindenki előtt világos, — a jogot erkölcsileg csak a néki megfelelő viszonti kötelesség szentesítheti. Aztán, mindenki szólott az egyén jogairól: senkisé a társaságéiról; az egyén szentségéről mindenki emlékezett, az államéit nem volt ki hirdesse. Hogy is? hiszen az ember eredeti romlatlan állapotjaul a természeti, az, melyben szerintök társaságon kívül élt, állítatott fel; romlott állapotjaul pedig az, mely keletkezett, midőn társaságba lépett, hogy céljait létesítse. Rousseaunak ezen tana, s Mably amplificatiói e tárgyról, tömérdek eszmezavarnak s közvetve számos gyászos eseményeknek szolgáltak volt forrásul. Azon gyanús ovatosság, melylyel a mult század ideologusai az egyént a társaság ellen, az ellen, mely nélkül meg sem élhet, védi, az nem vezethetett egészséges társadalmi állapothoz. —

Mirabeaunak boszantó szerep jutott ez alkalommal, mert ő egyike volt azon öt tagból álló küldöttségnek, melyet a gyűlés az emberi jogok kinyilatkozásának szerkesztésével megbízott, s mint ezen küldöttség szónoka, kénytelen volt augusztus 17-én oly tervet okadatolni, melyre nézve, huszonnégy órával később „mint egyén s nem mint küldöttségi tag oda szavazott: határozottassék meg, hogy a jogok kinyilatkoztatása az alkotmánynak kiegészítő s elválaszthatlan részét, annak első fejezetét fogja tenni, de hogy szerkesztése akkorra halasztandó, midőn az alkot-

mány egyéb részei is meghatározottak és bevégezettek fognak lenni.“ — Ez óhajtott alkalmul szolgált irigyeinek, a szónokszekekről figyelmeztetni a hallgató-ságot : hogy végre mégis csak ők a nép emberei, ők, kik mindenek előtt akarják írásba foglalni az emberi jogokat, nem Mirabeau, kit a nép eléggé botor, nagyobb hazafinak tartani náluknál, s ki íme most el-veti az álorczát, s az alkotmány szerkesztését indít-ványozza mindenek előtt, kitüntetvén ez által is, hogy szándéka félrevezetni a gyűlést. Mirabeau nemes önn-érzettel monda válaszában : „bátor vagyok minden-kire hivatkozni, hogy nincsen író, nincsen államfér-fiú, ki büszkébben emlegethetné nálamnál eszméinek merészségét, önzésnélküli nézeteit, makacs független-ségét, és változatlan elveit. Az én állítólagos felsőbb-ségem önöknek ellenkező czélokhöz vezetésében, ér-telemüres sértés, alulról felfelé lőtt nyíl, melyet har-mincz kötet elégségesen pattant vissza, s így nem méltó, hogy vele foglalkozzam.“

Csak röviden érintem, hogy augusztus 22-én és 23-án korlátlan vallásszabadság mellett nyilatkozott, mint ez az éjszakamerikai egyesült államokban s az 1795-ki alkotmány erejénél fogva utóbb Franciaor-szágbán is divatozott; — a többség jogot tulajdonít-tott az állodalomnak a cultusok ügyében intézkedni; — azon beszédét is, melyben augusztus 27-én a Ne-cker által tervezett államkölsön mellett nyilatkozott, mondván : „ez árverése az alkotmánynak, a deficit-ben rejlik az állam kincse, a deficit a szabadság csi-rája,“ — csak melleselegesen érintem, és sietek a veto

feletti vitatások tárgyalásához, azaz : a gyűlés a feletti nézeteihez, ha vajjon szükséges-e a törvények érvényességéhez, hogy azok a fejdelem által megerősítsenek, s ha vajjon ezen megerősítésnek megtagadása felfüggesztő (veto suspensif) vagy teljesen akadályozó (veto absolu) erővel bírjon-e?

Lally-Tolendal már augusztus 19-én mondott egy beszédet a két kamararendszer s a királyi veto szükségesvoltáról, s Mounier még előbb ez értelemben nyilatkozott: „*Considérations sur les gouvernemens*” című munkájában, mely az államhatalmak súlygyenéből s a törvényhozó testnek két kamarárai osztásából indul ki. De az alkotmány ezen főfő elvei felett csak augusztus 27-én nyitott meg a rendszeres tanácskozás, mely két nappal utóbb a veto iránti vitatkozásokra tért által. A gyűlés jobb oldalának makacssága, mely az első kamarát birtokaristocratiaiának óhajta, oda vitte a dolgokat, hogy a két kamararendszer Lafayette, Mounier, Malouet, Lally-Tolendal törekvéseinek daczára tökéletesen megbukott, s hogy a nemzeti gyűlés a végrehajtó hatalom által feloszlatatlannak nyilatkoztatott. A dolgok ez állásában, midőn a gyűlés egyik felének, neveztessek aztán senátusnak vagy bárminek, vetójáról már szó sem lehetett : azoknak szemében, kik a végrehajtó hatalmat úgy nem óhajthatták erőtelennek, mint nem magát a törvényhozó hatalmat, s kik tudták, hogy Angliában még az 1640-diki parliament sem tagadta meg a koronától a negatívát, s hogy a közkormánynak alkalmas formákba fűzésénál ezen jog visszaélé-

sétől nincs mit tartani, mint ismét Anglia példája mutatja, hol midőn e tanácskozás folyt, a negativa, a veto, a régi normann formula: „le roi s'avisera“ már kilenczven év óta nem alkalmaztatott, — ily viszonyok közt, mondom, az alkotmányos monarchia barátainak szemében kétszeres értékűnek mutatkozott a veto kérdése.

Sieyes s néhány híve egyáltalában megtagadták a vetót. Lafayette, a Lamethek, Barnave, s általában azok, kikkel Mirabeau rendesen szavazni szokott, a felfüggesztő veto mellett nyilatkoztak, oly veto mellett — így ír Odilon Barrot a constituante-ról szóló munkájában, — „mely elégtelen volt, valamit akadályozni, de nagyon is elégséges compromittálni a királyságot,“ s maga Necker, attól tartván, hogy a teljes vetónak nem szereztethetik meg a többség, a felfüggesztési erővel bírót eléglé. Mirabeau, a tribunus, monarchiaiabb volt Neckernél, s a teljes veto mellett nyilatkozott, s nyilatkozott akkor, midőn az izgatók halállal fenyegették ezen vetónak védőit, s midőn a fellázított tömeg, ha a nemzeti őrsereg által szét nem veretik, Versaillesba megyen, hogy a teljes veto pártolóinak a gyűlésből kirekesztését követelje. Necker Mirabeaut „tribun par calcul“-nak mondá; magam is annak hiszem, ha a calculusbóli tribunusság annyit jelent: hogy ő nem vett parancsot a tömegektől, mert jobbnak látta az ész s a szabadság nevében irányt adni nékik, s megvívni velök, ha szükséges. —

Már június 16-án, midőn a magokat royalista-

pártnak tartó udvarhősök Catilinát láttak Mirabeau-ban, ez így szólott : „És én, uraim, én úgy vélekedem, hogy a király vetője oly annyira szükséges, miszerint inkább Konstantinápolyban szeretnék élni, mint Franciaországban, ha a király azzal nem bírna. Igen, én kinyilatkoztatom, én nem ismerek iszonyúabb valamit, mint hatszáz ember souverain arisztocrátiáját, kik magokat holnap elmozdíthatlanoknak, holnapután örökösöknek nyilatkoztathatnák, s kik végre, mint a világ valamennyi arisztocrátiái, magokhoz ragadnának mindent.“

September 1-jén hasonló értelemben nyilatkozott, beszédét e szavakkal rekesztvén be, melyek nézeteit a törvényhozó s a végrehajtó hatalom egymáshoz mérlegezéséről foglalják magokban : „Összefogom az általam mondottakat : évenkénti nemzeti gyűlés, az adónak évről évre kivetése, a miniszterek felelőssége, s a királyi sanctio írott megszorítás nélkül, de ténylegesen korlátolva : ez lesz a nemzeti szabadság palladiuma, s a nép szabadságának legbecsebb kincse.“

September 13-án, két héti tanácskozás után 684 szavazat 325 ellen végzéskepen kimondá : hogy a veto csak felfüggesztési erővel fog birni, s hogy két törvényhozás lefolyása után érvénytelenné, azaz : a gyűlés decretuma fejedelmi sanctio nélkül is törvénynyé válik.

Mirabeau másodszor is készült felszólalni, de a gyűlés nem akará még hosszabbra nyújtani a vitakozást oly tárgyról, mely annyi szenvedélyességet

gerjesztett a kedélyekben, s megtagadá tőle a szót. Különös egy neme a parlamenti tanácskozásnak, mondá Mirabeau, hol azoknak, kik elsőek voltak a szólásban, nem engedtetik meg, hogy feloldhassák azon nehézségeket, melyek a vitatkozás folyama által elejökbe gördítettek; — s válaszáat a *Courrier de Provence*ba iktatá, politikai nézeteinek ezen tárházába, melyben az olvasó némely tárgyakra nézve többet talál, mint az összes parlamenti vitatkozást magában foglaló *Moniteur*ben.

A válasz itt következik :

„Végzés hozatott a királyi sanctióra nézve : a tény el van döntve, de a jog még mindig kérdésben marad ; mit a törvényhozók elhatároztak, azt még vizsgálat alá veheti a politika.

A nemzeti gyűlés ezen nagyfontosságu kérdést egész terjedelmében s azon komolysággal tárgyalá, melyre méltó. Ez nagy leczke a mindent egy csapással elintéző, felületes embereknek, a gondolat nagyvezireinek, kik a gordiusi eszmákat ketté vágják, holott ügyes kezek alig képesek azokat feloldani, s kiknek szomszédságában okoskodhatik az ember, a nélkül hogy fülök volna a hallgatásra. Ők hasonlóak a rövidlátókhoz, kiknek látkörük egyiránt keskeny, akár a szabadban sétáljanak, akár szobájokba zárkozzanak. Úgy rémlett előttök, mintha a királyi veto, külön egy embert felhatalmazna egy egész nemzet kívánságának ellene szegülni, s innen azt következtették, hogy tehát a veto a mily fonák, oly gyászos valami. Rousseau a Gautier úrnak adott válaszában mondá : az ember nem adhat mind azoknak pápaszemet, kiknek arra szükségök volna.

Néha jeles tehetségek is kedvencz rendszerökkel foglalkozásközben nem annyira ennek nehézségein akadnak

fenn, mint inkább azokon, melyek az ellenkező eszmékből származnak; önelégedéssel nézik mind azt, mi saját véleményüket támogathatja, rosszul mérlegezik az ellenők s a mellettök szóló okokat, s ítéletök hibás, ha mindjárt igen tágas ismereteknek eredménye.

A királyi sanctio iránti nézetek tetemesen szétágaztak. Tisztességes nevekből álló phalanxok homlokegyenest küzdöttek egymással a tusában; ezek hogy a teljes vetőt vívhasák ki, amazok hogy a vetőnek minden nemeit kizárhassák. A számra legerősebb felekezet közepettök fogott helyet. Közép végzés keletkezett: a felfüggesztő veto.

Bontakozzunk ki minden tekintély, még a nemzeti gyűlése alól is. Bontakozzunk ki mindenek előtt a szavak tekintélye alól, mely annál veszedelmesebb, mert nem tartunk tőle s mert zsarnokilag hat a gondolatra. Igen jól tudjuk, hogy a szó nem teszi a dolgot, valamint a ruha nem teszi az embert; tudjuk, és mégis bolondjai vagyunk szónak és ruhának.

Midőn az angolok azon politikai jogot akarják kifejezni, melynek segédével a törvényhozó testület kiegészítő részei visszaszoríthatják egymást, ezen latin szóval élnek: veto, melyet mi aztán tőlök magunknak kölcsönöztünk. De ezen szó csak a tapasztalás és gyakorlat eszméit ébreszti fel az angoloknál; s miután alkotmányuk ezen vetonak segédével rázkódás nélkül halad a királyi s a népi befolyás között, ők ezen kitételben csak a rend, biztosság és bölcsesség eszméjét látják. Mi kölcsönöztük tőlök a szót, de mi nem kapcsolhatjuk hozzá a dolgot; nekünk teremtenünk kell; mi még nem érkeztünk meg a tapasztalásnál.

Mi tehát csak grammatikailag ítéelhetjük meg a szót. Már pedig ezen szavakban: én ellentálok, én ellenzem, — van valami durvaság, mely visszataszítólag hat az emberre. A keletkező szabadságnak csiklandós fülei vannak, nem örömet lát ily szavakat szótárában. Úgy látszik ennélfogva, hogy ezen külföldi szólásmódot nem kellett volna alkalmazni, mely

nálunk csak előitéleteket költ fel : mert attól lehetett tartani, hogy midőn a szónak élet elvenni akarjuk, majd olyas módosítást fogunk kigondolni, mely nem csak a szóra hat, hanem az eszmét is tökéletesen megváltoztatja.

Hát ha még ezen rémületes : veto-hoz hozzákapcsoljuk a még rémületesebb : teljes, korlátlan, szót ? Nem fognak-e a despotismus által sugallott valamennyi rémek feltámadni ezen szavaknak gyászos összekapcsolására ? Tapasztalásunk szerencsétlenségünkre olyas volt, melynél fogva nagyon könnyen költethetnek fel ez érzelmek ; — szoros köteleességünk ehhez képest elmozdítanunk e kétféjű szörnyeteget ; talán nincs benne gonoszság, de annyi bizonyos, hogy ijeszt, és a képzelődésnek nyugottnak kell lenni, hogy az ítélet szabad maradjon.

Arról van tehát szó egyesegyedül, hogy tudhassuk : szükséges-e, miszerint a király akaratja a törvényhozó testületével egyesüljön, hogy ez utóbbinak végzései törvény erejével birjanak. Ez mondatik királyi sanctiónak, mi nem egyéb, mint a királynak hozzájárulása a törvényhozó testület végzéseihez. A kérdés igen-nel oldatott meg, s ez az ész és a bölcsesség határozata.

Világos, hogy a nemzet, melytől eredetileg minden jogok származnak, azonképen ruházhatja fel a fejedelmet, helyeslése által a törvények hozatalára befolylni : a mint hatalmában áll, a törvényhozó testületnek tulajdonítani a kezdeményezés jogát e nagy munkánál.

Világos, hogy az akaratot a törvényhozó testületbe helyezni s a cselekvést a végrehajtó hatalomba, kettőjökkel közös kapocs nélkül, hogy ez kézzelfogható fonákság, politikai desorganisatio, és nem alkotmány fogna lenni. Mit mondanánk azon művésztől, ki ha azonegy erőműben benső viszonyok által összekapcsolhatná és azonegy törvénybe foglalhatná a mechanizmust, mely az órákat mutatja, s azt, mely ezeket üti, — két, egymástól elszigetelt művet készítene, egymástól független működést jelelvén ki mindenik számára ? Ezen erőművek

talán az első pillanatokban megegyeznének egymással, de csakhamar nem járnának többé együtt; megismerszenék rajtuk, hogy hiányzik az őket szabályzó elvazonság, s hogy célját eltévesztette a rendező.

Világos, hogy a törvényhozó hatalom legalább egy kiegészítő részének birtokából áll lényegesen a királyság. S miután Franciaországnak nem az feladása, hogy bármily kormányt teremtsen, hanem hogy a monarchia újjá szülessék: össze kellett szedegetni a monarchia első elvének töredékeit; e nélkül a nép csalódnék, ha mondaná: királyom; a király nem mondhatná többé: népem; s a czim, melyet meghagynának neki, csak gúny volna a királyságra.

Világos, hogy akaratának és hatalmának egyesülete által országol a király, s ezen hatalom működésének szabad elvből kell kiindulnia. A királynak nem csak a törvény végrehajtásába kell beléegyeznie, hanem azon törvény hozatalába is, melyet végrehajt. Kell hogy nemcsak másoknak hagyja meg a törvények iránti engedelmisséget, hanem azt is érezze: hogy akaratának megnyugvása által önmaga is e törvényekhez van kötve; s hogy midőn megtartásukat követeli, önnön művét koronázza, belső óhaját teljesíti. Foszszátok meg ezen erkölcsiségtől az államnak életet adó főhatalmat: s íme saját jogosságának tudalmától fosztották meg őt, vak és gépszerű erővé alacsonították, s egy roszul szervezett hatalom minden rendetlenségeinek tették ki a közjót.

Világos, hogy ezen akaratgyesület nemzet és fejdelem között a törvények hozatalára nézve, szent és szükséges köteléket alakít közöttök. A nemzetnek szükségképen nagyobb bizodalma van királya iránt, nagyobb biztossággal bírónak nézi a közigazgatást; s a király nagyobb hajlammal fog viseltetni a nép, — nagyobb érdekléssel a törvények fenntartása, nagyobb buzgalommal a közjó iránt.

Világos, hogy erkölcsi személy gyanánt tekintvén a nemzetet, méltósága csak elvontképen létezik gondolatunkban. Ennélfogva szükséges volt, neki képviselőt teremteni, ezt

felruházni mind azon méltósággal, mely magát a nemzetet illeti, olyformán, hogy a nemzet eleven képévé váljék, hogy annak legdicsőebb tulajdonaival birjon. Szükséges, hogy csak azt értse a nemzet, főnöke alatt, melyet maga magának adott; ezen fényes képviselőségen alapúl a király személyének sértetlensége. Az egyszerű egyén is lealacsonítja magát, ha akaratán túlád, ha külakaratnak veti magát alája; s a király fennsleges functiói közben nem bírna minden szabad ember jogával? Ő nem volna többé a nemzetnek főnöke, ha nem volna feljogosítva, ítéletet hozni azon törvények felett, melyeknek ő letéteményesévé választatott; reá nézve a végrehajtására bizott mindenik törvény szolgaság czímévé válnék.

Világos, hogy böles egyensúly a két alkotó hatalom, a törvényhozó s a végrehajtó között, szükséges jól szervezett alkotmányhoz. Ezen két hatalom gyakorlatára két delegátus létezik, az egyik testületi: nemzeti gyűlés czím alatt, a másik: egyéni, neve: a király. Ezen, elvont értelmökben egymástól igen különböző hatalmak ténylegesen egymásba nyúlnak, és a politika sohasem vonhat közöttök szoros elkülönítő vonalat. A törvényhozó hatalom néha kormányzási működésben jár el, s emez amahhoz szövetkezik a törvényhozássai szükséges befolyása által. Megismerem ezen politikai mérlegnek kikerülhetlen oscillatióit, de elégséges, hogy az e czélra hozott törvények túlnyomóssága által helyreállitassék az egyensúly. Ezen törvényeknek olyasoknak kell lenniök, melyek mindkét hatalomnak szólnak, s melyek fékező erejük által mindkét részről akadályozzák a rögtöni vagy lassu bitorlásokat.

Innen a monarchának kötelessége megelőzni a hatalom minden csonkítását, melynek gyakorlatát reá bizta a nemzet, s elutasítani minden törvényt, ha ez azon nemzet boldogságával ellenkezik, mely őt védőjének nyilatkoztatá. Ezen védő működés gyakorlatára szükséges volt, miszerint az alkotmány a helyett, hogy a fejdelem felügyelését békóba verné, azt in-

kább felhívja és hatékony fegyverrel gyámolítsa. Ezen fegyvert a királyi sanctio adja kezébe.

Lehetnek, kik bámulták az ezen elvek ellen felhozott okoskodási törekvéseket. De ezeknek nagyobb sükerök lett volna, ha kormány dolgában a kirekesztőleg szemlélődő eszmék felmentenének az emberismeret s a gyakorlati igazságok szükségé alól. Valamely erőműnek szerkesztésére nem elégséges, hogy számbavegyük az elvont erőket, hogy hivek maradjunk a mozgalom egysszerű törvényeihez; ismernünk kell az anyagokat, melyeket használunk, sajátságaikat és különbözőzéseiket: mindennemű gyakorlati tekinteteket kell vegyíteni az elmélet elveihez. S a politikai mechanismus anyagai az emberek akaratai és szenvedelmei lévén, tanulni kell mind azon elveket, melyek e nagy szervezésre befolyással vannak, mind azt, mi hatását biztosítja, s hibáit vagy megelőzi vagy helyrehozza.

A nemzeti gyűlés bőven gondoskodott birtokának, a törvényhozó hatalomnak biztosításáról: a minden második évben megújított gyűlés állandósága s azon teljes függőség által, melyben az adóra nézve tartja a kormányt. A hűség esküje, melylyel a sereg nemzetnek s fejdelemnek egyiránt van lekötelve, a polgári őrseregnek az egész országban felállítására, a hatalom kezelőinek felelőssége, a sajtószabadság, s az erélyesség, melylyel a képviselő alkotmány ezen új rendszerében felruházott a kösvélemény, — mind ezek a törvényhozó hatalomnak biztosítékai.

Ha ennyi ovatossággal voltunk a végrehajtó hatalommal szemben, kell-e ezen csodálkoznunk? Hiszen valamennyi nemzeti jogainkat bitorlotta, a törvényhozó hatalom valamennyi functióit kioltotta. Tulajdon kicsapongásai által meggyengítve, valamennyi államhatalom tobzódása által megrontva, önmagától bukott meg a kormány, segédszerek, orvoslás nélkül. A mi az emberi testet szokta érni, az érte az államot; midőn a testnek egy oldala paralysáltatik, az ellenkező rész erői uralkodókká válnak, s ellenállás nélkül működnek; a különféle

részek helyből mozdúlnak, s idomtalanságot okoznak. A kórságnak áldozatul esett nemzet csak annak szükségét érzi, hogy a baj ismétlése megakadályoztassék; és képviselői, a crisis közepette mind azon rendszabályokhoz nyultak, melyeket nagyon is méltányos neheztelés, és semmi más által ellen nem súlyozott tapasztalás sugallottak nékik.

Induljunk ki most egy hasznos „felteszem“-ből. Tegyük fel, hogy a törvényhozó hatalom fosztotta volna ki Franciaországban a kormányt, mint ez egynél többször történt a régi republikákban, s mint ezt nem régiben láttuk Svédországban; tegyük fel, hogy az kedvező időpontot találván, forradalmat idézett elő, s az állodalom urává lett: akkor a kormányt oly hévvel látnók lángolni, mint most a nemzeti gyűlést, látnók, minden erejét a törvényhozó hatalom ellen intézni, s óvást óvásra halmozni hasonló merények ismétlése ellen. Mind ez a közbiztosság, a szabadság, a hazafiság nevében történnék, s a múlt mindezen intézkedéseket igazolná.

Mit következtessünk innen? — Azt, hogy nincsen hatalom, mely szerfelett messze nem menne, midőn elnyomatás alól felegyenesedik, s midőn törvényt szab a győzelem után. Az elégedetlenség hevében az ember nem véli eléggé megszoríthatni elleneit; s a nyugalom helyreállításával észreveszi, hogy szerfeletti félelem miatt eszélytelenné vált. S ennél fogva valamennyi hatalmaknak az egy alkotmányra kell figyelemmel lenniök, hogy ennek előmozdítására szabályozzák és elensúlyozzák egymást; nem kell egymással küzdeniök mint antagonistáknak, hanem egymást elősegíteniök mint barátoknak. S így az alkotmány megmarad állandóan közöttök, s megszilárdul egyenlő és kölcsönös hatásuk által.

E szerint szükséges volt, hogy a nemzeti gyűlés, melynek feladása: egyiránt meghatározni és felszentelni mind azon hatalmakat, melyek az alkotmányt teszik, — hogy, mondom, magát gondolatban végrehajtó testületté, államfőnökké alkossa, s hogy ezen minőségében megvizsgálja mind azt, mi őt, mint ilyest illetné; hogy a nép majestását képviselje, az

alaptörvényeket fenntartsa, s a közjót a törvényhozó hatalom botlásai vagy ambíciója ellen védje.

Az angol alkotmány e végre nagyszámu eszközöket nyújt a végrehajtó hatalomnak. A mienk eddiglen csak egy joggal foglalkodott, melyet a fejdelem minőségében elidegeníthetlennek tekinthetni, s e jog : akarni a mit tesz, helyeselni a mit rendel.

A sanctiónak ezen joga, természeténél fogva, nem látszik semmiféle módosításra, semmiféle tartalékra képesnek ; magában egyszerű, tárgyra nézve általános. Ha a fejdelem lényegéhez tartozik, a törvényhozás végzéseihez szabadon hozzájárulni : akkor által nem látható, hogy mint vonathatik el e végzések valamelyike ezen szükséges hozzájárulás alól.

S még is, miután a megegyezés joga szükségképen a meg nem egyezés jogát is foglalja magában, kelletlenségek és aggályok között hányatunk. Ismeretesek mind azon aggodalmak, melyek e tárgyra nézve nyilvánultak.

A nemzeti gyűlés inkább látszott azon veszedelemtől tartani, mely a megtagadásból származnék, ha a király bizonyos törvényekhez hozzájárulni vonakodik : mint azon mindennemű kelletlenségektől, melyek a királyi megegyezést nélkülöző valamely törvény kihirdetéséből származnának. Ennek következtében úgy vélekedett, hogy közép utat kell választania megegyezés s megtagadás között, s időpontot jelelt ki, mikor a király által visszavetett törvény végre sanctióját szükségkép fogja megnyerni.

E szerint a nemzeti gyűlés úgy vélekedett, hogy a leg-erősebb s legszámosabb ovakodások sem elégségesek a végrehajtó hatalom fékezésére ; hogy kötelessége, ezt még életének forrásaiban is megszorítani, s a pillanatra mutatni, midőn megszűnik szabad maradni, midőn nem fog többé önnakaratából működni, hanem oly tekintély által, mely az övét meghódította ; azon pillanatra, midőn kénytelen lesz azt sanctionálni a mit roszall, azt végrehajtani a mit kártékonynak tart. A király az lesz a nemzeti gyűléssel szemközt, a mi az ő par-

lamentje volt hajdanta ő irányában; a nemzeti gyűlés néki szintén „parancs-leveleket“ (lettres de jussion) fog adni, s ő kénytelen lesz engedelmeskedni. A fejdelem méltósága akkor mintegy felfüggesztve leend, és a királyi tekintély fogyatkozást fog szenvedni.

Ilyes törvény aztán megállapítatnék a nélkül, hogy igazi sanctiót nyert volna; mert megegyezés nélkül nincsen sanctio. Itt nem csak sanctiohiány forog fenn; mert ez esetben legalább kétséges maradna a fejdelem véleménye, sőt még megnyugvását is lehetne feltenni: holott a kényszerített kihirdetés nem egyéb, mint a király világos ellenkezésének kihirdetése.

Itt tehát új erővel fordulnak ellenünk mind azon okok, melyek a királyi helybenhagyásban a törvény szükséges feltételét látják, — olyatén okok, melyek szerint csak a király akaratára befolyó indokok határozhatják el a király sanctióját. Mert ha lehetnek törvények, miknek érvényességére nem szükséges a királyi sanctio, miért kívántatnék meg ez más törvényekhez?

Nem csak a királyi méltóság szenved esorbát ezen rendszabály által. A törvény meggyengül a trónus lealacsonyításánál fogva, honnan fényét és hatását kölcsönzi a nép szemében; s mind az, mi a törvényt gyengíti, akadályozza a közrend megállapodását. Vannak kik hiszik, hogy a szabadságnak rővják le adósságukat, ha a királyi méltóságot lealacsonyítják; de a szabadság visszautasítja ezen meggondolatlan adományt, mely előbb utóbb végromlását fogja eszközölni.

E szerint kétnemű törvények készülnek; olyasok, melyek valóban bírják a király sanctióját, s melyek akaratának bélyegével lesznek ellátva, melyek ki fognak hirdettetni a fejedelmi méltóságtól környékezve, mindennek kíséretében, mi őket felmagasztalhatja a nemzet szemében; — s olyasok, melyekben a királyi akaratnak nem lesz része, melyek csak kanczelláriai sanctióra támaszkodhatnak, s melyeknek kibocsátása nem hogy a fejdelem méltóságát is éreztetné,

kényszerítettségét és föggőségét fogja hirdetni mindenszerte.

Kérdem : ha fog-e olyatén törvény, mely e végrehajtó hatalom által kihirdettetnék, mind a mellett, hogy azt, ha szabadjára hagyatík, visszautasította volna, — ha fog-e, mondom, a bizodalom ennek hű végrehajtására nézve a törvényhozó gyűlésnél s a nemzetnél oly alapon nyugodni, mint a törvényhozásnak a fejdelem által sanctionált minden egyéb végzéseire nézve ?

Attól tartunk, hogy a fejdelem igazságos és szükséges törvények hozatalának fog ellent állhatni ; és azt nem látjuk, mennyi akadályokkal nyugózheti le a törvények végrehajtását, ha kihirdeti a nélkül hogy helybenhagyná.

Az uralkodások változnak, a szenvedelmek minden nemei forrhatnak idővel a királyi széken. Tegyük fel egy merész, ingerlékeny, a kemény zablától türelmetlenné vált királyt, ki magát királynak érzi még azon pillanatban is, midőn az alkotmány parancsolja, hogy szűnjék meg az lenni, azon pillanatban, midőn köteles pálczájának gögjét parancsoló hatalommal szemközt lealázni. . . . Az összes közerővel felfegyverkezve, neheztelése vészeket fog felkölteni ; gyászos körülmények talán elősegíthetik e királyi lázadást ; önmaga készítheti előre távolról a sükert.

Ettől, azt mondják, nem csak a korlátolt megtagadás rendszerénél kell tartani ; a korlátlan megtagadás szintily veszedelmes következéseket vonhat maga után, midőn a törvényhozó testület összes erejével fegyverkezik fel, hogy daldalmaskodjék. — De ezen két eset között nagy a különbség.

A királynak szabadságában állván választani a között : ha állandóul akar-e a sanctio megtagadásához ragaszkodni, vagy pedig bevárni a következéseket, melyeket ezen megtagadás magával hoz, mindig csak erkölcsi kényszerítést fog érezni. Ő összevetheti a veszedelmeket, melyek magát a nemzeti gyűlést fognák érni, ha valamennyi erőforrásait használná a királyi megtagadás legyőzésére, — azon fontossággal,

melyet a gyűlés az illető törvénynek tulajdoníthat; ő remélheti, hogy a nemzeti gyűlés inkább le fog mondani a hozott végzésről, mintsem hogy valamennyi alkotmányos fegyvereinek használata által veszélyeztesse a közügyet. Ha pedig a király enged elvégre, akkor ugyanazon szabadsági elvek szerint jár el, mint más esetben a törvényhozó gyűlés; tekintetbevételek, indokok által kormányoztatik; ellenállása eloszlaltottnak látszik nem lenyügözöttnek; ő enged mint király, mint a ki még ura önakaratának.

Jegyezzük meg továbbá, hogy a fejdelem, midőn korlátlan megtagadását kifejleszti, legalább nyíltan cselekszik, önvédelemre hívja fel a törvényhozó hatalmat. Ilyenkor törvényszerű küzdelem kezdődik, mely veszedelem nélkül, az észnek nyugott diadala által végződhetik. De az ideiglenes megtagadás elve mellett, ha a végrehajtó hatalom forradalomban akarja keresni akarátának felszabadítását, működhetik titokban, hasznát veheti a biztosságnak, melyben ilyenén megtagadás hagyja a törvényhozó hatalmat, megtámadja álmában, s előkészítheti eszközeit a sötétben.

Hogy a megtagadás jogát korlátozó ezen módosítás értékét megítélhessük, lássuk mindenekelőtt befolyását a törvényhozásra. A politikai intézkedések legnagyobb hatása nem mindig az, mely legközvetlenebbnek, legszembeszökőbbnek mutatkozik. Ők hatnak az emberek gondolkozására, befolyással vannak jellemökre, meghatározzák erkölceiket; ők oly állapotot idéznek elő, mely gyakran ellentétben áll a törvényhozók nézeteivel.

A királyi *sanctio* megtagadásának korlátai első tekintetre hasznosoknak látszanak annál fogva, mert a törvényhozó hatalom akarátát mindig fölébe emelik a végrehajtó hatalomnak, mely csak organumul, eszközül szolgál az elsőnek. De hassák át önök inkább a tárgyat, és nyomozzák ezen könnyű győzelem eredményeit: s látni fogják, mennyire kell attól tartani, hogy a meggondolás, az előrelátás, az igazság szelleme — ezen lényeges

szüksége minden törvényhozó testületnek — tetemesen gyengítetik általa.

A király hatalma, folytonosan ellenszegülni oly törvény sanctiójának, mely néki helytelennek látszik, természetesen hatással van a törvényhozók eljárására. Ez mérséklettebb, meggondoltabb lészen, s több szorgalom fog mutatkozni : tekintetbe venni a közös érdeket, testvérülni a végzései felett biráskodó rokon hatalommal. A törvényhozók azon lesznek, hogy egyetértésben maradjanak azon tekintélylyel, mely megtagadásainál megmaradhat. Ők előre fogják érezni az általános megrázódást, mely az érdekek s akaratok szerfelett erőszakos összekocczanásából származhatnék ; ők megelőzik majd azon jogos ellenzéseket, melyekkel szemközt talán csökönösséget tanácsolna a veszedelmes gög.

Ha a királynak ellenállása szabott határidő lefolyása után szükségképen megszűnik, a törvényhozó gyűlés mindig biztos perspectivát lát maga előtt. Tudja, hogy kevés türelem s ugyanazon nézetekbeni megmaradás segédével, diadalmaskodni fog szükségképen. Ekkor gondolatjában azon határnápra szökken át, mely a sanctiót kötelességévé teszi a végrehajtó hatalomnak, midőn a megtagadás joga megszűnik ; s nem annyira azon van, hogy végzéseinek sorsát bölcseségöktől és ildomosságuktól függeszsze fel, mint inkább azon, hogy őket az eldöntő pillanatig fenntarthassa.

S ne higgye senki, hogy annálfogva, mert a megtagadásnak korlátlan joga talán alkalmazás nélkül fog maradni a király kezében, hogy ennélfogva ezen jog haszontalan, hogy, mint mondatott, a trónusnak csak tiszteleti kellékei közé sorozandó ; mert épen ezen jognak jelenléte fogja megelőzhetni alkalmazását, holott hiánya szükségét éreztetné. Az erősséget épen annálfogva szoktuk megbecsülni, mert erősség. Vagy lehetséges-e azt következtetni : hogy azon esetre is, ha védelem nélkül marad, hogy akkor sem fogott volna bevétetni ?

A követeknek a különféle törvényhozásokban megújulása csak kevéssé fogja megváltoztatni a törvényhozók hajla-

mát; s előre látható, hogy rendesen elődeik kívánságát fogják ismételni; mert nem csak, hogy ugyanazon tagok, kiktől a kívánság kiindult volt, a királynak a megtagadás számára kijelelt határidő előtt újra foglalhatják el helyeiket, s arra birhatják társaikat, hogy támogassák azt, mit a nemzeti gyűlés becsületének fognak hívni; hanem mi több, az ezen nagy pörben felhívott közvélemény is aligha méltányos ítéletet fog hozni. A nemzet sokkal hajlandóbb, magát az öt képviselő testülettel, melynek tagjai általa választattak, azonosítani, mint a végrehajtó hatalommal, melynek formái kevésbé népszerűek, s mely bizalmatlanságot gerjeszt mindig. E szerint a törvényhozó gyűlés érdekei könnyen nemzeti érdekek képében fognak feltűnni, s magánérdekek gyanánt a fejdeleméi. S így nem bízhatni szerfelett az idő hatásába, mely a függőben maradt veszedelmes indítványokat megszüntetendi majdan, mint ezt a korlátolt megtagadás védői állítják. A korlátlan megtagadás jobb határu fogott volna lenni; mert azon indítványok talán elmaradnak miatta.

A megtagadás tiszta és egyszerű jogához kapcsolt őszinteség és erélyesség helyébe, a jog korlátozása által a gyengeség és ármánykodás álnok fogásait léptetjük. A korona, hogy a kényszerítésben fekvő megalázódást kikerülje, vagy könnyelműen sanctionálанд oly törvényeket, melyek megvizsgálandók lettek volna, vagy módok után fog nézni, hogy befolyást gyakoroljon a törvényhozó testület működéseire. Már pedig egy terjedelmes hatalom ipariája, mely valamennyi kegyelemnek forrása, nem fog ily módok híjával lenni.

A törvényeket a nemzeti jellemhez idomítani nem jelent annyit, mint ezen jellemet kicsapongásiban is legyezgetni, hanem jelenti ezen kicsapongásoknak üdves féken tartását. Ily formán mozdítják elő a böles intézkedések az emberi tökélyesedést. Ha tehát valamely nemzetben több a közjó utáni vágy, mint a közjó létesítése körül tett tapasztalás; ha az egyenlőség, szabadság és boldogság újdónan új ösvényébe hanyat-homlok akarnak rohanni az emberek, nem hogy azt megfutni

törekednének; ha az eszmék körüli elbizakodottság elhamarkodtatná velök a vizsgálatot, s időelőtti végzések hozatalára tenné őket hajlandókká; ha a törvényhozó szellem még közöttök meg nem szülemlett volna, olyatén hajlam lévén az, melyet még nevelni kellene; ha az elhamarkodás és éretlenség néhány nyomait máris lehetne a nemzet új törvényhozási pályáján szemlélni, — vajjon akkor tanácsos-e, korlátok nélkül hagyni a törvényhozókat, csak formabeli gátat emelni ellenök, mely önmagától elenyészik, s e szerint védelem nélkül adni nekik által a trónus és a nemzet jövődjét?

A bölcs democratiák magok magokat korlátozták hatalmas óvások által a közügyi könnyelműség ellen; az általuk hozott törvények fokunkint különböző kamarákban dolgoztatnak ki, melyek viszonyaikat, illemeiket, tárgyukat és formájukat megvizsgálják; s csak ha tökéletesen megérleltettek, terjesztetnek a nép sanctiója elébe. S így mennyivel inkább szükséges, hogy a nemzet oly monarchiában, hol a törvényhozó hatalom functiói épen azok, melyek legtöbb cselekvőséggel bírnak, képviselő gyűlésre bizattak, — hogy, mondom, a nemzet ügyekezze ezen gyűlést mérsékelni, szigorú formák alá vetni, s önnön szabadságát illetén hatalom megtámadásai és elfajulása ellen védeni; mert nem kell megfélemlenünk, hogy a nemzeti gyűlés nem maga a nemzet, s hogy minden részletes gyűlés az aristocratiának csiráit hordja magában.

Mily óvások tétettek a készülő alkotmányban, hogy a nemzet ezen veszélyek ellen biztosítsák? A végrehajtó hatalmat mindenkép ellenörködés alatt, korlátok között találjuk; s a törvényhozó hatalomnak eddiglen más szabályát, más korlátját nem ismerjük, mint tulajdon akaratát. Midőn magát egyetlenegy tanácsból állónak nyilatkoztatta, lemondott a lehetőségéről, önmaga felett ellenörködni, s önn kebelében érlelni meg önnön határozatait.

A szabad, önkéntes királyi sanctio, a trónus méltósága szükséges előjogának, s a törvényhozó tevékenység elkerül-

hetlen mérséklőjének mutatkozott egyszersmind. Ezen, magának a fejdelemnek érdeke által szabályozott sanctio a korlátlan megtagadás minden jó következményeivel birt volna, ennek bal tulajdonai nélkül, s ajánlatos azonfelül oly oldalról, melylyel a korlátolt megtagadás nem bír. Mi lealacsonítottuk ezen főjogot. Az alkotmány oly időről s oly körülményekről szól, midőn a sanctio erőszakoltta válik, s midőn csak névszerint mondathatik sanctiónak. Ez által lényegében szüntetik meg az öszves sanctio; mert, hogy ez egyetlenegyszer létezhessek, nem szükséges-e, miszerint mindig megtagadtathassék?

Vessünk egy pillanatot Európa legszabadabb állodalmaira: van-e csak egyetlenegy is, hol a törvényhozó hatalom magát oly annyira felszabadította volna minden megszorító óvás, minden önmaga elleni visszahatás alól? Van-e csak egyetlenegy is, melyben legalább nehánya azon republikai formáknak nem léteznék, melyek mérsékelvén a menetet, mintegy valamennyi érdekekkel lépnek tanácskozásba, s így bölcseséggel haladnak a közjó nagy eredménye felé?

Midőn a végrehajtó hatalom, mint tulajdon kicsapongásainak martaléka, fék és szabály nélkül, véghatárához ér, akkor önmagától bomlik szét; visszatér a nemzethez, honnan kiindult. Akkor egynek hibáit mindnyájan hozzák helyre, a politikai gép ujja alakul vagy megíjúl a crisisben. Nem kell messze mennünk, hogy erre példát találjunk.

De ha a forradalom ellenkezőleg indult volna ki; ha a törvényhozó testület, egynél több módja levén neki a nagyra-vágyáshoz és elnyomáshoz, nagyravágyóvá és elnyomóvá válnék; ha egy nap kényszeritené a nemzetet, felkelni egy gyászos oligarchia ellen, vagy kényszeritené a fejedelmet, egyesülni a nemzettel e gyűlöletes járomnak lerázására; akkor réműletes pártok keletkeznének a decomponált nagy testből; a leghatalmasabb főnökök központul fognának szolgálni azon különféle felekezeteknek, melyek egymást meghódítani töre-

kednének; minden kormány aristocratiai anarchia által semmisítenék meg; s ha a királyi hatalom, a szakadás és boldogtalanság évei után végre diadalmaskodnék, az csak mindeknek lapításával, azaz : mindennek tönkre tételével történhetnék. A közszabadság eltemetve maradna a romok alatt. Csak egy korlátlan úr volna királyi név alatt, s a nép nyugton élne és megvetve csaknem szükségessé vált despotismus alatt.

S ez volna azon perspectivának véghatára, mely a keletkező alkotmány fenekén mutatkozik? — Ha igen, akkor az állapot, honnan előlépünk, jobb dolgokat készített volna annál, melybe belépni sietünk. A despotismus, erőszakoskodásainak és rendetlenségeinek közepette, a szabadság közel helyreállításának csiráját hordaná magában : holott a szabadság, azon mérész emlékebe, melyet önmagának emel, már színváltozásának és romlásának elemeit rekesztené be.“

Ítélje meg maga az olvasó, ha nem voltak-e azok a monarchia ügyének árulói, kik Mirabeaut folyvást a legfeketébb színekkel festették le a király előtt, kik őt a monarchiai alkotmány ellenének, az anarchia legbúzgobb apostolának híresztelték ki; s ítélje meg továbbá az olvasó, mily hitelt érdemlők azon ügynevezett historikusok, kik a személyek arczképezéséhez a pamphletírók mázbögréjéből kölcsönzik a színeket a reájok hagyományul szállított torzkép festéséhez; nem hogy szemébe néznének az álarcz nélkül fellépett férfiúnak, ki a czudarokkal szemközt Medusaarczczal szeretett volna birni, s ki az eszelősöket és gyávákat elriasztotta volt maga elől, de kinek arczából a józanok s a becsületesek az alkotmányos állampolgár, s a teremető genius vonásait

olvashatták ki. A közlött czikkelyt mi illeti, ahhoz hasonlót, az eszmék alaposságára, a közügyek állásának biztos felfogására, a nézetek államtani értékességére nézve, a constituante annyi szónoklati kincsei között, csak egyet ismerünk, azt, melyet Duport életrajzában fogunk közleni. A korlátolt vetónak czélszerűtlen, sőt veszedelmes voltát, azt, hogy éppen ellenkezőleg a Cicero által említett vetóval, mely a tiltakozónak „*injuriae faciendae potestatem ademit, auxilii ferendi reliquit*,” az illetőkön nem segített s a fejedelemnek ártott, — vagy is, mint felebb Odilon Barrot után mondtuk : elégtelen volt a rosznak akadályozására, de elégséges a fejedelem veszélyeztetésére, — azt világosan mutatja a vetónak négyszeri alkalmazása a constituante után következett, úgynevezett „*législative*“ gyűlés idejében, mely kísérletek nem hogy az illető ügyet ideig óráig biztosították volna : talán még az emigransok óráig taktikájánál is inkább siettették Lajosnak és családnak a „*temple*“ba kerülését, s azon napot, melyre Pitt az : „*excidat illa dies aevo*“-t alkalmazá.

Miután september 20-án kivált Mirabeaunak sürgetéseire, az augustus 4-kei éjjel hozott végzések Lajos által helybenhagyattak, Necker rendkívüli, egyszer mindenkorra fizetendő adónak megszavazására hívá fel a gyűlést, mely a jövedelemnek egy negyedrészt, s drágaságok s készpénz után százától másfelet foglaljon magában, s mely alól csak a nap-számosak s a negyven livrenél csekélyebb jövedelemmel bíró egyének legyenek felmentve. Mirabeau-

nak eljárása ez alkalommal jellemzetes reá nézve, de talán még jellemzetesebb azokra nézve, kiket szónoklata magával ragadott. Oda célzott, hogy Neckernek terve elfogadtassék, de Neckernek feleletterhe alatt, miután, úgymond, nincs idő a tervet megvizsgálni, s másrészt a közhitel letéteményesei, a nemzet képviselői öngyalázat nélkül nem vonhatják meg Neckertől támaszukat. Ismétlé, hogy a gyűlés annyira van elfoglalva az alkotmány szerkesztésével, hogy Necker tervének közelebbi vizsgálatába nem ereszkedhetik, hogy a miniszternek népszerűségét utilisálni kell, hogy a közvélemény pártolása nélkül a legnagyobb talentum sem diadalmaskodhatnék a körülmények felett, hogy Neckernek tervét minden bővebb meghányás nélkül kell elfogadni, mert a legparányiabb halasztás is öregbíti a bajt, mert ez egy nap, egy óra, egy pillanat mulva halálossá válhatik; — s midőn a gyűlés elbámult, látván, hogy a szónok, ellenét, a pénzügyi minisztert, kinek finansziái elveit most sem vallá a magáéinak, ideig óráig finansziái dictaturával akarja felruháztatni, Mirabeau harmad ízben is felállott a szószékre, s újra és újra lelkére kötven az ünnepélyes csendben figyelő gyűlésnek a terv elfogadását, ekkép rekeszté be kétséget, ingadozást elsodró előadását :

„Oh! ha ünnepélyes kinyilatkoztatások nem biztosítanák tiszteletünket a közhitel iránt, a bukás gyalázatos szavátóli iszonyodásunkat : akkor bátor volnék azon titkos, s talán minnenmagunk előtt is ismeretlen indító okokat nyomozgatni, melyek nekünk botorul hátrálást sugallanak azon

pillanatban, midőn egy nagyszerű áldozat küszöbén állunk, melynek nem leszen hatása, ha elhalasztjuk, ha nem fakad valóságos önmegadásból. Azoknak, kik talán már megbarátkoztak a közkötelezettség megszegésének gondolatával, mert a rendkívüli áldozatoktól, az iszonyú adótól tartanak, — azoknak mondanám : hiszen mi egyéb a bukás, mint legkegyetlenebb, leggonoszabb, legeggyenetlenebb, leggyászosabb adó? . . . Barátim, figyelmezzetek egy szavamra, egyetlenegy szóra.

Két százados zsákmánylások és ragadozások ásták meg azon örvényt, mely tátong, hogy az országot elnyelje; ezen borzasztó örvényt be kell tölteni. Ha mondanám néktek : Íme itt van a francia birtokosok lajstroma, válaszzatok a leggazdagabbak között, hogy minél kevesebb polgárokat áldozatok fel, de válaszzatok; mert nem szükséges-e egy kis számnak veszedelmeztetése, hogy a néptömeg megmentessék? Íme, ezen kétezer notablenak van annyija, mennyi a deficit pótlására szükséges : hozzátok vissza financiaitokba a rendet; a békét és boldogságot az országba; sújtsátok, áldozatok fel könyörületlenül ezen gyászos választottakat, vessétek le őket az örvénybe, s ez be fog csukódni . . . Ti iszonyodva hátráltok . . . S nem látjátok-e, ti következetlen, ti kishitű emberek, hogy midőn a bukást törvényesítitek, vagy midőn — a mi még ennél is gyalázatosabb — elkerülhetlenné teszitek a bukást a nélkül hogy czélt érnétek, —hogy akkor még ezerszer bűnösebb cselekedettel szennyezték be magatokat, és — megfoghatlan dolog! — a mily bűnös oly haszontalan cselekménynyel : holott amaz iszonyú állapot legalább eltüntetné a deficitet. Vagy azt hiszitek, hogy mert nem fogtatok fizetni, hogy azért már semmivel sem fogtok tartozni? azt hiszitek, hogy azon ezer, azon millió emberek, kik e rémületes explosio vagy ellencsapásai által mindent elveszítenek egy pillanatban, mi életöknek gyönyörüségét s talán egyetlen biztosítékát tévé, hogy azok miatt nyugalomban fogjátok élvezhetni e büntetést? Stoicus szemlélői azon felszámíthatlan

szerencsétlenségeknek, melyeket e catastrophá Francziaországára hányand, érzéketlen ego-stáb, kik hiszítek, hogy a kétségbeesés s nyomorúság ezen vonaglászai el fognak tűnni mint annyi egyéb, s annál gyorsabban, mennél erőszakosbak voltak, — vajjon bizonyosak vagytok-e, hogy ennyi kenyér nélkül maradott ember békén engedendi izlelnetek azon étkeket, melyeknek sem számát sem finomságát nem akartátok lejobb szállítani? . . . Nem, ti el fogtok veszni, és azon egyetemi conflagratióban, melyet nem iszonyodtok felgyújtani, vesztett becsületek egyetlenegyét sem fog gyalázatos élvezetei között megmenteni.

Ennyire fogunk jutni . . . Hazafiságról, a hazafiság tüzeréről, a hazafiságra buzdításról hallok szót tenni. Ah! ne gyalázzátok meg a hazának s a hazafiságnak nevét. Mintha bizony, rendkívüli nagylelkűség rejlenék abban, ha feláldozzuk jövedelmünknek egy részét, hogy öszves birtokunkat megmentjük! Hiszen ez nem egyéb egyszerű számvetésnél, s a ki még tovább is késnék, az a haragot csak azon megvetés által fegyverkezheti le, melyet botorsága érdemel. Igen, én a legközönségesebb ildomosságra, a legmindennapiabb bölcseségre, én legkézzelfoghatóbb érdekekre hivatkozom. Én nem mondom többé nektek, mint hajdanában: S ti lennétek az első nemzet, mely a többieknek példát adand, mint szegheti meg hitét az öszves nép? Én nem mondom többé nektek: Ah! mi jogotok lehet a szabadsághoz, mi eszközökkel fogtok bírni annak fenntartására, ha mindjárt első lépéstök túlteszen a legromlottabb kormányok czudarságain? ha hozzájárulásoknak és felügyeléstöknek szüksége nem szolgál biztosítékul alkotmánytoknak? . . . Én azt mondom nektek: ti be fogtok rántatni az egyetemi végveszélybe, s magatok vagytok azon áldozat első érdekeltjei, melyet a kormány töletek kíván.

Szavazzátok meg ezen rendkívüli adót, s legyen bár elégséges! Szavazzátok, mert ha kétségeitek vannak a módra nézve (homályos, fel nem világosított kétségeitek), lehetetlen, kétségesskednetek az adónak szükséges volta s tehetetlenség-

günk iránt, azt közvetlenül egyébbel pótolni. Szavazzátok meg; mert a közügyek halasztást nem szenvednek, s mert mi felelősek vagyunk minden késedelemért. Ovakodjatok, időt kívánni; a szerencsétlenség nem ad soha... Ah, uraim! egy palais-royali nevetséges indítvány, egy nevetni való lázadás következtében, mely csak a gyenge fejek előtt birhatott nyomatékkal, vagy néhány árulkodónak gonosz célzataiban, hallottátok minapában e dőre szavakat: „Catilina Rómának kapui előtt van, s mi tanácskozunk.“ Pedig akkor bizony se Catilina, se veszedelmek, se lázadók, se Róma nem volt körülöttünk... De ma a bukás, a gyalázatos bukás van előttünk; azzal fenyeget, hogy megemészt benneteket, birtokaitokat, becsületetöket, — és ti tanácskoztok!”

Nem volt mód, hogy fiatal, a lelkesedés minden szellőjének megnyíló gyűlés ellene állhasson e szónoklatnak. S Mirabeau csakugyan e naptól fogva, mint Dumont emlékirataiban olvassuk, mintegy kiváló lénynek tekintetett; nem volt többé versenytársa; voltak szónokok kívüle, de csak ő volt a szónoklat mestere; s annál élénkebb volt a benyomás, mert ezen beszéd rögtönöztetett, tehát nem lehetett reá elkészülni, és mert épen azon pillanatban, midőn fölébe emelkedett mindennek, miben mások (genfi barátjai s nevezetesen Dumont maga is) segédére voltak, mindent csak önmagából merített.

Az october 5-dikei s 6-dikai eseményeket, melyeknek következtében Lajos s a nemzeti gyűlés Versaillesból Párisba költöztek, csak mellesleg említjük, mert a francia forradalom kritikai ismeretével bírók ma már aggregét látnak azon vádak alján, melyek Mirabeaut e lázadás bűjtogatójának hireszselték.

Maury, az udvar legszenvedelmesebb párthíve, s Mirabeaunak talán legindulatosabb ellene a constituante kebelében, maga Maury a gyűlés szószékén vallomást tett, miszerint a pör irományaiból meggyőződött, hogy Mirabeaunak azon lázadáshoz nem volt semmi köze; és Mallet du Pan, a royalista-párt legjelesebb journalistája (sz. 1749. mh. 1800.), ki benne 1789-ben minden rosznak forrását látta, 1800-ban kinyilatkoztatá: hogy miután húzamos ideig az october 6-dikai rejtelmet áthatni törekedett, miután mindennemű tanuságtételeket együvé hasonlított, miután elégséges bizonyságokat gyűjtött össze, meggyőződött: hogy Mirabeaunak ezen büntettségben sem elméletileg sem gyakorlatilag nem volt része.

Mirabeau teljes joggal irhatá, e hírekre vonatkozólag, tíz nappal utóbb nagybátyjának: minden józan ember fogja látni, hogy néha egy ismeretlen, hír és név nélküli ármánykodó húzamos ideig gazkodhatik ilyképen, a nélkül hogy megfenyítetnék; de gróf Mirabeau, ő kit engesztelhetlen ellenek környékeznek mindig, egy hibás lépést sem tehetne büntetlenül.

Mirabeaunak magaviselete ez alkalommal egyiránt komoly és éles volt mind az udvar, mind a garázdálkodó tömeg irányában. Midőn a jobb oldal kétségbevoná az ellenforradalomra czélzó készülleteket, Mirabeau késznek nyilatkozott, aláírni a vádpontokat, s ezeket diadalmas bizonyossággal támogatni, „feltéve — úgy mond — hogy a gyűlés egyedül a király személyét fogja sérthetetlennek, s mást

mindenkit, bár mi magas állásu legyen, a törvények által sujthatónak nyilatkoztatni.“ Midőn pedig a felázadt néptömeg fegyveresen a gyűlés teremébe rohant, s a tanácskozást félbenszakítá, e szókkal : „kenyeret, kenyeret, nem hosszú beszédeket,“ Mirabeau felkiáltott : szeretném tudni, ki mer itt reánk törvényt tukmálni? — s e szavak, az ő hangjának, az ő mimikájának kíséretében elnémitották a felbőszülteket.

October 19-én — az nap midőn a gyűlés első ülését tartá Párisban — Mirabeau Lafayettenak, mint a nemzeti őrsereg vezérének, s Baillynak, mint Páris városa maire-jének köszönetet szavaztatott ; 27-én indítványt tett, hogy a megbukott adós s még fiai is, ha atyjuknak tartozását le nem fizették, követekül ne választathassanak ; 30-án és november 2-án az autuni püspök (Talleyrand) indítványát pártolá, hogy az egyházi javak a nemzet rendelkezésétől függenek, s végzés hozatván ez értelemben, az két nappal utóbb a király által helybenhagyatott.

E tájban esik az udvarnak, vagy inkább Lajosnak s a királynénak első közeledése Mirabeauhoz. Ez, — mint Lameth Sándornak : „a constituante történetei“ című munkájából láthatni, — röviddel az october 5-dikei és 6-dikai események után, egyik rokonához, Aragon marquisnéhez, Lafayettet, Latour-Maubourg-t, Larochefoucauld-t, Laborde-Mérévillet, Barnave-ot, Duportot s a Lameth testvéreket tanácskozás végett meghíván, alkotmányos miniszterium képezésére a gyűlés több népszerű nevét jelelteté ki

velők, melyek aztán Lafayette által a királynak voltak ajánltatandók. Talleyrand, Thouret, Laroche-foucauld-Liancourt neveiket találjuk közöttök, de nem Mirabeauét, ki alkalmasint azért, mert Lafayette vonakodott e miniszterium tagjává válni, önnön kijellettetését is ellenzé, okúl adván: hogy egy halom előítélet küzd ellene, s hogy még időre van szüksége ezen előítéletek legyőzésére.

Lajos, úgy látszik, nem sok hajlandósággal volt ezen tervezett új miniszterium iránt; de látván, hogy a terv Mirabeautól indul ki, őt magát szeretete volna miniszteriumában szemlélni, s Mirabeau csakugyan november elején bizton hívé, hogy rövid idő múlva kormányozni fogja a birodalmat. Ő mindig úgy vélekedett, s mind a szószéken, mind hirlapjában több ízben kinyilatkoztatá: hogy elkerülhetlenül szükséges, miszerint a miniszter követ is maradhasson egyszersmind, — mint Angliában látjuk; — hogy a gyűlésben ne csak eltűressék, ne csak felvilágosítás adására a terem korlátai elé idéztessék, hanem, hogy állandó tanácskozási és szavazási joggal bírjon. Most, midőn magát miniszteriumának előestvéjén hívé, természetesen kétszeresen érzé Mirabeau az eddigi miniszterek szomorú állását a gyűléssel szemközt, s november 6-án, miután a pénzügyről szólott, s az akkori miniszterium valamelyik lépését roszallotta, beszédét ekkép rekeszté be:

„Mi oknál fogva kell a minisztereknek távol maradniok a nemzeti gyűléstől? hogy fogunk mi valóságos közéröt megállapíthatni, ha a végrehajtó hatalom s a törvényhozó testület

ellenségeknek nézik egymást, ha veszedelmesnek tartják, egymással tanakodniok a közügyről? Nézzük Angliát; jött-e valaha eszébe, a király minisztereit kirekeszteni a parlamentből? Sőt nem lát-e Anglia épen a miniszterek jelenlétében parlamentaris szabadítékot? nem intézhet-e a parlament mindenik tagja kérdéseket a miniszterekhez? nem tartoznak-e ezek felelni? s nem válnak-e ezáltal a kibúvások, félreértések, hamis állítások lehetlenné?

Vagy talán azt fogjuk mondani: hogy a nemzeti gyűlésnek nincsen szüksége a miniszterek értesítésére? De hiszen főkép ezekhez tartozik a tények ismerete? Azok, kik a törvényeket hozzák, nem tanulhatnak semmit azoktól, kik a törvényeket végrehajtják, és viszont? S hol történhetik ezen kölcsönös értesítés nagyobb haszonnal, mint a gyűlés kebelében? Ha a miniszterek a gyűlésből kirekesztetnek, akkor azt válaszolhatják, a mi nekik tetszik, vagy nem is válaszolnak egyáltalában. Talán decretumok útján fognak megkérdeztetni? de ez esetben mennyi bonyolódás, mennyi késedelmek, homályosságok, összekoeczanások, megalégedetlenségek! Ha a miniszter távol van a gyűléstől, csak többség által idéztethetik ide; ha jelen van, egyetlenegy tagnak felhívása is kötelezi őt, nyilatkoznia mindnyájunk előtt s mindenről.

Hol fogják a miniszterek észrevételeiket a törvényhozás végzéseiről hasznosabban előadhatni? hol fognak előitéleteik, hibáik, nagyravágásuk nagyobb erélyességgel lelepleztetni? hol fognak inkább járulhatni a határozatok állandóságához? hol fogják magokat ünnepélyesebben ezen határozatok végrehajtására lekötelezni? — nemde, a nemzeti gyűlésben.

Vagy talán azt fogják mondani: hogy a miniszternek nagyobb befolyásuk leszen a gyűlésben, mint ha nem volna joguk ott ülhetni? — bizony, nehéz lenne ezt bebizonyítani. A miniszterek befolyása, ha nem talentumaik és erényeik eredménye, titkos fogásokból és megvesztegetésekből származik; s ha ez ellen van gyógyszer, az csak abban állhat, hogy mint a gyűlés tagjai szünet nélkül szemmel tartathat-

nak az ellenzék által, melynek nem áll érdekében, kimélettel lenni irántuk.

Szeretném tudni, miért kellene nekünk a miniszterek jelenlététől tartani? talán azért, mert magok fogják kijelelni áldozataikat? De ne feledkezzünk meg arról, hogy mi szabad alkotmányt alapítunk, s hogy a despotismus, ha állandó nemzeti gyűléseket képes volna kiállani, ezeket kémjeivel töltené meg, kik elől a bátor férfiak úgy nem menekülhetnének, mint nem a miniszterek jelenléte elől. Minket csak az egyéni szabadságról hozott törvények fognak a miniszteri zsarnokság alól felmenteni, ezekben áll a szavazatok szabadságának való, egyetlenegy palladiuma.

Nem, mi nem fogunk alaptalan aggodalmaknak, hiú agyrémeknek engedni; mi nem fogunk azon gyanakodó félénkséggel bírni, mely épen azáltal, hogy mindenkép kikerülni ügyekszik a veszedelmeket, hanyathomlok rohan beléjük.

A végrehajtó hatalom fő kezelői szükségesek minden törvényhozó gyűlésben; ők értelmisége organumainak egyik részét teszik, a velök megvitatott törvények könnyebben alakulnak; a sanctio biztosabbá, a végrehajtás teljesebbé válik; jelenlétök megelőzendő a közbenjöheto félreértéseket, biztosítandja eljárásunkat, s több öszhangzást hozand azon két hatalom közé, melyekre a birodalom sorsa van bízva.

Így szólott Mirabeau. S mit tön a gyűlés, mely a miniszterium tagjaitól megtudá, hogy a szónok értelmében hozandó végzés első lépés leszen Mirabeaunak a miniszteriumba jutásához? — A gyűlésnek udvari pártja, mely Mirabeaut minden áron távol akará tartani a kormánytól, nehogy általa az alkotmány ügye szilárdíthatassék, szövetségre lépett azokkal, kiknek Mirabeau nem volt eléggé forradalmi

ember, kik már is tovább akartak menni, mint a constituante többsége, s hozzájuk járulván még egy két tapasztalatlan ideolog szavazata, kik ezen kiválságos gyakorlati szabály nagy fontosságát nem méltányolták eléggé, — végzés keletkezett : hogy a miniszterek sem tanácskozási, sem szavazási joggal nem bírhatnak a gyűlésben; s mi több : hogy a követek nem választathatók miniszterekül. Híjába hozá fel Mirabeau, hogy a végzés utóbbik része csak elle-ne lévén hozva, elégséges lészen kimondani : hogy ő, Mirabeau, nem válhatik miniszterré; hogy örült-ség hinni : miszerint azért, mert valaki a választók bizodalmát bírja, már nem bírhatja a fejedelemét; hogy tagadhatlanúl jobb, ha a király a nép választottainak sorából szedi a minisztereket, mint ha azokat az udvaroncok seregéből választja; — mind híjába, a végzés meghozatott, azon végzés, melyről negyvenöt évvel utóbb Lamartine így nyilatkozott a követek kamarájában :

„Emlékezzünk vissza a constituante által hozott azon gyászos törvényre, mely szerint tagjai csak két évvel a gyűlés eloszlása után válhattak miniszterek-ké. Ezen törvény Mirabeau ellen volt intézve; ő azt magára nézve elfogadta, de bámulatos ösztöne érez-teté vele e végzés módnélküli fonákságát és gyászos voltát, s ellene volt másokért. Mi történt? — a tör-vény meghozatott, Mirabeau nem volt miniszter, és Franciaország megfosztatott az újabb idők legna-gyobb politikai geniusának szervező szolgálataitól. Nyesek az irígység s a kizárás törvényei, migtizedelik

az értelmiségeket, vigasztalják a középszerűségeket, és megrontják az országot.“

Mirabeau nem palástolá sem azt, hogy a mind inkább közeledő vész fékezésére is szándéka volt megragadni a kormányt; sem azt, hogy a gyűlés, midőn önnön tagjait, a nemzet színét távol tartá a kormánytól, oly politikai hibát követett el, melyért lakolni fog az ország. Testvérének, gr. du Saillant-nénak, november 18-án e tárgyra vonatkozólag ezt írta: „Ne szólj nekem ezen gyalázatos vagy szerfelett buta gyűlölködésekről, s ne boszankodjál azért, mert minket érnek, hanem azért, mert az állodalmat s a forradalmat érik, melyhez ők nem értenek; valóban jogom volna szólanom, mint Cicero Atticushoz: *Quaeris deinceps, qui nunc sit status rerum, et qui meus? Reipublicae statum illum, quem tu meo consilio, ego divino confirmatum putabam, qui bonorum omnium conjunctione et auctoritate consulatus mei fixus et fundatus videbatur, nisi quis nos Deus resperxerit, elapsum scito esse de manibus uno hoc iudicio.* — Fiaid majd megmagyarázni fogja, hogy mit akarok mondani.“ Mauvillonnak pedig e tájban ezeket írta: „Ah, barátom! önnek nagyon is igaza van: Szerfelett sok hiúság és kevés dicsőség-szeretet. Ez oknál fogva kell változtatnunk a nemzeti jellemet, s hogy eszközölhetnők ezt jobban, mint egy új időszak alapítása által? Egyébiránt nálunk még nincsenek pártok; mind ez csak a második s talán a harmadik törvényhozás alkalmával fog származni, mert mi természetünknel fogva nem vagyunk rendszeresek.

Nem mondom, hogy a gyűlés nem kissé szigorú irántam; de ha tudná ön, hányféleképp ármánykodtak ellenem a miniszterek, s valamennyi pártembryo!... S mind a mellett még sem akadályozhatják soha, hogy ezen nyakas, zajgó s kitünőleg ostracista gyűlés néha általam ne vezéreltessék korlátlanul.“

A december 20-án hozott végzéshez, mely szerint Franciaország nyolczvanhárom kerületre — minde-
nik külön közigazgatási tanácssal — s ezen kerületek ismét külön igazgatóságokkal bíró járásokra, ezen járások pedig cantonokra osztattak, — e törvény hozatalában, mely a régi Franciaországot közigazgatási tekintetben tökéletesen megszüntette, nagy része volt Mirabeaunak is, de ő a felosztásnál nem annyira oro- és hydrographiai tekintetekre, mint inkább ethnographiai szempontokra szeretett volna ügyelni, s nyolczvanhárom kerület helyett százhuszat ajánlott.

1790. januárius 9-én midőn az engedelmisséget megtagadó rennesi parlamentnek a gyűlés elébe idézett elnöke a Bretagne szabadítékaira hivatkozott, Mirabeau szokott hevével támadá meg a parlamente-
ket, melyek — úgy mond — századok óta a nép által uralkodni akartak a király felett s a királyok által a nép felett, s most előttünk dicsekednek engedetlenségekkel. Kit képviselnek ők? hol van erejük egy forradalom irányában, mely náloknál jóval erősebb akadályokat győzött le? mit mívelhetnek ők, a leggyőzött szabadítékok organumai, a nemzeti reform ellen, melyre szerzői jogosítva voltak, mely a nemzet érdekében történt, s melyet a nemzet helyeselt?

mily értékkel birhatnak ma ezen tisztán helybeli, erőszak vagy ravaszság útján alakúlt egyezkedések, ama nagy politikai szerződés ellenében, melyet valamennyi franczia irt alá? — Ily hangon szólt Mirabeau, midőn a feudalismus újra az alkotmányosság álorczájával állott elő; s határozat kelt: „hogy a rennesi parlament tagjai mindaddig képtelenek lesznek az activ polgárok jogkörében eljárni, míg a hűség esküjét le nem teendik a nemzeti gyűlés által hozott s a király által helybenhagyott alkotmányra.“

Két héttel utóbb, midőn indítvány tétetett: vizsgáltatnának meg a közadósság eredete, okai és öregbülése, — Mirabeau ellene volt ez indítványnak, mint olyasnak, mely önkénytes, s a törvényes és törvénytelen jogcímeket egyiránt sujtó kutatássá fajúlhatna. Erre, egészen váratlanúl, éppen Maury, a minden birtokcímnek legszenvedelmesebb ügyvéde támadá meg Mirabeaut, s oly hangon, hogy találkoztak, kik őt a nemzeti gyűlésből kirekesztteni akarták. Mirabeau, ki egy idő óta tökéletesen érzéketlenné vált minden megtámadás ellen, s ki barátjainak gyakran emlegeté Senecának e szavait: *Magni animi est injurias despicere: ultionis contumeliosissimum genus est, non esse visum dignum ex quo peteretur ultio. Multi leves injurias altius sibi demisere, dum vindicant. Ille magnus et nobilis est, qui more magnae ferae latratus minutorum canum securus exaudit,* — Mirabeau, arra figyelmezteté a gyűlést: hogy a kizárás indítványában nagy közjogi kérdés rejlik, mely még nem vítattatott meg, s még

nincsen eldöntve, — s azt mondá : hogy a szavaknak egyszerű megrovása is elégséges büntetés.

Februárius 20-án Cazalès az egyre növekedő rendetlenségekre figyelmeztetvén a gyűlést, indítványt tett : ruháztatnék fel a fejdelem három hónapra korlátlan végrehajtó hatalommal; — Mirabeau ezt Theseus és Hercules idejébe illő indítványnak mondá, midőn egy ember nemzeteket és szörnyetgeket hódított; de szükségesnek látá, hogy a lázadások elnyomására ne csak a községek felelőssége állapíttassék meg, hanem hogy az egyes községi tisztviselők személyesen is felelősökké tétessenek; — az indítványnak ez utóbbi része, ha mindjárt egyik versenytársa — Duport által is pártoltatott, nem válhatott végzéssé.

Április 13-án, midőn az egyházi javak saecularisatioja új vitáknak adott alkalmat, mondá Mirabeau a híressé vált szavakat : „Miután mások történeti idézésekhez is folyamodtak a szőnyegen levő tárgyban, magam is idézek egyet. Emlékezzenek vissza önök, hogy innen, e székről honnan szólok, látom azon palotának ablakát, hol a lázadók földi érdekeket kapcsolván össze a vallásnak legszentebb érdekeivel, elsütötték egy francia fejdelem kezében a gyászos csót, mely jelül szolgált Bertalan éjének.“

Mirabeau már egy korábbi alkalommal, midőn javaslatba hozatott : oszlanék szét a nemzeti gyűlés s engedné át helyét új választottaknak, — ellenzé az indítványt. Midőn április 19-én a jobb oldal tagjai, mert botorul úgy vélekedtek, hogy az új törvényho-

zás kevésbé forradalminak mutatkoznék : kétségbe vonván a gyűlés jogát, szűkre mért utasításaival még tovább is képviselni a birodalmat, új választásokat sürgettek, — Maury abbé oda nyilatkozott : miszerint a nemzeti gyűlés csak azért van együtt, hogy a francia népnek befolyását a törvényhozásra biztosítsa, hogy megállapítsa, miszerint az adó felajánlásához a nemzet hozzájárulása szükséges; — s az alkotmányt késznek, a gyűlést korlátaín túlcsapongónak mondván, folytatá : „én ellene vagyok minden törvénynek, mely a népnek jogait a képviselőkre korlátolná . . . a szabadság felettünk áll, s mi tulajdon hatalmunkat rontjuk le, midőn a nemzeti hatalmat korlátoljuk“, (azaz: ne hozzunk belátásunk szerint törvényeket, hanem menjünk haza s kérjünk új utasításokat). Mirabeau ekkor lángoló ellenszónoklatát, melyben a nemzeti gyűlés szolgálatait s ezek által kivívott, és utasításokkal, a közjót veszélyező idővesztegetés nélkül nem korlátozható jogait tárgyalá, — ekképen fejezé be : „Uraim, önök mindnyájan ismerik azon rómainak eljárását, ki hogy hazáját nagy összeesküvéstől megmentse, kénytelen volt túllépni azon határokon, melyeket a törvény kijelelt volt hatalmának. Egy szórszálhasogató tribunus esküt követelt tőle, hogy a törvényeket megtartotta. Ő úgy vélekedett, hogy ezen álnok kérdés által vagy hamis esküre, vagy alkalmatlan vállomásra fogja bírni a consult. Én esküszöm, válaszolá a nagy férfiú; én esküszöm, hogy az országot megmentettem! . . . Uraim! én esküszöm, hogy önök

megmentették a közjót!“ — A gyűlés végzést hozott : hogy a nemzeti gyűlés csak az alkotmánynak bevégzésével oszolhatik szét; s hogy a kötelező utasítások a jelen ülés idejére eltöröltetnek. (Az 1791. alkotmány őket jövődre nézve is eltörölte.)

Május 3-án szó volt Páris városának szervezéséről, s midőn Robespierre azon hatvan kerületnek fenntartását óhajtá, melyekre a város a forradalom kezdetével önjogulag oszlott, Mirabeau válaszában megjegyzé : „A kerületek állandóságát kívánnunk, annyi mint hatvan souverain osztályt akarnunk alapítani egy nagy testületben, hol összes hatásuk és ellenhatásuk csak alkotmányunk lerontásában állana . . . Ne nézzük az elvek túlságát azonegynek az elvek fennségével.“

Ekkortáiban kezdődött Mirabeau levelezése a királyi családdal, ez idő óta intézett a királyhoz s a királynéhoz, ezeknek felszólítására, időről időre, emlékiratokat, melyek észrevételeit, a történetekről s a történendőkről foglalák magokban. Az indító okokat e lépésre tulajdon szavaival adjuk. „ . . . Az emberek és az események, így ír a királynak, engem annyira fegyverkeztek fel az emberi viszontagságok látásából származó érzékenyedés ellen, hogy minden módon ellenállanék szerepet játszani a pártosságok és zavarok e pillanatában, ha nem volnék meggyőződve, hogy a király törvényes tekintélyének helyreállítása Franciaország első szüksége, s hogy az ország csak ez úton mentethetik meg . . . Ily körülmények közt, könnyü átlátni, hogy egy jó

és szerencsétlen király jelen szándoka, midőn tanácsosai sőt még szerencsétlenségei is szünet nélkül azt sugallják, hogy oka van reám neheztelni, s ő még is nemes és bátor, bízni bennem, — oly varázsszal hat reám, melynek nem fogok ellenállani . . .“ Mignet ekképen jellemzi a viszonyt : „Mirabeau, mint a reformok fő szerzőinek egyike, állandóságot is akart kölcsönözni a reformoknak, a pártok fékezése által ; szándéka volt az udvart megnyerni a forradalomnak s nem ezt az udvarnak. A támasz, melyet nyújtott, alkotmányos támasz volt ; ő nem is nyújthatott volna mást, mert hatalma népszerűségétől függött, s népszerűsége meg' elveitől. De ő helytelenül cselekedett, hogy azt megvásároltatta ; ha tömérdek szükségei nem fogadtattak volna el általa az adott tanácsokért pénzt, ezen eljárását szint oly kevésbé lehetett volna rosszallani, mint a változhatlan Lafayetteét, a Lameth felekezeteét, a girondistákét, kik egymás után értekezésekbe ereszkedtek az udvarral . . . Valamennyi népfőnök közül talán Mirabeau volt legnagyobb hatással az udvarra, mert legragadóbb volt s legerősebb mindnyája között.“ — S Montigny, Mirabeaunak fogadott fia, ennek eljárása s a Lamethpárté és a girondistáké között azon különbséget látja : hogy ezek a mily erősök voltak a rontásban, oly gyengéknek mutatkoztak a helyreállításban, hogy későn kezdték a megszabadítás művét, melyet magok tettek volt lehetetlenné : holott más oldalról Mirabeaunak eljárása, ha időnek előtte el nem hal, valószínűleg nem maradott volna süker nélkül, s holott Mirabeau

az maradt, a ki volt, barátja a szabadságnak s barátja a monarchiai alkotmány-formának.

Első levelében, melyet Mirabeau, 1790. május 10-én a királynak írt, ezeket mondja : „Én kinyilatkoztatom a királynak, hogy minden ellenforradalmat szintoly veszedelmesnek s bűnösnek tartok, mint Franciaországra nézve chimaerának tartom bármily kormány reményét vagy terveztetését, melynek feje nem bír elégséges hatalommal, az összes közérőt a törvények végrehajtására fordítani.

Ezen elvek nyomán véleményemet írásban fogom adni az eseményekről, a módokról ezeket igazgatni, és megelőzni ha félelmesek; azon leszek teljes erőmből, hogy az alkotmányban illő hely jusson a végrehajtó hatalomnak, mely, szükség, hogy teljessen, megszorítás és felosztás nélkül a király kezében legyen.

Két hónapra van szükségem, hogy összegyűjtsem, vagy — ha így szólhatni — hogy készítsem eszközeimet, hogy a szellemeknek irányt adjak, s megnyerjem az észnek a józan polgárokat, kiknek szolgálatára szüksége van a királynak. Mindenik departementban befolyásos levelezésem leend, s közleni fogom az eredményeket; eljárásom észrevehetlen lesz, de egy lépést fogok tenni minden nap. A kuruzsoló rögtöni gyógyítást ígér és öl. A való orvos figyelmez, hat kivált az életmód által, mérsékel, s gyógyít néha.

Én épen oly véghetlenül távol állok az ellenforradalomtól, mint azon kicsapongásoktól, melyekre

az ügyetlen és gonosz kezekbe került forradalom juttatta a népeket. Magaviseletemet nem kellene soha részletesen, soha egy tényből, soha egy beszédből megítélni. Nem mintha vonakodnám, akármelyiköket is megmagyarázni; hanem azért : mert csak az egészről hozhatni ítéletet, és csak az egész által lehet hatni; lehetetlen napról napra megmenteni az állodalmat.

Én a királynak loyaltitást, buzgalmat, tevékenységet és bátorságot ígérek, minőt talán távolról sem sejdítenek; szóval én mindent ígérek néki, a sükeren kívül, mely soha sem függ egy személytől, s melyet csak igen vakmerő s igen vétkes elbizakodottság biztosíthatna azon rémületes betegségben, mely aláássa az állodalmat, s mely ennek főnökét fenyegeti. Az különös egy ember fogna lenni, ki hűtlen vagy közönös volna a dicsőség iránt : megmenteni mindkettőjüket, — én nem vagyok azon ember.“

A béke és háború jogáról szóló tanácskozás a constituentenak legindulatosabb jeleneteit idézé elő. Mirabeau ezen jog gyakorlatát részben a törvényhozó, részben a végrehajtó hatalomra akará bízni, holott a jobb oldal (Cazalés, Maury) kirekesztőleg a végrehajtó hatalomnak, s a bal oldal (Barnave, Pétion, Robespierre) kirekesztőleg a törvényhozó testületnek tulajdonítá e jog alkalmazását. Barnave, egyike a constituante legjelesebb szónokainak, szenvedelmesen támadá meg Mirabeaut május 21-én, s e beszédeért diadalmasan körülhordozá őt a nép ugyanakkor, midőn már Párisnak minden utcáin árulgat-

tak egy pamphletet Mirabeau ellen, melynek czíme : „gróf Mirabeau nagy árulásának felfedezése,“ s melynek egyik helye így hangzik : „Vigyázz magadra, hogy a nép viperagégédbe aranyat ne csepegtessen, ezen égő nectárt, mely a téged megemésztő szomjat örökre eloltandja; vigyázz magadra, hogy a nép körül ne sétáltassa fejedet, mint körülhordotta Foulonét, kinek száját teli tömték szénával stb.“ Mirabeau május 22-én készült ezen belső és külső megtámadásokra válaszolni. Ötven ezer ember sereglett össze a tuillériák szomszédságában, s a nép oly forrongásban volt, mint nem még soha, mióta a nemzeti gyűlés Versaillesból Párisba tétetett át. Midőn Mirabeau a szószék felé indult, Volney e szavakat kiáltá utána : a capitolium közel van a tarpeji kősziklához; s midőn fellépett, oly zajjal fogadtatott a jobb s a baloldal stentorai által, hogy három negyedóráig nem jöhetett szóhoz. Keresztbe tett karokkal állott azon helyen, honnan annyi villámot szórt szónoklata, s hol most nyugton várá a zaj lecsillapodását. Végre felszólalt :

„Tisztán bevallani, mire nézve egyezünk meg, mire nem, — ez kétségkívül annyi, mint némileg egymáshoz közeltíteni a feleket. Arra, hogy egymást megértsük, a barátságos vitatkozások többet érnek, mint a gyanúsítások hintegetése, az örült vádlások, a versenyzés gyűlölködései, az ármánykodás s a gonoszság öszves eszközei. Nyolcz nap óta híresztelik, hogy a gyűlésnek azon osztálya, mely a béke és háború jogának gyakorlatához a királyi akaratnak hozzájárulását kívánja, hogy az a közszabadság gyilkosa; a hitszegés, az

árulás hírét terjesztgetik, boszúra hívják fel a népet, hogy a vélemény zsarnokságát támogathassák. Valóban, úgy látszik, mintha vétek nélkül nem térhetnének el egymástól nézeteink a társasági szervezés egyik leggyengédebb s legnehezebb kérdése iránt. Az különös egy örültség, sajnálatos egy vak-ság, mely egymás ellen fegyverzi fel azon embereket, kiket azonegy czélnek s ki nem írtható rokon érzelemnek mindig egymáshoz kellene közelítenie, mindig egyesítenie a legindulatosabb vitáknak közepette; s kik e szerint az önzés indulatosságát léptetik a hazaszeretet helyébe s odavetik egymást táplálatul a nép előítéleteinek.

Ah! engem is, engem is akartak kevés napokkal ezelőtt diadalban körülhordozni, s most kiáltják utczáról utczára: „gróf Mirabeaumak nagy árulása“ . . . Nem volt szükségem e leczkére, hogy tudjam: miszerint csekély távolságra van a tarpeji sziklától a capitólium; de az észért, a hazáért küzdő férfiú nem hajlandó azonnal hinni, hogy legyőzetett. Az, ki magában érzi, hogy érdemei vannak a hazáért, s kivált hogy még hasznos szolgálatot tehet néki; az, ki a hiú hírességgel nem lakik jól, s ki a mai napnak sikerét megveti a való di-esőségért; az, ki a közvélemény mozgékonyaságától függetlenül akarja kimondani az igazságot s akar munkás lenni a köz-jóért, — az magában hordja szolgálatainak jutalmát, fájdalomainak balzsamát és veszélyeinek díját; annak nem kell várnia aratását, jövődjét, — az egyetlenegy, mely őt érdekelheti, — nevének jövődjét egyébtől, mint az időtől, ezen vesztegethetlen bírótól, ki mindenkinek kiszolgáltatja az igazságot. Hogy azok, kik nyolcz nap óta jósolgatták véleményemet a nélkül hogy ismerték volna, kik beszédemet e pillanatban gyanúsítják a nélkül hogy megértették volna: a tehetetlen bálványok tömjénezőjét látják bennem azon pillanatban, midőn ama bálványok felforgattattak, vagy azon emberek alávaló béresét, kik ellen meg nem szüntem harcolni; — hogy a forradalom ellensége gyanánt vádolják be azt, kinek ezen forradalom talán némi hasznát vette, s ki, ha mind-

járt dicsősége nem állana kapcsolatban e forradalommal, csak benne találhatná fel biztosságát, — hogy a megcsalódott nép dühének vetik oda azt, ki húsz év óta minden elnyomás ellen küzd, ki szabadságról, alkotmányról, ellenállásról szólott a francziáknak, midőn az alávaló gyanusítók az udvarok tejét szopogatták s valamennyi uralkodó előítéletből élösködtek . . . mind ezzel nékem semmi közöm; ezen alulról felfelé irányzott csapások engem nem fognak megállítani pályámon. Én mondani fogom nékik : válaszoljatok, ha tudtok; aztán gyanusítsatok tetszéstök szerint.“

S most általtért Barnave érveinek czáfolatára.

„Barnave úr, mondá, ha mindjárt jeles szónoknak bizonyítá be magát, a legparányiabb államférfiúi ismeretet sem tüntette fel. Ő szónokolt azon roszaq ellen, melyeket tehetnek és melyeket tettek a királyok; és szépen ovakodott megjegyezni, hogy alkotmányunknál a monarcha ezentúl nem válhatik zsarnokká, s hogy nem járhat el semmiben önkényesen; és szépen ovakodott, kivált a népmozgalmakról említést tenni, ámbár önmaga adá vala példáját azon könnyűségnek, melylyel egy külső hatalom barátjai befolyással lehetnének a nemzeti gyűlésre az által, hogy a népet körülötte seregeltetik, s hogy ama hatalom ügyviselőit közsétákon megtapsoltatják. Periclest idézé, mint ki háborút viselt, hogy ne kellessék kiadásairól számot adnia; — az ember szinte kisértetbe jö hinni, hogy Pericles király volt vagy zsarnokminiszter. Pedig Pericles oly ember volt, ki tudván a népszenvedelmeknek hízkelkedni, s magát szépen megtapsoltatni, midőn a szószékről lelépett, bőkezűsége vagy barátjai által a peloponesusi háborúra bírta . . . kit? Athenének nemzeti gyűlését!“

S most önállítasait helyezé kellő fénybe, melyeket a beszéd berekesztésében rövidre összevonva talál az olvasó:

Ideje már, bérekesztenünk e hosszú vitákat. Remény-lem, ezentúl senki sem fogja többé elpalástolni az igazi nehézséget. Én akarom a végrehajtó hatalomnak hozzájárulását a közakarat kinyilatkozásához béke és háború tárgyában, valamint az alkotmány ezt néki társadalmi rendszerünk eddiglen megállapított valamennyi részleteiben tulajdonította... Elleneim ezt nem akarják. Én akarom, hogy a felügyelés joga, mely a nép egyik delegátusát (a végrehajtó hatalmat) illeti, tőle el ne vételessék a politikának legfontosabb működésénél: és elleneim azt akarják, hogy a delegátusok egyike (a törvényhozó gyűlés) kirekesztőleg bírja a háború jogát, mintha bizony még azon esetre is, ha a végrehajtó hatalomnak nem volna része a közakarat alakításában, csak a háború kinyilatkoztatásának egyetlenegy tényéről kellene tanakodnunk; mintha ezen jog gyakorlata nem vonna maga után egy sor vegyes működést, hol a cselekvés s az akarat egymást érik és elvegyülnek egymásba...

Azt javaslották néktek, hogy e kérdést tekintettel arra kell megítélnetek, hogy kik voltak mellette, kik ellene; azt mondták nektek, hogy egy oldalról látni fogtok oly embereket, kik előhaladhatni remélenek a seregben, vagy a külügyek kezelése után áhitoznak; oly embereket, kik a miniszterekkel s ezeknek hiveikkel vannak szövetségben; s a másik oldalról a csendes, erényes, ismeretlen, nagyravágyás nélküli polgárt, ki boldogságát és lételét a közjóban találja fel.

Én nem fogom követni e példát. Én nem hiszem, hogy a politika eljárásával inkább egyezzek meg, mint az erkölcsiség elveivel, fenni a tört, melylyel nem sebesíthetjük meg versenytársainkat a nélkül, hogy rövidre minnen kebelünk is ne érezze szúrását. Én nem hiszem, hogy oly emberekhez, kiknek a közjót valóságos bajtársakként kellene szolgálniok, illenék nyomorú gladiatorok módjára küzdeniök egymással, s ráfogások és ármányok, nem értelmiség és talentumok dolgában túltenniök egymáson, és egymás

elnyomásában keresniök bűnös diadalukat, egynapi trophaeumokat, melyek mindennek ártanak, még a dicsőségnek is. De én ezt fogom önöknek mondani: Azok között, kik tanomat támogatják, önök valamennyi mérsékelt embert fogják találni, kik nem hiszik, hogy a bölcsesség a túlságokban rejlik, s nem, hogy szükségtelen, miszerint a rontás bátorsága valaha helyet engedjen az újjáépítésének; önök találni fogják legnagyobb részét azon erélyes polgároknak, kik az országos Rendek gyűlésének elején (mert így hívták akkoron ezen még a szabadság pólyáiba göngyölgetett nemzeti conventet) annyi előítéletet lábbal tapostak, annyi veszedelmeknek dacoltak, annyi ellenállást kijátszottak, hogy a harmadik rendhez térhessenek át, mely ez önmegadástól kölcsönzé azon bátorságot s erőt, mik valósággal eszközölték dicsőséges forradalmotokat; önök itt látni fogják azon néptribunusokat, kiket a nemzet még sokáig az irigy középszerűség kotyogásainak számára a haza szabadítói közé fog számítani. Önök itt látni fognak oly embereket, kiknek nevök lefegyverkezi a rágalmat, s kiknek sem mint magán — sem mint közférfiaknak még legféktelenebb pasquillansok sem kisértették meg neveiket elhomályosítani; szóval, oly embereket, kik mocsok, önösség és félelem nélkül halálukig büszkék lesznek barátaikra és ellenségeikre.“

Lafayette Mirabeauval szavazott: „Én nem fizethetem le jobban — így szólott — azon véghetlen tartozást, melylyel adósává váltam a népnek, mint ha nem áldozom fel egynapi népszerűségnek azon véleményt, melyet reá nézve leghasznosabbnak hiszek.“ Huszonkét törvényjavaslat között Mirabeaué csekély, Chapelier által indítványozott módosítással fogadtatott el körülbelül ötven szavazat kivételével s így csaknem egyhangulag. Mirabeau győzött, de

közte s az anarchia és a puszta elméletek emberei között világos volt a szakadás. Nehány nappal később ezt írta volt Mauvillonnak: „Mi valóságos crisisben vagyunk, s ez nem lészen az utolsó; de történjék bár mi, önnek barátja élni s halni fog mint jó — s talán mint nagy polgár.“

Mirabeau Franklinnal, midőn ez Versaillesben Franciaországot szövetségre léptette az éjszakamerikai egyesült államokkal, közelebbi viszonyban állott, s az ő buzdítására írta volt munkáját a Cincinnati-srend ellen. Franklin 1790. április 17-én meghalálozott s Mirabeau június 11-én következő beszédet mondott felette a nemzeti gyűlésben:

„Franklin meghalt . . . Az Istenség kebelébe tért vissza azon genius, mely Amerikát felszabadította, és fényárt ömlesztett Európára.

A böles, kit két világ vall a magáénak, a férfiú, ki a tudományok történeteinek tárgya s a birodalmakéi, kétségkívül magas polezon állott az emberek között.

. . . A nemzeteknek fátyolt kell kötniök jótévőikért. A nemzetek képviselői hódolattal tartoznak az emberiség hőseinek.

A congressus két hónapos gyászt rendelt a szövetség tizennégy államaiban Franklinért, és Amerika e pillanatban leróvja a tisztelet adóját alkotmányának egyik atyja iránt.

Nem volna-e hozzánk méltó, urak, csatlakoznunk e vallásos tiszteletadáshoz, s részt vennünk e hódolatban, mely a világ színe előtt bemutattatik az emberiség jogainak s azon bölesnek, ki általános diadalukat leginkább előmozdítja? A régiség oltárokat emelt volna ezen nagy és hatalmas génusznak, ki az emberek javára eget és földet ölelvén át gondolatában, meghódítani tudta a villámot s az angol zsarnok-

kokat. A felvilágosodott és szabad Franciaország az emlékezetnek s a bánatnak legalább egy tanuságtételével tartozik iránta, mert ő egyike volt a legnagyobb embereknek, kik a philosophiát s a szabadságot valaha szolgálták vala.

Ezzel indítványozom : hozzassék végzés, hogy a nemzeti gyűlés három napig fátyolt köt Franklin Benjaminért.“

Az indítvány elfogadtatott, s az összes gyűlésben csak egy ember találkozott, ki a fátyolkötésről semmit sem akart tudni: d'Épremesnil, a néhai párisi parlament hőse.

Június 28-án, midőn a Keletindiából visszatérő hajóknak számára kirekesztőleg a lorienti kikötő ajánlatotott kijeleltetni, Mirabeau a kereskedési szabadság elvéből indulva ki, ezen megszorítás ellen nyilatkozott.

Június 14-dike, a foederatio napja, mintegy megállapodási percz volt a kezdő forradalom zivatarában, nyugpont, melyen valamennyi párt maga körül s önmagába tekintett. Mirabeau ekkortájban ezeket írta Mauvillonnak:

„Önnek igaza van hinnie, hogy a pálya napról napra kétesebbé válik. Először is, én soha sem hittem, hogy nagy forradalom vérontás nélkül eszközölthessék, s én nem remélem többé, hogy a belső forrongás, kapcsolatban a külmozgalmakkal, nem fog polgári háborút előidézni; azt se tudom, ha vajjon nem szükséges rossz-e ezen borzasztó crisis. Aztán én személyesen is a nagyravágyók, a lázadók, az összeesküvők czélpontjává lettem. A népfelekezet

azon része, mely csak zavart óhajt, mely több ízben sakkmattá tétetett általam, s melyet a béke és háború jogának kérdésénél lenyűgözém vala, felhagyván a reménynyel, hogy lemondhatnék a monarchiai elvekről, összeesküdött vesztemre. A majordomo (Lafayette), ki jól tudja, hogy velem lesz dolga, ha egyéb akarna lenni mint nagy polgár, s hogy engemet nem lehet nézeteimből kiemelni, ezerfélekép ármánykodik ellenem. Az egyiránt oktalan és gyáva miniszterium nem képes, még önnön üdvességére sem, nekem megbocsátani azon szolgálatokat, melyeket a nemzetnek tettem. A trónusnak nincsenek eszméi, nincs mozgalma, nincs akarata. A tudatlan és anarchizált nép ide s tova ingadozik, mint azt a politikai szemfényvesztők s önnön csalódásai akarják. Valóban nem egy könnyen találtathatnék ösvény, melyen több volna a kelepce. De én haladni fogok rajta mint eddiglen, mert öntudatom mondja, hogy mindig csak hasznos akartam lenni. Mindazáltal, ha mondom: hogy „haladni fogok,” az nem jelent annyit, mintha nem volnék elhatározva megállapodni, mint jelenleg, addiglan míg a gyűlés kormányzó testület leend, a helyett hogy eljárna tisztében, mint alkotó testület. X-1-

Ez uton elvész a gyűlés s mi elveszünk vele, és én nem látok sehol orvoslást, mint egy jó és jólelkű miniszterium alakításában, s ez mindaddig lehetetlen, míg amaz eszeveszett végzést meg nem semmisítettük, mely a gyűlés tagjai elől a közigazgatás minden helyeit elzárja . . .“

Augustus 27-én és september 27-én s 28-án Mirabeau az assignáták ügyében szólott. Hogy az olvasó az assignátáknak minden alap nélküli kibocsátását vagy a negyvenkilencz miliárdnak egy tetemes részét Mirabeaunak ne rója fel, s hogy 1795-öt, midőn egy louis d'or 3390 livret ért assignátákban, össze ne téveszsze 1790-el, midőn az assignáták benn az országban csak egygyel kettővel állottak al-pari alatt százától, s midőn a külföldi pénzvásárokon ötven s egynehány % volt értékök, ide írjuk végzéssé vált indítványát: „hogy a lehajló adósság assignátákban fizettségé vissza, melyek a nemzeti javadalmak fizetéséhez illeszthetők; összesen még nyolcz száz millio gyártassék azon négyszáz millión felül, melyekről már az 1789. december 19-kei végzés szól; hogy az assignáták, a mint visszakerültek a kincstárba, elégetendők, s hogy újak csak az eladatlanul maradott nemzeti javadalmak értékének arányában, s csak a törvényhozó hatalom rendes végzésének erejénél fogva bocsátathatnak közzé, s hogy egyszerre 1,200 millio assignátáknál több nem lehet forgalomban.“ Necker ellene volt e végzésnek, s hivatalából lelépett még mielőtt az hozatott volna. S az a nép, mely egy évvel azelőtt: „au ministre adoré“t (az imádott miniszternek) irt háza fölébe, most átkokat és szitkozódásokat küldött utána. Ezt nem érdemlette, s amaz az akkor napi renden volt tulságok közt még igen szerény helyecskét foglal el.

Június 19-én, 27-én, augustus 28-án, september 2-án és 7-én testvére, a vicomte ügyében, s azon elv

mellett, hogy a követ csak azon esetre vonathatik törvényszék elébe, ha helyén látja a törvényhozás, szólott és küzdött Mirabeau a gyűlésben. Neki t. i. egy testvére volt (Bonifác), ki mint a limogesi nemesség követe, kivált a délútáni ülésekben talán leghangosabb védője vala minden szabaditéknak. Bonifác nem volt elmésség nélkül, mit ezen észrevétele is bizonyít: „hogy őt minden más családban korhelynek és okosnak tartanak; csak az övében ostobácskának nézik és jámbornak;” de midőn a gyűlésben, mint szónok, bátyjával akart versenyezni, atyja ezt írta neki: ha „az embernek oly testvére van az országos Rendek között, minő a tied: akkor az ember testvérénck engedi a szót, és hallgat.” Bonifác részt vett az éjszakamerikai háborúban, s egyike volt a sereg legkedvesebb ezredeseinek; de midőn hallá, hogy katonái között az engedetlenség szelleme szerte-harapódzik, egy reggel Párisból Perpignanba szaladt, s tulajdon személyében sem állithatván helyre a fegyelmet, haragjában a zászló kötelékeit leszaggatá s elvivé magával. Emiatt egész Perpignan fellázadt ellene, s a boszúállott ezredet elfogták útjában, és ő talán áldozatul esett volna csodálatos eljárásának, ha a nemzeti gyűlés, hol testvére „ez ügyben nem szólhatott, mint bíró, de szólott mint öcsésének ügyvéde” szabadbá bocsátását el nem rendeli. Az ezredes-limogesi követ június 27-én személyesen védte magát a gyűlésben az ellene felhozott vád ellen, de rövid idő múlva kivándorolván, bátyja a felebb érintett napokon ke-

gyeletből védé őt, nem szükségből, mert ítélet és büntetés úgy sem érhatték volna az emigranst, ki a Rajna partjairól azzal fenyegette Franciaország urait, hogy „rövid idő múlva semmivé fogja tenni a lázadókat, a forradalom embereit, kiket ő még inkább megvet mint gyűlöl,” — oly szándék, melyet már annál fogva sem létesíthetett, mert rövid idő múlva meghalt Freiburgban (Breisgau).

Időközben Mirabeau mindent elkövetett, hogy a gyenge fejedelemben bizodalmat ébresztszen ön maga, az új intézkedések, az új emberek iránt, mert e nélkül hijába esküdött fel a korona tanácsosául, e nélkül hijába törekedett a gyűlésben valóságos alkotmányos pártot teremteni. Látván, hogy tanácsainak sikere a királynénak befolyásától van feltételezve, nem szünt meg Marie-Antoinettet a körülmények fontosságára figyelmeztetni. „Oly pillanat is érkezhetik, írá neki, midőn látnunk kellend, mit tehet egy asszony és egy gyermek lóháton, ez különben is a királynéra nézve ismeretes család hagyomány;“ (czélzás az 1741-diki pozsonyi országgyűlés híres jelenetére). De addig még minden más eszközt kell előlegesen megkísérteni. Szükséges, miszerint a királyné ne engedje, hogy férje a visszatéríthetlen mult után sovároogjon, hogy megholt institutiók feltámasztásával babráljon; mert nincsen — úgy mond — emberi erő, mely képes volna az alkotmány alapjait felforgatni, s ilyesminek megkísértése örültség és perfidia fogna lenni. Szükséges, folytatá, hogy a királyné tevékenységre hívja fel a királyt, mert vál-

tozván a dolgok, a kormányzás módját is kell megváltoztatni; a fejdelemnek most a közrokonszenvre van szüksége, s őszinte és ügyes magaviselet által akadályozván a közvéleményt mindig messzebb esni a monarchiától, jól választott vezérekről kell gondoskodni, kik néki egészséges irányt adjanak mind Párisban mind a hatóságokban; s végre nem kell soha szem elől ereszteni az alkotmány végrevisióját, mikor majd alkalom leszen, a fonák törvények helyébe józanabbakat léptetni, s a magokat már is éreztető hézagokat kipótolni.

Csak mellelgesen említjük Mirabeaunak october 2-án mondott beszédét, melyben a múlt évi october 5-kei és 6-kai események miatt ellene intézett vádak alaptalanságát bebizonyítja, s melyre egyhangulag végzés hozatott: hogy ellene törvényes eljárásnak nincsen helye. — Azon egy pár jelenetet, midőn őt a jobb oldal precói: brigand, scélérat, gueux s több ily nevekkel illették, mert ellenforradalmi működéseiket fedezé fel, mert az alkotmányosság ellen intézett ármányaikat s fondorkodásaikat mutatá be a világnak; s midőn ő, ki rendesen közönösséggel vette a tehetetlenségi indignatiót, marquis Foucoulnak ezen szavaira: „mikor Mirabeau úr mindig gúnyokat halmaz reánk!“ válaszolá: „jól van, ha önök nem szeretik a gúnyt, tehát a legmélyebb megvetést küldöm önök fejére,“ — ezeket is csak mellelgesen említjük; valamint a clerus polgári alkotmánya ügyében november 27-én s még utóbb mondott beszédeit is csak érintjük e helyt, miután

egyes kivonatokból s az ügynek részletes fejtegetése nélkül helyes fogalmat nem képezhet magának mind a tárgyról, mind Mirabeaunak utóbb kissé módosult s Lafayettéivel alkalmasint megegyező nézeteiről az olvasó. Csak annyit kell itt megjegyeznünk, hogy kivált a november 27-én mondott beszédből világos, miszerint Mirabeau úgy is mint a koronának titkos tanácsosa, nem jelelteté ki magának más által az ösvényt, melyet kövessen, s hogy kötelességének tartá, segédét, szolgálatát felajánlani a koronának, nem kedvét keresni.

Mirabeau ritkán látogató meg a jacobinusclubbot, de most midőn feladásának nézé, minden alkotmányos eszközt megragadni, melynek segédével a rontás mesterségétől az építésére téríthesse át a kedélyeket, november 30-án magát ezen clubb elnökétől választatá. Miután székfoglaló beszédében arra figyelmezteté az egyesületet : „hogy a közvélemény, ha nem egy pártnak gyártmánya, ha egyetemi mint az ész : akkor megvesztegethetlen őre a jó törvényeknek“; — s továbbá : „hogy a francziák már valamennyien barátjai a szabadságnak, de hogy még azon kell lenni, miszerint a szabadosság elleneivé s a rend és béke szövetségeseivé is váljanak mindnyájan,“ — csak hamar felingerlé maga ellen a tagokat, midőn Robespierret beszédeközben rendre utasítá, megjegyezvén : „hogy hozott törvény ellen az egyesület gyűléseiben tilos a szó.“ Robespierre párthivei hozzáálltak az ágaskodáshoz, de Mirabeau kifogott rajtok, s e helyen is oly népszerűvé

lőn, hogy midőn december 23-án egyidőre a Proven-
ceba, nevezetesen Aixba készült vala, Danton indít-
ványára választmányt küldött hozzá az egyesület,
mely őt Párisban maradásra kérje.

S Mirabeau Párisban maradt, talán nem any-
nyira e kérelemnek, mint barátjai sürgetésének en-
gedve, kik őt januárius 16-án a párisi kerület tagjá-
nak, 18-án a chaussée d'antini őrsereg vezértisztének,
29-én a nemzeti gyűlés elnökének választaták. Az
olvasó tudni fogja, hogy a constituanteban az elnök
mindig két hétre választatott, s hogy ugyanazon
egyen, csak miután más által váltattott fel az elnöki
széken, bizathatott meg újra az elnökség tisztével.
Első elnök Bailly volt. A constituante kezdetén, mi-
dőn p. o. Clermont-Tennerre és abbé Montesquieu
rövid időközben épen mérsékeltségöknél fogva két-
szer töltötték be az elnöki széket : szó sem lehetett,
hogy a forradalom tribunusa elnöknek választassék ;
s most, midőn a gyűlés vége felé sietett, midőn a bal-
oldal tulsúlya az elnöki választásokban is mutatko-
zott, kifogásul az hozatott fel Mirabeau ellen : hogy
ő szőrosan véve semmiféle párthoz nem tartozik, s
hogy forradalmi tüze tetemesen megszelidült. De
végre mégis sikerült barátjainak, oly ígéret mellett,
hogy tizennégy nap mulva meg' Duportra fogják
adni szavazataikat, a Lamethfelekezetet is megnyer-
ni, s Mirabeaut, a constituante legelső talentumát, a
constituante második évének vége felé, negyven s
nem tudom hanyadik elnöknek választani.

Dumont, Benthamnak nagyhirü barátja, ki ek-

kortájban közelebbi viszonyban állott Mirabeauval, s ki néki több rendbeli parlamentariss munkálataiban segédére volt, elnökségi eljárásáról ezeket írja:

„Az elnöki hely még nem volt soha ily jól betöltve. Ő itt egészen új tehetségeket fejlesztett ki; eljárásában annyi rend, annyi szabatosság mutatkozott, minőről elődei még csak nem is álmodtak; elmozdított minden mellelegvalót; egy szóval felvilágosította a kérdést, egy szóval lecsendesítette a zajt. Kimélő bánásmódja minden felekezet iránt, a tisztelet, melylyel a gyűlés iránt folytonosan viseltetett, beszédeinek szabatos volta, a korlátok előtt megjelent különféle küldöttségekhez intézett válaszok, melyek, a rögtönzöttek azonképen mint az előre készültek, mindig méltósággal, mindig kellemmel adattak, s melyek még megtagadás esetében is kielégítők voltak; szóval, tevékenysége, pártatlansága és lélekjelenléte hírére, fényét még nevelték, s pedig azon helyen, hol elődeinek nagyobb része hajótörést szenvedett. Ő azon mesterséggel bírt, hogy elsőnek látszott s hogy a közfigyelmet magára fordítá még akkor is, midőn nem szólhatván többé a szószerken, őt legszebb előjogától véltük megfosztottnak. Nehány ellensége s s nehány irigye, kik szavazataikat reáadták, hogy rajta túl tegyenek, hogy őt hallgatásra bírják: kínjokban látták, hogy uj boglással növelték dicsőségét.“

Azon válasz, melyet Mirabeau az elnöki székről a vallásuk szabad gyakorlataért jelentkező qua-

ckerküldöttségnek adott, a tárgytól s az eszméktől elvonatkozva is valóságos műveszi bocscsel bír.

„Az üldözők s a zsarnokok elől megfutamodott quackerek természetesen bizodalommal fordultak azon törvényhozókhoz, kik első voltak az emberi jogok törvényesítésében; és az újjászületett Franciaország, azon Franciaország, mely a béke ölében nyugodva, ez iránt mindig csorbíthatlan tisztelettel fog viseltetni, s ezt minden más nemzetnek is óhajtván, maga is boldog Pennsylvaniává fog válhatni.

Elveitek, mint philanthropiai rendszer, bámulatunkra méltók; eszünkbe juttatják, hogy erkölcei, hajlandóságai és szükségai által összefüzőti család volt minden társaságnak első bölcsője. Ah, semmi kétség! azok volnának a legfellebbezhetőbb elvek, melyek mintegy másod ízben teremtvén újjá az emberi nemet, ezt első és erényes származásához közelebb hoznák.

Tanaitoknak vizsgálata, úgy tekintvén azokat mint véleményeket, nem illet bennünket. Ez iránt már határoztunk. Van egy tulajdon, melyet senki sem akarna a köznek odaengedni, — lelkének mozgalma és gondolatának iránya; ezen szent birtok a társasági állapotnál magasb hierarchiába helyezi az embert. Mint polgár, kormányformát választ: mint gondolkozó lény, hazául ismeri a világot. Ehhezképest tanaitok, mint vallási rendszer, nem fogják tanácskozásaink tárgyát tenni, mert az embernek viszonyai a Lénnyel ott fenn, függetlenek minden politikai intézkedéstől; melyik kormány merne közvetítő lenni Isten és az ember szive között? Mint társasági maximák, kívánataitok meg fognak vitatni a törvényhozó testület által. Ez meg fogja vizsgálni, ha vajjon azon mód, mely szerint a születéseket és házasságokat constatáljátok, ad-e elég hitelességet az emberi nem azon leszármazási lapjának, melyet az erkölcsi ségen kívül még a tulajdonok egymástól különítése is elkerülhetlenné teszen; ha vajjon oly nyilatkozás, melynek hamissága az

áltanuk s az áleskük ellen megállapított büntetéseknek lenne alávetve, nem fogna-e valóságos áleskü lenni?

Tisztelt polgárok, ti csalódtok; ti már letettétek azon polgári esküt, melyet minden szabadságra méltó ember inkább gyönyörűségnek nézett mint kötelességnek. Ti nem hívtátok fel Isten tanúságát, de ti hivatkoztatok lelkiismeretekre, s vajjon nem felleg nélküli ég-e a tiszta lelkiismeret? nem az istenség sugara-e az embernek ezen része? — Azt mondjátok továbbá, hogy vallástoknak egy czikkelye tiltja néktek: fegyvert fogni, s bármi szín alatt ölni. Semmi kétség az szép philosophiai elv, mely ezáltal mintegy az emberiség cultusát megállapítja. De tartok tőle, hogy minnemen magunknak és hasonlóinknak védelme, szintén vallási kötelesség. Vagy ti talán nem ráztátok volna le zsarnokaitok jármát? S miután mi a magunk számára s a ti számotokra vívtuk ki a szabadságot, miért vonakodnátok azt fenntartani? S vajjon ha a ti pennsylvaniai testvéreitek kevésbé távol esnek vala a vadaktól, talán hitveseiket, gyermekeiket, szülőiket inkább meggyilkoltatták volna, mintsem hogy visszaszorolják az erőszakot? S vajjon a botor zsarnokok, a nyers hóditók nem vadak-e szintén?

A gyűlés valamennyi kívánataitokat böles vizsgálata alá fogja venni; s valahányszor én egy quackerrel találkozandom, azt fogom neki mondani: Öcsém, ha jogod van szabadnak lenned, jogod van megakadályoznod, hogy rabszolgává ne tegyenek. Miután felebarátodat szereted, ne engedd őt a zsarnokság által meggyilkoltatni; ez annyi lenne: mint tennenmagadat megölnöd. Te a békét akarod? lám a gyengeség idézi elő a háborút; az általános ellenállás egyetemi béke fogna lenni.“

Ki hinné e nyugalommal párosult erőnek szemléletére, hogy már oly közel volt a szónok végnapja? — Mirabeau ezt maga sem sejdíté, midőn

februárius 25-én elleneit élethalálrai harcra hívá ki: „Mi az alkotmány által — így szólt — hittel vagyunk lekötelezve az alkotmányos király iránt; én azt mondom : hogy a legnagyobb sértést követjük el, ha tiszteletünket ezen eskü iránt kétségbevonjuk. Ez világos nyilatkozásom, s ezért az egész világgal fogok megvívni, mert el vagyok tökéelve a lázadók valamennyi fajai ellen harcolni, kik a monarchiai elveket megtámadni akarják, bármily rendszerben, az országnak bármily részében mutatkozzanak . . . Ez az én nyilatkozásom, s ez valamennyi helyre, valamennyi időszakra, valamennyi rendszerre, valamennyi személyre s valamennyi pártra terjed ki.“

Midőn a szószéken állott, a parlamentaris tusának viharában érzéketlenné vált maga iránt; s midőn elleneivel vívhatott, általa megállíthatónak vélé a forradalmat, ő, ki barátjainak körében, — közel halálát s az állam végveszedelmét jósolá egy idő óta. Dumont pár nappal azelőtt utazott el Genfbe, s Mirabeau ezt mondá neki távozásakor: „Rövid idő múlva meg fogok halni, édes jó barátom; mi talán nem fogjuk egymást viszont látni. Mikor már nem leszek többé, akkor tudni fogják, mennyit értem. Az általam fenntartóztatott szerencsétlenségek mindenünnen meg fogják rohanni Francziaországot; ezen gonosz csoport, mely remeg előttem, nem fog többé féket ismerni. Csak a szerencsétlenség jóslatait látom szemem előtt . . .“

Februárius 28-án, midőn törvény indítványoz-

tatott az emigransok ellen, kiknek gyászos törekvéseikre Mirabeau nem szünt meg a királyt s a királynét figyelmeztetni, de kik ellen annál fogva nem akart törvényt hozatni, mert régi elve az volt, hogy az expatriatiókat nem lehet, nem tanácsos, nem szabad eltiltani, mint ezt egy öt évvel azelőtt közzétett munkácskájában is ügyekezett bém bizonyítani (lettre à Frédéric-Guillaume II.), — három ízben lépett a szószerűkre. S midőn elleneit megtapsolták, felkiáltott: „A népszerűség, melyet kevély voltam megérdemelni, s melyben annyi részem volt mint bár ki másnak, nem gyenge nádszál. Gyökereit a földbe akarom szúrni, az ész s a szabadság mozdíthatlan alapjába. Ha törvényt hoztok az emigransok ellen, esküszöm, hogy annak nem engedelmeskedem soha.“ S midőn most : áruló ! kiáltással válaszoltak egy gomolyagban ülő ellenei, Mirabeau reájok vetvén egy pillanatot : „Csitt ! a harmincz szavazatnak !“ menydörgéssel némitá el őket.

Mirabeau győzött ; az indítvány elvettetett ; de este a jacobinusclubban zivataros üléshez tétettek készülétek. „Az egyre veszekedő jacobinusok, így ír Dumont, kik államot képeztek az államban, s kik olykor a nemzeti gyűléssel versenyeztek : ámbár a Lamethek, Robespierre, Pétion által kormányoztatva, még is csaknem mindig szót fogadtak Mirabeaunak, ha ez megalázá magát, szószerűkön megjelenni ; de ő ezt ritkán tette, s csaknem szintannyi megvetéssel mennyi féltékenységgel ezen veszedelmes párt iránt.“ — Ez úttal azonban megjelent

a gyűlésben, hol kevélységről és parlamentaris dictaturáról vádoltatván, s arról hogy Lafayettel és a miniszteriummal a jacobinusok s a nemzeti érdekek ellen szövetekezett, válaszolá : hogy kétféle dictatura van : az ármány s a merészség dictaturája, s az észé és a talentumoké. Ha azok, úgy mond, kik az elsőt nem tudták magoknak megtartani, nem képesek kivívni a másodikat, tulajdonítsák azt magoknak. S a hallgatók tapsoltak néki mint hajdanában, s ő odahagyá a clubbot, melyet ma utolsó ízben látott.

Martius 1-én újra hirdeté, hogy a nép szenvedelmeinek fullajtárosait sújtani fogja, mint sújtotta volt az udvaréit, „Mi — így szólott a párisi departement nevében a nemzeti gyűlés színe előtt, — mi kötelességeink sorába mindenekelőtt a köznyugalomérti fáradozást fogjuk helyezni. A hajdani előítéletek valamennyi romjaiból rothadt söpredék és bontó kovász alakult, melyet a gonoszok szünet nélkül felkavarnak, hogy összes mérgét kifejleszszék. A lázadók az alkotmány felforgatására elhitetik a néppel : hogy ügyeiben önmagának kell eljárnia, mintha nem volnának törvényei, nem hatáságai, — mi nyugalmanak ezen bűnös elleneit le fogjuk álarcozni, s mi a népnek tudomására fogjuk juttatni : hogy, ha legfontosabb tisztünk az ő biztosságaért örködni, a nép tiszte meg' a béke, a tevékeny ipar, s a házi és társasági erények által előmozdított munka.“

Mirabeau még egy párszor szólott a nemzeti gyűlésben, nevezetesen a regensség s a bányászat tárgyában martius vége felé, de már ekkor reá nehe-

zedett a baj, melynek súlya alatt összeroskadt, s midőn martius 27-én utolsó ízben nyilatkozott, érzé : „hogy már érte a halálos csapás.“ — Ötöd napra halotti emlékérről tanácskozott a nemzeti gyűlés.

Orvosa és barátja, Cabanis, (mh. 1808-ban mint az institut, a senatus tagja stb.) betegségének naplóját mindjárt halála után közrebocsátá. E munkáska kivonatát Montigny (Mirabeaunak fogadott fia) nagybecsű emlékirataiban is találhatni, s Mirabeau és családja e „mémoires“jainak nyomán, melyek eddiglen is az életirási adatokra nézve főforrásul szolgáltak munkálatunknak, fogunk egy két mozzanatot közleni a haldoklónak végnapjaiból.

Mirabeau, kit a nemzeti gyűlés kezdete óta a szakadatlan munka, a szünetnélküli küzdelem, talán még inkább mint kicsapongásai, annyira elgyengítettek, hogy, orvosának megjegyzése szerint, ő, „a rendkívül erős férfiú a legparányiabb bényomás által is mód nélkül felizgattatott, s hogy ámbár izmai szilárdak maradtak mint Herculeséi, idegei csaknem olyasokká váltak, minők a gyengéd és mód felett ingerlékeny asszonyéi,“ — Mirabeau hat héttel halála előtt Argenteuil szomszédságában mezei lakot bérlelt magának. Minden szombaton ide vonult, hogy a vásárnapot itt töltse, vagy legalább egy pár óráig a szabad levegőt élvezhesse, s munkásaira felügyelhesen. Nagyszámu munkásokat foglalkodtatni, valóságos közjótékonyság volt szemében; de ő a munkára képtelen szegényekről sem feledkezett meg; s midőn kihirdetteté, hogy házánál mindig munkát és

bért találhatni, felhatalmazá egyszersmind az argenteuili plebánost, hogy a betegek s az ügyefogyottak felsegítésére váltókat intézvényszerzhessen nevére.

Ide vonult Mirabeau a martius 27-kei ülés után, melybenmár égő mell- gyomor- és altestfájdalmakat szenvedett, s itt tölté martius 28-kának is egy részét; de egyre növekedő fájdalmai meg' visszahozták Párisba, hol állapotát orvosa, mindjárt első pillanatra, veszedelmesnek, sőt gyógyíthatatlannak találá. — Betegségének hírére az utcza, melyben lakott, megtelt emberekkel, az egész világ tudakozódott állapotára, úgy hogy időről időre nyomtatott bulletineket bocsátottak ki orvosai, s közsétákon, közhelyeken csak róla folyt a beszéd, betegségéről, melyet mindenki nagy eseménynek tekintett.

Martius 30-án, rövid szünet után, újult erővel léptek fel görcsös fájdalmai. A király emberei s a jacobinusclubb küldöttsége csaknem azonegy időben jelentek meg a háznál. A küldöttség tagjai között Barnave-ot is találjuk, Mirabeaunak egyik versenytársát a szószéken, ki most érzékenyen nyilatkozott a haldoklónak barátai előtt azon veszteségről, mely az országot, mely mindnyájokat fenyegeté. Barnave-nak ezen lépése jól esett a betegnek, de midőn hallá, hogy Lameth Sándor nem akart részt venni a küldöttségben, felkiáltott: „Annyit mindig tudtam, hogy lázító, de azt nem tudtam, hogy ostoba.“

A fájdalmak este felé enyhültek, de másnap (martius 31-én) reggel új és erőszakosabb roham ragadá meg a beteget, ki e pillanattól fogva magáról

csak úgy beszélt, mint a ki volt, mint a ki már megszűnt élni. A halál, melyet közeledni látott, érzelmeinek, gondolatainak még nagyobb magasztaltságot kölcsönözött. Cabanis, Frochot (M.-nak társa a constituanteban, mh. mint szajnai praefectus, Napoleon alatt), gr. Lamarck (mh. mint hg. Ahrenberg 1833-ban), Pellenc (mh. szintén 1833-ban mint a külügyek miniszteriumának egyik publicistája), de Comps (titoknoka), s testvérnénje du Saillant grófné, kit Mirabeau mindig gyengéden szeretett, most körülötte maradtak halálaiglan. „Te nagy orvos vagy, mondá Mirabeau Cabanisnak; de van egy nagyobb orvos náladnál; az, kitől való a szél, mely mindent felforgat; a víz, mely mindent termékenyít; a tűz, mely mindent elevenít vagy felbont mindent.” Midőn Lamarckot könyezni látá, — „érzékeny látmány, mondá, egy csendes és hideg férfiú, ki csak félig palástolhatja azon fájdalmat, mely ellen hijába ügyekszik felfegyverkezni.” Frochot a legparányiabb tárgyakra is kiterjeszté figyelmét, melyek a betegnek könnyebbséget szereznek; midőn egy ízben fejét felebbemelé: „szeretném ezt neked örökségül hagyni” monda az ápolónak Mirabeau.

A nemzeti gyűlés tanácskozásai iránt folyvást figyelemmel volt. A külügyekről is szólott, kivált Angliának rejtett czélzatairól. „Ez a Pitt, mondá Cabanisnak, a készülétek minisztere. Inkább az által kormányoz a mivel fenyegetődzik, mint az által, a mit cselekszik. Ha életben maradok, úgy hiszem, boszuságot okoztam volna néki.”

Midőn Cabanis a nép rokonszenvéről szólott neki, melylyel az az utcza felső s alsó részét elzárta, hogy a szekerek zaja a betegnek ne alkalmatlankodjék: „Ah igen, válaszolá, ily érzékeny, ily jó nép megérdemli, hogy az ember magát érte feláldozza; hogy mindent tegyen szabadságának megállapítására és szilárdítására! Dicsőséget találtam benn, hogy egész életemet szentelhettem neki; érzem, hogy jól esik, közepette halmom meg.”

Délután végrendeletével foglalkodott. „Adósságaim vannak, mondá Frochotnak, de nem tudom pontosan, hogy mennyire mennek. Birtokomnak mennyiségét se tudom közelebbről; de több kötelezettségeim vannak, melyeknek betöltését lelkiismeretem követeli, s melyek kedvesek szívemnek.” Midőn gr. Lamarck, ezen nyilatkozásáról értesítetett: „mondja neki, — így szólott a nemeslelkű férfiú, — ha öröksége nem leszen elégséges azon hagyományok kifizetésére, melyeket végrendeletében kijelelend, akkor magamra vállalom mindazokat, melyeket barátsága nékem ajánlani szives leszen. Hadd legyen még egy jó pillanata nékie.”

Mirabeau érzé ez eljárás értékét, de nem csodálkozott rajta; ő elfogadá az ajánlotot, mint a ki hasonló esetben hasonlóképp fogott volna cselekedni; mérséklettel élt vele, de kicsinszerű ovakodás nélkül is.

Éjtszaka melle mindinkább elfojtódott, de csaknem szünet nélkül szólott, beszélgetés által akarván mérsékelni gondolatainak rohamát, mely oly erősz-

kos volt néha, hogy hagymázzá változásától tartott. A gondolatok és képek bámulatos sebességgel váltották fel egymást; előadása talán soha sem volt ily fényes, ily szabatos, ily erélyes.

Midőn virradni kezdett, (április 1.) kinyitatta az ablakokat, és erős, de nyugodt hangon mondá Cabanisnak : „Barátom, ma meg fogok halni.“ Ágyát a nyitott ablakhoz tolatá, hogy kertjének fáin szemlélhesse a tavasznak közeledését. Most ágyudurranás hallatszott : „Hát ha ez már jeladás Achilles temetésére?“ kiálta fel. „Magammal viszem a monarchia gyászát, romjai martalékul fognak szolgálni a lázítóknak.“ —

Cabanis arra figyelmezteté a beteget, hogy ezen mozgalmak által halálossá válhatnék betegsége, holt különben talán engedhetne még a baj. — Halálos! válaszolá. — Komornyika azelőttvaló nap igen beteg volt. — Hogy vagy, szegény Theis, hogy érzed magadat? mondá néki. — Ah uram, volt a felelet, ah, kedves uram, érezné bár a gróf úr magát úgy mint én. — A beteg pillanatnyi hallgatás után válaszolá : nem szeretném, hogy te meg' olykép érszenéd magadat, mint én érzem magam.

Napközben Talleyrand két órát töltött a betegnél. A berlini titkos levelezés közzététele félbeszakítá közöttök a barátságot, de most Talleyrand önmagától jött, hogy kibéküljön a haldoklóval. Tanúk nélkül voltak együtt. Másnap az örökségi jogot tárgyzó beszédet mutatá be Talleyrand a gyűlésnek, melyet barátja általadott néki. Mondják, hogy kivált a

külügyekről folyt köztök a beszélgetés, s hogy Mirabeau az Anglia s Franciaország közötti szövetség eszközésbevételét ajánlotta volt néki. Ha Talleyrand emlékiratai majdan meg fogtak jelenni, talán erre nézve is felvilágosítást fogunk látni bennök.

Április 2-án reggel 9 órakor halott volt.

Montigny, Lucanus szavait alkalmazza Mirabeau halálára : „Seque probet moriens.“ — „A haldoklónak mindenik szava oly lélekét árult el, melyet mintha nem is illetett volna testének halála. Az embernek úgy tetszik, mintha ezen rendkívüli férfiú mintegy kívülről nézte volna önnön elhalását, mintha csak tanúja lett volna halálának.“

Midőn híre ment, hogy Mirabeau végintézetének egyik pontja így szól : „Akarom, hogy argenteuili házamnak kápolnájába temessenek el, s óhajtom, hogy atyámnak s nagyanyámnak hamvai is ideszállítassanak;“ s midőn Páris sectióinak küldöttsége azon ohajtást nyilvánítá, hogy az elhunyt a Mars mezején a hazának oltára alá temettessék: herczeg la Rochefoucauld Sándor a párisi département nevében megjelent a nemzeti gyűlés előtt, s indítványt tett : hogy a hitvallás temploma a haza templomává is alakítassék, s hogy a nagy embernek koporsója szabadság oltárává is váljék ; azaz : hogy a sainte-geneviévei templom szolgáljon sírhelyül a nagy férfiaknak, s hogy először is Mirabeau szállítassék oda. Az indítvány csaknem egyhangulag fogadtatott el a gyűlés által, s ez kinyilatkoztatá Barnave felhi-

vására : „hogy a dicső halott érdemes azon tiszteletadásra, melyben a nemzet részesíteni fogja a nagy férfiakat, kik őt híven szolgálták.“

Mirabeaut a magánembert így jellemzi Dumont : „Én nem ismertem embert , ki — ha akará — kedvesebbé és csábítóbbá válhatott, mint Mirabeau. Ő jó bajtárs volt a szónak egész értelmében ; szolgálatra kész, minden pöffedtség nélkül, a mily vidám oly gazdag és változékony lelkületű ; — nem volt mód, hidegnek maradni irányában, az ember kénytelen volt, őt megszeretni, felhagyni az etikettel, a divat formáival, s őt csak egyszerűen nevén szólítani ; mert ámbár grófi címét éppen nem restellte, s ámbár szívének fenekén nemességét koránt sem értéktelen valaminek tekinté : jól tudta megválogatni az alkalmat, mikor kellessék ennek hasznát vennie, s hozzá értett, önkéntes lemondás által magának érdemet szerezni. Az udvariasság formáit, melyek igen helyesen az edények közé illesztett pamuthoz és tollúhoz hasonlítottak, hogy az egyik a másikat össze ne törje ; melyek az embereket mindig bizonyos távolságra tartják egymástól, s melyek a szívek frigyét, úgy szólván, akadályozzák, — nem szívelte. Először is azon volt, hogy mind ezen akadályokat elhárítsa ; s a vele való benső társalkodás sajátzerű édes csipősséggel birt, a kitételeknek némi, inkább látszó mint valóságos nyerseségével ; mert a műveltség s a hízelkedés egész valóságát lehetett volna a

darabosság s néha a durvaság külseje alatt feltalálni. A világnak inkább vagy kevésbé szertartásos társalkodásai után kedves élt találunk az övében, mely nem volt banalis formák által elízetlenítve.“

Holmi híres jellemrajzok helyett, melyek Mirabeaut az államférfiút s a szónokot hatalmas vonásokkal akarják ecsetelni, de melyeknek művészi becsök jóval nagyobb, mint hűségök s historiai értékek, — szintén Dumont emlékirataiból közlünk még egy kivonatot. Dumont közel állott Mirabeauhoz, de nem tartozott bálványozói közé; ő nem csak a constituyente, hanem az angol parlament legjelesebb egyéniségeit is ismerte, s maga is jeles helyet foglal el a tizenkilencedik század publicistái és törvénytudói között, — oly tulajdonok, melyeknél fogva őt az olvasó illetékes bírálónak fogja ismerni.

„Ha Mirabeau geniusának jellemvonását keresem, — így ír, — akkor azt hosszas megfontolás után, politikai éles felfogásában, az események előrelátásában, s az emberek ismeretében találom; oly tulajdonok, melyeket véleményem szerint ritkább és nagyobb mértékben bírt, mint az észnek bármi más sajátságait. E tekintetben legjelesebb ügyfeleit is jóval maga megett hagyta. Voltak pillanatok, midőn mondá, hogy magát jósnak érzi, s valóban, úgy látszott, mintha a jövődőnek ihletettséggel bírna. Nem adtak neki hitelt, mert nem láttak oly messzire mint ő, s mert boszuságát gyakran önszeretetének tulajdonították. De azt is tudom, hogy midőn a monarchiának a legnagyobb veszedelmet jósolta, ugyan-

akkor a legnagyobb véleménynyel volt nemzetének jövődjéje iránt. A Mauvillon őrnagyhoz írott levelekből látszik, hogy nemzetét képesnek hitte egész Európával megvívhatni, s ezen levelezés több nevezetes helyet foglal magában, melyek politikai látkörének terjedelmét tanúsítják. — 1782-ben genfi száműzötteinkkel találkozott Neufchatelben, s ő Franciaország rendinek gyűléséről olyformán szólt előttök, mint szólunk az eseményről, mely el nem maradhat. Én követ leszek, mondá, s majd helyreállítom hazátokat. Senki sem látá oly világosan mint ő a június 23-kai ülés következményeit, senkisé is látá át inkább a harmadik rend népi részének szándékait. Emlékezem két, valóban jósbeszédére, melyekben a királytói elválásuk minden következményeit fejté ki előttök. „Gyilkolni fogjátok egymást, mondá ezen beszédek egyikében, mészárolni fogjátok egymást, de még csak a polgári háború gyalázatos dicsőségével sem fogtok bírni!“ . . . Ezen ösztönszerű belátás által találá el a gyűlés szellemét, kétségbeejtven gyakran elleneit, s titkos szándékukat fedezvén fel, vagy leálarcozván azt, mit mindenki előtt akartak volna elfedezni. Őrá nézve, úgy szólván, nem létezett politikai talány. Ő azonnal a legbensőbb maghoz ért, és éles felfogása egymaga hasznosabb volt neki, mint egy sereg kém az ellenség táborában. Én gyakran úgy vélekedtem, hogy szigorú ítéletei gyűlöletének vagy féltékenységének eredményei. De az események igazolták őt, s egy kitünő ember sem ült a gyűlésben, kinek összes

magaviselete nem felelt volna meg az eszmének, melylyel ő iránta vala . . . A szószéken mozdulatlan volt. Kik őt látták, tudják, hogy a körülötte zúgó hullámok őt meg nem indíthatták, s hogy a bántalmak közepette is szenvedelmeinek ura maradt. Midőn 1790. januárius 22-én Marseille városának állapotáról szólott, mindenik szava bántalmak által szakasztott félbe a jobb oldal részéről. Hallá, mint hajigálják feléje a ,hazug, rágalmazó, gyilkos, gonosztevő‘ szókat, a kufárok összes szónoklatát. Egy pillanatra megállott, s a legdühösbeknek édeskés hangon mondván : „várom, uraim, hogy ezen gyönyörüségeket kimerítsék,“ csendesesen folytatá előadását, mintha a legnyájasabban fogadták volna. A legrohanóbb pillanatokban is az érzelem, melylyel a szavakat megékezté, hogy erejüket éreztesse, nem engedé néki, sebesnek lennie. Az álhevet, az opera villámlásait és menydörgéseit, mint ő nevezgeté, s a beszéd francia pörgőségét megvetette. A senator komolyságából nem vetközött ki soha, s hibája talán némi készütségben s praetensióban állott beszédeknek kezdetén . . . Hangja teljes, férfias, hangzatos volt; olyas, mely megtölté a fület s mely hízelgett neki; mindig komoly, de hajlékony; midőn emelkedett s midőn leszállott, egyiránt érthető; végig mehetett az egész scálán, s a véghangokat annyi gondal mondá ki, hogy szavait mindig lehetett érteni. Szokott modora kissé húzalmas volt. Némi zavarral kezdé beszédét, gyakran akadozott, de érdeket gerjesztő módon. Az ember mintegy látta,

hogy keresi a leghelyesebb kifejezést, hogy félretolja, válogatja, mérlegezi a szavakat, mindaddig, míg neki nem lelkesült, s míg a hámor fúvói működésbe nem jöttek.“ —

Macaulay úgy vélekedik, hogy Mirabeaunak magasabb tulajdonai némileg hasonlítottak Chata-méihez. „Szónoklata, így ír, mennyiben felőle ítéletet hozhatunk, tetemesen hasonlított ama nagy angol miniszteréhez . . . Rögtöni kitörések, mintegy ihletés által sugallva; rövid mondatok, melyek villámként mindent megráztak, felgyújtottak, lesújtottak előttök; mondatok, melyek a crisis pillanatában érkezve, határozó befolyással voltak a nagy kérdések elintézésére; mondatok, mik azonnal példabeszédek-ké váltak; mondatok, melyeket még most is betéve tud mindenki; főleg ezeken alapult mind Chatamnak mind Mirabeaunak szónoki ereje.“

De minek halmoznánk kivonatot kivonatra; a jelen dolgozat több oldalról látatja Mirabeaut az olvasóval, ki a közlött adatok nyomán különben is már ítéletet hozott Mirabeauról általában, s különösen az államférfiúról s a szónokról. Magas czélt tűzött ki magának: a forradalmat eszközlésbe venni és az alkotmányos monarchia érdekében megállapítani; vagy mint ő szereté mondani: a francziákat a monarchia babonájától a monarchia cultusához vezetni. Ő rontott, mert építeni akart; s az épület nem „ellenforradalom,“ hanem „egészséges alkotmány“ akart lenni. Még 1791-nek elején is, egy hosszú emlékiratot intézett a királyi párhoz, melyben

felkiált : „Minden tett, minden kísérlet hiábavalóság, ha meg nem győződünk annak valóságáról, hogy csak alkotmányos eljárással segíthetünk a monarchia ügyén!“

Vannak, kik hiszik, hogy Mirabeau, ha tovább él, megmenti a szabadságot, a monarchiát, a birodalmat. Vannak, kik úgy vélekednek, hogy az anarchia nem kap uralkodásra, ha Mirabeau életben marad, ő, a forradalom gondviselése. De szabadság és kénytelenség vezetik pályáján az egyes embert, szabadság és kénytelenség szövik az emberiség történeteit. Mi fogott volna bekövetkezni, ha ez vagy amaz történik, vagy nem történik, azt gyarló eszével fel nem éri az ember. X

D U P O R T.

DUPORT.

Az újabb francia irodalom legjelesebb biographusa, Saintbeuve, azon írói képcsarnokba, melyet olvasójának nyit, sorozni szeret oly neveket is, mik első pillanatra csak ismeretlen voltak által vonják magokra a figyelmet, de melyekre nézve mindinkább meggyőződünk, hogy vagy méltatlanul jutottak feledésre, vagy érdemeiknek megfelelő dicsőségre csak azért nem kaptak, mert mindamellet, hogy valószínűleg a hírt nevet koránt sem vetették meg, — hatni kívánó embertől ezt józanúl nem várhatni, — mégis a történetírók kegyére némi oknál fogva szert nem tehettek. A férfiú, kiről szólandó vagyok, ezek közé tartozik; s habár nevét hazájában a komolyabb olvasók előtt ismeretlennek nem mondhatni, híre mégis jóval érdemei megett maradott.

Duport (Adorján János Ferencz) született 1759-ben — a napot sehol sem találtam feljegyezve — Párisban. Mint nemes és gazdag családnak ivadéka, már a férfikor első éveiben a párisi parlament tanácsosává lett. Tudjuk, hogy a parlamentok, a noblesse

de robe, voltak akkoron Franciaországban végmenhelyei a törvényszerű ellenzéknek; s hivatkozással a parlamentok hajdani jogaira, — midőn ez vagy amaz adót, ez vagy amaz edictumot belajstromozni kellett, nem egyszer tagadólag léptek fel ezen testületek.

1787—1788-ban, eloszolván az úgy nevezett notable-ok gyűlése a nélkül, hogy a szabaditékos osztályok adómentessége eltöröltetett volna, a miniszterium új adónemek teremtéséhez látott; de a parlamentok, midőn tőlök a lajstromozás követeltetett, mindig élénkebb ellenszegülést mutattak, s a kormány száműzéssel, kényszerítéssel, egyes tagoknak bezárásával és egyes parlamentok feloszlatásával válaszolt ezen eljárásokra. 1788. május 5-én a párisi parlament, mely kivált Duporttól vevé irányát, kinyilatkoztatta: hogy a fejedelem csak az alaptörvények értelmében kormányozhat; hogy ezen törvényeknél fogva csak a nemzetnek van joga a kívánt segélyeket az états-généraux (karok és rendek) organuma által megadni; hogy a parlamentoknak joguk van megvizsgálni az edictumokat, s visszavetni azokat, melyek a törvénnyel ellenkeznek; hogy a magistratura tagjai elmozdíthatlanok; s hogy valamely polgárt önkénytesen letartóztatni vagy természetes biráitól elvonni, tilos.

Harmad napra, 1788. május 8-án a király „lit de justice“-t tart Versaillesben, a parlamentot maga elébe idézteti, s kinyilatkoztatja: hogy általa szerkesztendő „cour plénière“ fog ezentúl a parlamentok

ügyében eljárni. — Ekkor szólalt fel utolsó ízben a korlátlan királyi hatalom, ez volt vég nyilatkozása; — s midőn Duport, kit Brienne bibornok a Calonne helyébe lépett miniszter e szavakkal jellemzett: „ez a minden bírák legmakacsabbika,“ s ki a parlamentnak, melyre különben, mint ellenzéki eszközre, szívesen támaszkodott, egy ízben ezeket mondá: „ideje, uraságaitoknak tudniok, hogy csak mint polgároknak vannak jogaik, mint bíráknak egyedül kötelességeik,“ — midőn Duport Feranddal, XVIII-dik Lajosnak utóbb miniszterével, az utolsó teremből kilépett, társához e szavakat intézé: „ők gazdag bányáeret nyitottak meg; abba vész mindenök: de mi aranyat fogunk benne találni.“

Látni való, hogy a parlamentok, melyek még tíz évvel azelőtt Voltairenak, az encyclopaedistáknak, mind azoknak, kik a forradalom szellemi magvait bő mértékben elhintették, — igaz, hogy az udvar, a cle-russ s az aristocratia bünei által feltrágyázott földbe, — gúnytárgyul szolgáltak, s melyek most a nép által pártoltatva, a cour pleniére alkotását lehetetlenné, s az états-généraux összehívását elkerülhetlenné tették, — hatalmas eszközül szolgáltak a forradalom előidézésére. Okai ők nem voltak egyáltalában; okainak tarthatta őket az 1789-ki újságíró, ki a parlamentok makranczkodásai után csakhamar a bastille bevétele-t iktatta lapjaiba; de a félszázaddal később érkezett történetíró józanul már nem állíthat ilyesmit; ők nem okul, hanem eszközül, csatornául szolgáltak; mert minden megbontakozott társaságban

épen a közrendnek szolgált intézkedéseket ragadja meg leghatályosabb, legveszedelmesebb eszközül a forradalom, míg újakat nem teremthet magának, melyekkel majdan amazokat is megtöri.

1789. május 5-én az états généraux megnyittattak elvégre. Duport egyike volt a párisi követeknek a nemesség részéről; s mihelyest a Párisban későcskén történt választások befejeztettek, s kivált, mihelyt a clerusanemesség kisebbségével a harmadik rendhez csatlakozott, azon ösvényen látjuk, melyet a gyűlés s a haladási ügy vezéreinek nála tartott előleges tanácskozásaiban követésül tűzött ki. Ama mérges kérdés: ha fejenkint vagy testületenkint történjék-e a szavazás? mely az összes forradalom jövendőjét foglalá magában, csakhamar a rendeknek egy kamarábani teljes egyesülése által oldatott meg; s most a szerint, mint meggyőződése vagy szenvedelmei sugallák, mindenki hozzálátott a munkához. A Mirabeau által de Brézének adott felelet sükere, Neckernek kényszerített visszahívása, s a bastille lerontása nem hagytak kétséget az iránt, hogy a constituante — az alkotó gyűlés — a megnyitó beszédben kitűzött korlátokon túl fog haladni. A felekezetek mindjárt kezdetben élesen jelelték meg önmagokat. Duport úgy vélekedvén, „hogy mély barázdákat kell vonni,” Lafayettetől, kivel a forradalmat megelőzőtt években együtt működött, rövid idő múlva épen úgy távolabb esett, mint Barnave Mouniertől, kit politikai mesterének vallott. Duport, elveiben tovább ment, mint az angol alkotmány barátai, kik

két kamarai rendszert, három esztendőös parlamentet stb. ohajtottak; ő kezdetben azt, mit politikai tudománya jónak ismertetett vele, „mint minden idők s minden országok igazságát“ tisztán, a körülményekkel alkudozás nélkül szerette volna létesíteni, s talán szerfelett merész reményekkel volt a jövő iránt, a nélkül azonban hogy magát visióknak engedné oda, mitől őt már eszméinek szabatossága — a törvénytudónak egyik jellemvonása — megóvá.

Mint szónok első fellépésekor, a levéltitok sértetlensége mellett nyilatkozott, azaz : népszerűtlen szabály mellett; mert oly levelekről volt szó, melyeket aristocratiai tartalmuaknak gondoltak a vádlók. — 1789. július 27-én az ő indítványára, — „miután a közügy ellen országszerte összeesküsznek“ — (híre ment t. i. hogy a bretagnei nemesség Brestet az angolok kezére akarja játszani,) alakult a constituante nyomozási bizottsága, mely utóbb annyi befolyást gyakorolt a közügyekre, mindent a gyűlés felsőbb-sége alá vonván; s melynek ő is tagjává lőn. Augustus 6-án azok ellen nyilatkozott, kik az augusztus 4-dikei éjtszaka feláldozott hűbéri jogokat a végzés szerkesztésekor meg' becsempészni szerették volna. Augustus 18-án az „emberek jogainak“ a gyűlés elejébe terjesztett többen nyilatkoztatásaiban nagyobb világosságot, rendet és alaposságot kívánt volna találni; s az e jogok fogalmazása feletti tanácskozásokban folytonosan élénk részt vett. October 18-án, midőn activ, azaz : választási joggal bíró polgárnak csak az nyilatkoztatott, ki némi egyenes adót fizet :

ő ellene volt a megszorításnak. Nehány nappal később azok ellen küzdött, kik a zsidókat és színészeket továbbá is a polgári jogok teljes birtokából kirekeszteni akarták. — Ez időtájban Duport, Barnave és Lameth elvbarátaival egyike volt a forradalom legnépszerűbb férfiainak, mind a constituenteban, mind kivált a jacobinusclubban és a bizottságokban rendkívüli hatással bíró, s itt és amott egyik versenytársa Mirabeaunak, kire ő és barátjai ekkor jócskán gyanús szemmel tekintettek. Eljárásukat mi mi illeti, Duport kigondolja a teendőket — így nyilatkozott akkorban rólok a közvélemény, — Barnave elmondja, s a Lamethek (Sándor és Károly) végrehajtják.

1790. februárius 20-án a lázadások fékezésére nemcsak az illető hatóságokat, hanem ezeknek tisztait is személy szerint akará felelősökké tétetni, — de kisebbségben maradt; martius 29-én és folytatólag 30-án felolvasá munkálatát a birói hatalom szervezéséről. A még ma is fennálló rendszer az e munkálatban kifejtett elvek nyomán alakult. Könynyű, gyors és pártatlan igazságszolgáltatást követelt, olyast, melynek kezelése véget vessen fondorkodásnak és csalásnak. Kimutatá, hogy a birói hatalom kezelői nem járhatnak el egyszersmind közigazgatási functiókban; hogy minden ítélethezásnál a ténykérdés külön választandó a jogkérdéstől. Jüryt indítványozott mind polgári, mind büntető ügyekben. A birák, számra 48-an, választassanak, de hosszabb időre, mint a közigazgatás tisztjei; ne legyenek

egy helyhez, egy vidékhez kötve, ne lakjanak állandóul azon egy helyen, mi viszonyok szövődése által könnyen az igazság kárára fordulhat (csak Párisra nézve történhetnék kivétel, valamint a közigazgatási felosztásnál is történt); utazzák be szabott időben az országot, s tartsanak rendes üléseket külön mindenik megyében. Minden büntető törvényszék mellé rendeltessék egy közvádló, minden megyei székhelybe egy koronatiszt.

Az ambuláns bíróság, melynek eszméjét alkalmasint az angol eljárástól kölcsönzé Duport, nem talált többségre. Kivált Lanjuinais hevesen kelt ki ellene; neki nem kell oly bíró, úgy mond, ki egyik lábával a kengyelben hoz ítéletet; többen másnemű juryt akartak, nem az indítványozottat; mások ismét a jurynek a polgári ügyekrei alkalmazása ellen nyilatkoztak. Duport mind az április 30-án tartott ülésben, mely az ő elnöklete alatt folyt le, mind külön iratban, mely a terve ellen gördített nehézségek megczáfolására készült, rendkívüli ismereteket tanusított a büntető eljárás körül, a tapasztalatlanság és Sieyes különczködésének ellenében; s midőn arról folyt a vita: ha vajjon a Tronchet, vagy a Sieyes, vagy a Duport juryjét kelljen-e elfogadni, élesen jegyzé meg, s e jegyzék más ország törvényhozóinak is szól: „hogycsak egy neme lehet a jurynek, s hogy csak azon ítélőszéket mondhatni annak, melynek eskütt-tagjai egyszerű polgárok, kiket a véletlenség együvé hoz, kik nagy számmal visszavettethetők, s kik nyomban és csak egy ügyben, különféle pontok felett hoznak

határozatot, mely pontok a felek, vagy a közvádoló s a polgárok között fenforgó pör tárgyát teszik.“ — A constituante csak a büntető ügyekre nézve fogadja el az eskütszékeket, s meghagyja az alkotmány tervével megbízott választmánynak s törvénykezési bizottságának : nyújtsanak be az elfogadott elvek nyomán szerkesztett törvényjavaslatot.

December 26-án Duport, mint az említett vegyes választmánynak jegyzője, a javaslatot benyújtván, ináftványozá a büntető eljárás új rendszerét. Annak előrebocsátása után, hogy a társaságnak bizonyos esetekben joga van ítélethozás előtt is a polgárt ideiglenesen letartóztatni s hogy más oldalról meg' a polgárnak van joga, gyors ítélethozás követelésére, — elvül állítatik fel : hogy más hatalom tegye meg az elővizsgálatot, és más hozzon ítéletet ; amaz cselekvő és gyors, emez szemlélődő és lassú ; amaz ideiglenes, emez elhatározó ; amaz a rendőrség, emez az igazságszolgáltatás. Az eljárás alkotórészei : a) a rendőrség, békebirák s más tisztviselők kezében, — a panaszok elfogadására, a gyanúsok letartóztatására, s a kerületi törvényszék elébe állítására ; b) vádoló jury minden kerületben ; alakítása egyes személyre bízatik, nem testületre, felelősség eszközölhetése végett ; c) minden megyében egy büntető törvényszék, mely négy tagból áll : az elnökből, kit az összes megye — s három biróból, kiket az illető kerületek választanak ; d) közvádoló ; kineveztetik a megye által, és felügyel a békebirákra ; e) ítélő jury ; elmarasztásra tíz szavazat kívántatik, a büntetés a birák által alkal-

máztatik a f) királyi biztos keresetének következtetésében, kinek kötelessége, felügyelni a törvények végrehajtására, s kinek azonképen, mint a vádlottnak, joga van formahiba miatt felebb hívni az ítéletet a g) cassatiói törvényszék elébe; ennek tagjai számra felérnek a megyék összes számának felével, s a kebelökből tagot választandó megyék első ízben sors által jeleltetnek ki. — E vázlatból a műértő könnyen hozzávethet az egésznek szelleméhez és irányához.

Mirabeau halálával a Barnave, Duport és Lameth Sándorból álló triumviratus vezérlé a gyűlést, s ők, kik Mirabeaut gyakran félszabályok pártolásáról vádolák, kik nevezetesen 1791. februárius 28-án hevesen keltek ki ellene a jacobinusclubban, mivel az emigratio ellen indítványozott törvényt ellenzé, s kik néha talán hajlandók voltak bünt és árulást látni, midőn Mirabeau náluknál lassabban haladott elő a jobbra balra fekvő romok között: ők most szintén mérséklettebbeknek mutatkoztak; ők megállapodtak, egy lelkes életiró megjegyzése szerint, mintha csak a harcznak tüze s a vitának elkeseredése ragadhatta volna őket oly távolra; ők attól kezdettek tartani, hogy az alkotmány, mint eddigelé ostromtűzben terveztetett, talán nem eléggé higgadt az anarchiának kikerülésére, s társaiktól a jacobinustól különváltván, a feuillantok clubbját alapították ellensúlyul. Robespierre között és közöttök mindig élesebbé vált most az ellentét.

Duport, ki 1790. augusztus 16-án másod ízben tiszteltetett meg a nemzeti gyűlés elnökségével (ez

tudnivalóképen minden harmadik hétben változott), s december 11-én a tuillériák kerületének ideiglenes törvényszékéhez elnökül választatott, a felebbi eljárás következtében sokat veszített népszerűségéből; de mindamellett magában a gyűlésben még rendkívül nagy maradt befolyása. 1791. május 16-án Robespierre indítványára határozottá vált: hogy a constituante tagjai nem választathatnak a legközelebbi törvényhozás tagjaivá. Nem annyira Robespierrenak okoskodásai, melyek az újjáválasztathatásnak az alkotmányos biztosítékokkal meg nem férhetését hirdették, hanem inkább a vágy, valahára már befejezni az alkotmány művét, s a politikai tapasztalatlanság, mely a nemesblekűeket könnyen ideológiára vezeti, hozatták a gyűléssel a fentebbi határozatot. Másnap, május 17-én, Duport mindent elkövetett, hogy legalább a későbbi törvényhozások tagjait ne érhesse ezen ostracismus, és Robespierre ellentőrekvéseinek daczára, nem ugyan egészen Duport nézete, de mégis Barnavenak következő középítő indítványa lőn végzéssé: „a lefolyt törvényhozás tagjai újra választathatnak a következő törvényhozásba, de csak két év lefolyása után.”

Május 31-én, megnyitvatván néhány nappal azelőtt a büntető törvénykönyvnek a büntettekről s ezeknek büntetéseiről szóló és Lepelletier de Saint-Fargeau által bemutatott része felett a tanácskozás, Duport a halálos büntetés ellen nyilatkozott. Midőn az utóbb bíbornokká lett abbé Maury, hivatást érezvén magában a halálos büntetés megtartása mellett

apostolkodni, őt közbeszólásaival beszédében többször félbenszakasztá, felkiáltott: „Ha Montesquieu vagy Beccaria állanának e pillanatban a szószéken, ki volna eléggé merész őket félbenszakítani? Pedig én csak ezen nagy férfiak eszméit fejtegetem önöknek.“ Beszédének berekesztéséből láthatni, hogy a jövő már elsötétedett előtte, hogy ő mindinkább tartott a forradalom vérengzővé válandásától.

„Engedjék meg, uraim, — így szól — hogy ezen okoskodásokhoz még oly motívumokat is adjak, melyek a jelen körülményekből merítettek. Midőn forradalmunk kezdetét vevé, olyasoknak talált bennünket, minővé hosszú zsarnokság s az ezt követő elfajulás által gyártattunk; lefolyása közben kifejlesztett minden szenvedelmet, minden érdeket; kitüntette mind jó, mind rossz tulajdonságainkat, ezeket és amazokat egyiránt érezhetőbbekké tette, és szerencsétlenségünkre a hazafiság és nagylelkűség fellengős látványa mellett láttuk az önösség s a gyűlölség undok szörnyetegét is: volt alkalom sajnálkoznunk, hogy a nemzeti szellem nem szelidítetett meg eleve emberiebb institutiók által. Az ennyi véleményre oszló, ily hosszú s ily újszerű vita által kifárasztott egyének jelleme természetesen módosult és kesernyessé vált. Ha az emberek szert tettek a szükséges erőre, hogy szabadok lehessenek, oly vadságot is nyerhettek egyszersmind, mely az élet viszonyait nehézkéssé teszi és bajosokká. Vannak egyének, kik jellemöket az eseményekből vonván ki, vadakká lettek, midőn bátrakká és szilárdakká kellett volna válniuk; — ők gyengék lesznek és alávalók, midőn tőlök engedelmisséget kellend követelni és szelidséget. Miután a helyett, hogy törvényeink által a nemzeti szellemet javítottuk volna, azt szerencsétlenségünkre, úgy a mint volt, alkotmányunkba átszállítottuk, miután a mozgékonyság kormányunk fővonásainak egyikévé lett, s miután folytonos változtatása az embereknek csaknem

szükségessé tette a dolgok változtatását, — legyünk legalább azon : hogy a forradalmi jelenetek a lehetőségig kevésbé tragikaiak, és következményeik a lehetőségig kevésbé gyászosak legyenek.“

Június 3-án a kegyelemjog ellen szavazott. A gyűlés három véleményre oszlott. Voltak, kik e jogot fenn akarták tartani a fejedelemnek; mások úgy vélekedtek, hogy a törvényhozó testület által gyakoroltathatnék ezentúl; s mások ismét az indítványozó választmányynyal egyértelműleg: hogy el kell törölni. A többség ez utóbbiak nézetét fogadá el, mindamellett, hogy valamennyi alkotmányos nemzet tapasztalásai, sőt magának az igazságnak eszméje is, mely a mereven jog fogalmával be nem éri, a kegyelemjog hasznos, szükséges volta mellett tesznek tanúságot. Így vélekedett kevésbé utóbb, úgy látszik már Duport is; mert midőn szeptember 3-án Saintmartin magába az alkotmányba indítványozá iktattatni a kegyelemjogot eltörlő végzést, s midőn Robespierre és Lanjuinais is hasonló értelemben nyilatkoztak, Duport indítványára a napi rendre tért által a gyűlés.

Június elején az új rendszer értelmében szerkesztett párisi büntető törvényszék elnökének választott Duport, mint ezt valamennyi életírásaiban találhatni; de egyike sem emlékezik meg arról, hogy ő e tisztet el nem fogadá. Brissot erre nézve a „patriote françaisban“ június 13-án ezeket írja : „Én bámultam e választásoknak — a törvényszéki tagok választásának — combinatióját. Elnök :

Duport úr, — ő büntető jogtudós. Közvádoló: Robespierre úr, — ő az aristokratáknak legengesztelhetlenebb ellensége. Dandré úr: Robespierre helyettese, — ő szelidíteni fogja ennek tüzét. Parányi hiúságok felforgatták e jeles combinatiót. Pedig hirdetjük, hogy szabadok vagyunk! A szabadság egészen más áldozatokat kíván. Látom, nem keresünk egyebet, mint az önösséget.“ — De Duport nem önösségből mondott le tisztéről, hanem mert érzé, hogy a melléje közvádlónak választott Robespierrel nem működhetik egy célra. Baillyt Páris maire-ségében felváltván, e hivatalról szintén lemondott, mielőtt az új rendszer 1791. januárius 1-én életbe lépett volna, — valamint Robespierre is a magáéről, ki tanácsosabbnak látá, az úgynevezett „législative“ gyűlés irányában — így nevezetik a constituante után következő törvényhozás — a jacobinusclubban, s a jacobinusclubb által működni.

Midőn XVI-dik Lajosnak Varennesbe szökésével (június 21.) végső csapás éré a királyi tekintélyt; mert felfüggesztetvén a fejedelem jogai, mintegy ideiglenes respublica hozatott Franciaországba, mi természetesen számosakat a kormányforma változtatására még inkább emlékeztetett: Duport és pártja mindent elkövetett, hogy Lajosnak ezen tettét minél szelidebb világításban látassa. Június 26-án megbizatván Párisnak a tuillériáktól nevezett törvényszéke a fővárosba visszahozatott fejedelem s társai elleni büntető eljárással, ha ez szükségesnek fog találtatni, s a gyűlés kebeléből az elővizsgálat megtételére bi-

zottság küldetvén ki: Duport 351 szavazattal választott a királynak s a királynénak kihallgatására. Tarsai Tronchet voltak és Dandré, mérsékeltek, mint ő. E választásokból már látni lehetett, hogy a király nem fog kereset alá vonatni, s hogy jogainak gyakorlatába vissza fog helyezni, mihelyest az alkotmányt elfogadandja. Duport több ízben élénken szólalt fel azok ellen, kik Lajost a királyi széktől elmozdítani akarták, s kivált az ő és Barnave törekvéseinek köszönhető Lajos, ügyének még ez úttal szerencsés kifejlődését.

Augustus 13-án rendkívüli talentumának egész erejével támadá meg azon szerencsétlen elvet, mely a törvényhozó testület tagjait a miniszteriumból kirekesztendőkné nyilváníttotta; de ő úgy nem győzött, mint egy korábbi alkalommal nem Mirabeau, s végzés hozatott: hogy a constituante tagjai azonképen, mint az utána következő törvényhozó testületekéi, sem követségek ideje alatt, sem azután két év lefolyásaiglan a végrehajtó hatalom kinevezésétől függő semminemű hivatalt nem vállalhatnak fel. — Augustus 26-án kimutatá azon vélemény fonákságát, mely az adó ügyében a végrehajtó hatalomtól megtagadá az iniciatívát, s mely az adó tárgyában hozandó törvények érvényességéhez a fejdelem sanctióját nem látá szükségesnek. „A kérdés abban áll, mondá, ha lehet-e, kell-e a törvényhozó testületet, mely sem mint tömeg, sem egyenkint semminemű, de még erkölcsi felelősségre sem képes, mert minden törvényhozás után eltűnik, — ha lehet-e, kell-e meg-

engedni, hogy a törvényhozó testületek minden korlát nélkül vessék ki az adót a nemzetre, s osszák fel annak tagjai között? Ebből áll a kérdés; — s hogy ezt nem lehet, nem kell tenni, az világos. De mind hiába. Az 1791-diki alkotmány III-ik osztályának VIII-ik czikkelye által határozattá vált: „hogy a törvényhozó testületnek a közadók megállapítását, elhalasztását és beszedését illető végzései törvényeknek hívatnak, s előleges sanctio nélkül kihirdettetnek és végrehajtatnak . . .” — September 3-án bevégeztetett az alkotmány revisiója. September 17-én az ő indítványára határozottá vált: hogy az eskütszéki büntető eljárás 1792. januárius elsején fogja kezdetét venni. 21-én fogadtatott el az általa szerkesztett rendőrségi törvény Páris számára hnszonnégy békebiróval. 23-án az alkotmány tervezésével megbízott választmány nevében indítványt tett: hogy a constituante azon tagjai, kik egy hiressé vált ellenmondást az újabb törvények ellen aláírtak, minden közhivatalbani eljárásra képteleneknek nyilatkoztassanak. Voltak, kik az ellenmondókat még nyugpénzeiktől is kivánták megfosztatni, de Duportnak megjegyzésére, hogy ez az örök igazság elveivel ellenkeznek, a választmány indítványa minden módosítás nélkül ment határozatba.

1791. september 30-án az alkotó gyűlés eloszlott.

1792. augusztus 10-kéig, midőn Lajos a törvényhozó testület foglyává lett, Duport Párisban maradt; — augusztus 10-dike után, mint azoknak

egyike, kik az „assemblée législative“ idejében Lajosnak tanácscsal szolgáltak, üldözéseknek lévén kitéve, Melunba vonult, hol fogságba tétetett; de egy lázadás alkalmával Danton, akkorban igazságügyi miniszter, kinek ő a korábbi időkben szolgálatokat tett, s ki ezekért háladatos szeretett lenni, módot nyújtott neki a megszökésre, és külföldre menekülésre. Robespierrenak bukásával Duport visszatért Franciaországba, de rövid idő múlva innen ismét kiköltözött, s huzamos gyengélkedés után meghalt Appenzellben (Svajcz) 1798. augusztusban, mielőtt életének negyvenedik évét betöltötte volna. — Tacitus fordítása, melyet sajtó alá készített, holta után nem találtatott irományai között.

Ennyiből áll mindaz, mit e nevezetes férfiú életéről s működéséről, életírások, emlékiratok, de kivált Buchez és Leroux gyűjteményök és a Moniteur nyomán közölhettem.

Jellemzőbb reá nézve azon beszéde, melyet alább veszen az olvasó, s melyben a francia forradalomnak bekövetkezett gyászos jövőjét prognosticálta. De mielőtt ezen vádiratot a constituante tulzói ellen ideiktatnám : szükséges előadnom, mint történhetett, hogy azon gyűlés, melyről Lafayette joggal mondható emlékirataiban : hogy tiszteletben tartotta a sérthetlenség elvét a fejedelem irányában, az egyéni szabadságét a nemzetnél, a pártatlan igazságszolgáltatását elleneivel szemközt, a sajtószabadságét mindenki számára ; s mely végre önaka-

ratából oszlott szét, a nélkül, hogy egyetlenegy tagja pénzt, hivatalt, czímet vagy hatalmat nyert volna; és melyre nézve bizvást állithatni, hogy soha emberek gyülekezete nem vezéreltetett valóbb hódolat által mind az iránt, mi a nemzet szabadságával s ennél fogva a nemzet becsületével áll kapcsolatban: — szükséges, mondom, előadnunk, mint történhetett, hogy a constituante eredményei, bármi nagyszerűek voltak különben, nem feleltek meg azon reményeknek, melyekkel a legnemesebb egyéniségek voltak iránta.

A constituante, — írja egy gyakorlati államférfiú, hazájában évtizedeken át haláláig az alkotmányos élet lelkismeretes hive, Martinez de la Rosa — pályájának vége felé érzé azon akadályokat, melyek őt elveinek ösvényén haladni gátolák; érzé, [hogy lehetlenné vált a napról napra vakmerőbbekké lett pártokat féken tartani. Ezeknek befolyását tetemesen növelé a féktelenné fajult sajtó. A forradalom kezdetén a többség úgy vélekedett — mint az irodalom mezején másutt is jó szándékkal, de gyakorlati tapintat nélkül indítványoztatott — hogy minden sajtótörvény fölösleges vagy épen kártékony, s hogy azon repressív intézkedésekre semmi szükség, melyek jelenleg a szabad sajtó mellett mindenütt elkerülhetleneknek tartatnak. Meglehet azért, mert az óriási lelkesedés ama napjaiban a jobbak a jónak és igaznak diadalában egyes kicsapongások mellett sem kételkedtek; meglehet azért, mert szükségesnek tartották a sajtónak kissé erőszakos fellépését, hogy a száza-

dos előítéletek földre terítessenek. Történt azonban, a mi történni szokott ilyenén esetekben; a reformok ellenségei, kik, ha rajtok állana, békóba vernék a nemzetet, megragadák az ellenfél ezen fegyverét, s azt perfidiával kezelvén, nagyították a veszélyeket, hogy az új intézkedéseket hitelöktől megfoszthassák, s hogy tulajdon kicsapongásai által becsteleníthessék azon nyilvánosságot, melyet utálatban tartanak.

A haladási párt ingerelve ez által, s különben is — mint oly országokban látjuk, hol a szabadság csak minapában behozatott növény, hol még nem volt alkalma gyökeret vernie — türelmetlen az ellenvéleményűek iránt, és főnökeit a dühnek egy nemével bálványzó, szintén visszaélt a sajtóval, nem sejdítvén, mily kárt okoz ezáltal a szabadságnak.

Rövid idő múlva annyira növekedtek a visszaélések és botrányok, hogy Lafayette és a szabadság más hívei indítványt tettek a gyűlésben a vétkesek büntetésére. De a képviselők nagylelkűséget látván abban, ha megbocsátanak azoknak, kik őket szünet nélkül sértegették, — mintha politikai testület, melyre a nemzetnek sorsa van bízva, magános ember állásában lehetne, — s megfeledezvén arról, mit még az emberi s polgári jogok kinyilatkoztatásának 11-ik pontja is hirdet: „a gondolatok és a vélemények szabad közlése egyike levén az ember legbecsesebb jogainak: minden polgár szabadon szólhat, írhat, nyomtathat, felelet terhe alatt, ha e szabadsággal a törvényileg meghatározott esetekben visszaélne;“ — a képviselők, mondom, már akkor, midőn

Siéyes az alkotmány tervezésével megbízott választmány nevében egy sajtótörvényi javaslatot, még pedig népszerű elveken alapúlt javaslatot nyújtott be, (1790. januárius 20-án), valamint az alkotmány re-visiójakor is, tanácsosbnak vélik e pontot feloldatlanul hagyni, — vagy azért: mert szerfelett érzék egy jó törvény hozatalának nehézségeit, a szabadság és szabadosság határainak kimutatása nem tartozván a legkönnyebb feladások közé; vagy, mert nem sejték azon veszélyeket, mikbe a sajtókicsapongások teljes büntetlensége ejthetendi az országot.

Ismétlem: a constituante, 1791-nek közepén, két évvel megnyitása után — de forradalmi időkben két év néha felér egy századdal — már jóval több tapasztalást birt; a mit a sajtó elmulasztott, azt magok az események pótolták, még a pártok ármánykodásai is kijelelték a reformok gyengébb helyeit, s azok, kik őszintén ohajtották az alkotmányos monarchiát, azon voltak, hogy művöket szilárdítsák. Jó alkalmat látszott nekik nyújtani e célra a constituante azon határozata, miszerint az alkotmányt még egy ízben átvizsgáltatni rendelé, hogy hosszabb időköz folyván le, míg a részek külön-külön kidolgoztathattak, ezek egymáshoz idomítassanak, s végkép megállapítván, helybenhagyás végett a fejedelem elébe terjesztessenek. S Duport, mint már felebb láttuk, Barnave és Laméth társaival, továbbá Desmeuniers, Thouret, Chapelier, Dandré, Malouet, Clermont-Tonnere s mások csakugyan kieszközölték, hogy némi hasznos, ha mindjárt kisebbszerű változtatások tétettek

az alkotmány művén. A főhibákat azonban, mint Duportnak a közigazgatást tárgyzó felebb érintett néhány beszédeiből is látható, már lehetetlen volt helyreigazítani. A királyi hatalom — különben is Lajosnak boldogtalan megszökése óta felfüggesztve lévén, s jogkörét csak akkor nyerhetvén vissza, ha az alkotmány majd helyben fogott hagyatni, — legparányiabb befolyással sem birt. A miniszterium gyenge volt az udvar irányában, hitel nélküli a nemzet szemében, hatástalan a gyűlésben. A mérsékelt párt szerette volna az alkotmány néhány alaptételeit új vizsgálat alá vonni: de a szándékot meghiusíták a dühös ellenzés, mely ezen, a tudatlanság és szenvedelmek által elmagyarázott terv pusztá bejelentésére is keletkezett; a népszerűség elvesztésének félelme ily fáradalmas pálya végén; a gyanúsítások, rágalmak, fenyegetések, melyekről Lameth Károly a követek kamrájában még negyven évvel utóbb iszonynyal emlékezett; és ama körülmény: hogy Montlosier grófnak s így csakugyan nem gyanús tanúnak vallomása szerint a royalista párt inkább az anarchia embereit támogatta, mint a józan szabadság híveit, remélvén, hogy az anarchiából feltámadand a régi udvarrendszer, és semmitől sem félvén inkább mint attól, hogy az új intézkedések megszilárdulván, az alkotmányban majd nem marad anyag a szabadság gyenge növényének minél előbbi megfojtására. — Mind ez, s végre még az, hogy számosan találkoztak a mérsékeltebbek között is, kik az udvar által elkövetett hibák s a szabadítókos osztályok folytonos ellentörekvései-

nek láttára úgy vélekedtek : hogy még mindig elég hatalma van a koronának, s hogy a szabadság még mindegyre veszedelemben forog; hogy a görbe botot — mint Möser mondja — ha egyenessé akarjuk tenni, előbb túlságosan kell az ellenkező oldalra hajlítani, — — mondom, mindez okozá vala, hogy végre lényeges változtatás közbenjövetele nélkül terjesztetett az alkotmány helybenhagyás végett a korona elébe.

Vessünk egy tekintetet ezen alkotmány főhiányaira; rövid fejtegetés e tárgy körül, tanuságos lesz az olvasóra nézve.

Politikai axiomának tekinthető: hogy azon esetre, ha valamely nemzet institúciói a fejedelem pusztá engedélyezésének s mintegy kegyelmének eredményei (az ugynevezett octroyirozott charták): mindig közel van a végrehajtó hatalom részéről a csönkítés vagy elnyomatás veszélye; — s hogy más oldalról, ha valamely már fennálló monarchiában a képviselők alaptörvényeket hoznak a fejedelem együttműködése nélkül: ez nem igen fogja az ügyet magáénak tekinteni, s aligha érdekelve érzendi magát az alkotmány fentartására nézve.

XVI-dik Lajos keserűen panaszkodik azon manifestumban, melyet 1791 junius 21-én szökésének igazolására a tuillériákban hagyott: hogy a törvények az ő hozzájárulása nélkül hozattak. Igaz, midőn az alkotmány megerősítés végett elejébe terjesztetett, lemondott azon jogról, melyet előbb a törvények hozatalára nézve követelt magának; — de világos, miszerint ez csak azért történt, hogy hatalmának fel-

függesztése megszűnjék elvégre. — A constituante ellenben azt állítá : hogy kirekesztőleg csak őt illeti a jog , alkotmányt adni Franciaországnak ; s követelél , hogy a fejedelem az alaptörvényeket észrevétel nélkül fogadja el, mint olyasokat, melyek nem sanctionálandók általa, csak elfogadandók. — E küzdelemnek természetesen az volt következménye, hogy a fejedelem s a képviselők az alkotmány eredetére nézve elejétől fogva egyenes ellentétben állottak egymással, s hogy Lajos , követeléséről lemondását a körülményeknek hozott áldozat gyanánt kíváná tekintetni.

Ez antagonizmuson segíthet vala részben azon körülmény, ha a kormánynak némi befolyása lett volna a képviselők tanácskozásaira ; mert csakugyan nem fogott volna nehéz lenni, bebizonyítani azon veszedelmeket, melyek a királyi hatalom teljes megsemmisítéséből a monarchiai formának megtartása mellett, s a közigazgatás minden rugóinak megtompításából szükségképen származnak ; — de mondtuk már, hogy a miniszterium nem volt befolyással a gyűlésre, s nem bírt elégséges erővel, az alkotmányos jogok igazságos felosztását követelni. Aztán az udvar folytonos ármánykodásai, melyek természetesen árnyékot vetettek a fejedelemre is, és a reformokat minden áron ellenző pártnak magaviselete nem kevésbé öregbítették a végrehajtó hatalom iránti bizalmatlanságot ; — s e szerint történt, hogy a rendkívüli talentumokban oly gazdag, s a közjót őszintén ohajtó haladási párt a monarchia alaptörvényeit nem

alkotó azon gyakorlati tudománynyal, mely a classicus törvényhozót jellemzi.

Inkább, mintsem a fejedelemnek nem engedni a szükséges jogokat hatalmának gyakorlatára: tanácsosabb fogott volna lenni, más kormányformát választani; mert a trónus támasz nélkül hasonló a rozszúl épített villámfogóhoz: vonz, nem hogy hárítana. —

Más, szintén tetemes hiba, melyet a constituante elkövetett vala, abban állott: hogy művét szilárdíthatni hívé, ha azt ezerfaju biztosítékokkal és óvásokkal körülkeríti; s hogy az alaptörvények codexébe számos részletes intézkedéseket iktatott, mintha ez által tartósságot kölcsönözhetne művének. De épen az ellenkező következett be; mert ha apró szabályok vegyítetnek az alaptörvények közé, amazoknak ereje nem növekedik, ezek pedig gyengébbekké válnak; — a gyom maga sem nő nagyra, s gátolja a hasznos fűvet növekedésében.

Az eddig említett hiányok tagadhatlanok; de folytassuk nyomozásukat, csak a nagyszerű műnek hiányai tanuságosak.

Washington midőn az éjszakamerikai congressustól búcsút vett, beszédében egyebek között ezeket mondá: „Ne feledkezzenek meg önök arról soha, hogy ily terjedelmes birodalomban a kormánynak szüksége van mindazon hatalomra, melylyel a szabadságnak s a polgárok biztosságának veszedelmeztetése nélkül felruháztatható; hogy erős kormány alatt, ügyesen mérlegezett alkotmányos hatalmak mellett, leginkább van biztosítva a szabadság; s hogy

végre oly kormány, mely nem eléggé erős, ellenállani az ármánykodóknak, és mindenik polgárt a törvény határain belül tartani, az feladásának: mindnyájunk biztosságának és szabadságának meg nem felelhet, az csak kormányárnyék, az nem érdemes a kormány nevére.“ — De a királyi hatalom boszujátólí félelem nem engedé, hogy a constituante a szükséges erővel ruházza fel a végrehajtó hatalmat. A nép választása fogadtatott el egyetlenegy alapúl a közigazgatás minden ágainak organisatiójánál. Negyvennégyezer municipalitás volt Franciaországban, melyek oly egyének által igazgattattak, kik, úgy szólván, a legparányiabb kötelékkal sem voltak a kormányhoz csatolva, — megannyi független respublica egy monarchia kebelében. A közigazgatás ugyan helyesen választatott külön a birói hatalomtól: de a közigazgatás minden ágaiban a cselekvés együvé vegyítetett a tanácskozással; mindenütt testületeket láttunk, hol egység ohajtható; — s hogy mind ez betetőztessék, a municipális előljárók és tisztek feletti alkotmányos ellenőrségnek gyakorlata a törvényhozó testületre bízott, egyenes kirekesztésével a végrehajtó hatalomnak. Ettől a kegyelmezési jogot is elvonták, pedig még az északamerikai egyesült államokban is e hatalmat illeti a kegyelemjog, azon egyetlenegy eset kivételével midőn a képviselők háza lép fel vádlóképen.

A constituante elvei nem engedhették ugyan, hogy az alkotmányba aristocratai elem is foglaltatván, abból felsőház alakíttassék: de az eszélyesség ta-

nácslá, hogy mérséklő elem nyeresére mégis két ágra osztassék a törvényhozó hatalom, mely a constituante idejében 1139 tagból állott! Maga az alkotmány tervezésére kiküldött választmány s Éjszakamerikának példája javallák ezt, mi nagyterjedelmű monarchiánál épen elutasíthatlanná válik. Ez által nagyobb tér jut a discussionak, több idő a véleményeknek, hogy leülledhessenek, több mód a kormánynak, hogy magát védhesse netaláni bitorlások ellen. A törvényhozó testületet, ha csak egyetlenegy kamarából áll, meg nem óvhatni egy pártnak, egy szónoknak, egy nagylelkű érzelem által felkeltött enthusiasmusnak befolyásától, pedig ez utóbbi néha rossz tanácsos is lehet. Ha mind ehhez hozzáadjuk, hogy a törvényhozó testület minden két év múlva egészen megújítandó volt, hogy a gyűlés megnyílt a törvény által kijelelt napon a nélkül, hogy a fejedelem által egybehivatott volna, hogy állandó, permanens volt, s hogy üléseit folytathatá, míg neki tetszett, hogy a törvényhozók számba sem vették egy ily nagy, mindig cselekvőségben s mozgalomban levő erőnek sebességét, hogy nem volt, mi e mozgalom lassabbságát eszközölhetné, s végre, hogy a király a törvényhozó hatalmat sem fel nem függeszthette, sem el nem oszlathatta, — akkor világos, hogy a monarchiai forma s az 1791-diki alkotmány nem férhettek meg egymással. Adjuk végre még ehhez a boldogtalan szabályt, hogy a király minisztereit nem választhatta a követek sorából. Ezen szabály népszerűnek és valóban szabadelműnek látszott, de ha

közelebbről tekintjük, világos, hogy gyászos volt nem csak a királyi hatalomra, hanem magára a szabadságra nézve is. Minden képviseleti kormány-nál, mely lényegesen a többség kormánya, egyike a legnehezebb feladásoknak: benső egységet idézni elő a végrehajtó hatalom s a tanácskozó testületek között; ugyanazon lelket önteni mindkettőjükbe. Már pedig a tapasztalás bizonyága szerint, egyike a legalkalmasabb eszközöknek e cél elérésére, úgy arra, hogy a nemzet a válságos pillanatokban nagy impulsust nyerhessen, abban áll: hogy a fejedelem minisztereit a kamara tagjai közül, mint organumait és képviselőit egy ismeretes és többséggel bíró véleménynek választja. A királynak ezen eljárása csak kedves lehet a nemzet előtt, miután tekintélyének gyakorlatát ugyanazokra bízza, kiket a nemzet jogainak védelmével bízott meg; miután továbbá tökéletesen megegyezik a parlamentarizmus kormány szellemével, melynek éltetője a nyilvánosság, s mely nem keresheti a főhatalom letéteményeseit a palota előszobáiban, hanem a törvényhozók forumában; s miután végre ezen eljárás még egyéb megbecsülhetlen gyakorlati előnyöket nyújt, minők p. o. nagyobb egység a törvényhozó s a végrehajtó hatalom között, nagyobb könnyűség a törvényhozási munkálatok előkészítésében, nagyobb öszhangzás a rendelkezések s ezeknek foganatosítása között stb. Holott más oldalról, ha a miniszterek nem lehetnek egyszersmind képviselők, ezek s amazok idegeneknek nézik egymást, sőt épen ellenségeknek, hiányzik

köztök a kölesönös bizodalom, s maga a büszkeség is ellenzi a viszontlagos engedélyezéseket, melyek egyenlők között mindig könnyebb szerrel eszközölthetnek; — ilyenkor a miniszterek a gyűlésben, ha itt eltüretnek, s ha tanácskozási szavazattal bírnak, erőszakosan benyomúltak gyanánt tekintetnek.

Azt mondják: ha a miniszterek a képviselők sorából szedetnek, akkor a korona a népszerű tagokat megnyeri magának. De mi egyebet kell hát óhajtani, mint hogy a korona a közügyeket a népszerű tagok kezére bízsa? Nyissatok ajtót, hogy a nemes ambitio beléphessen fejhajtás nélkül; a gyengék s a ezudarok, bármint bástyáztatik körül a kamara, mégis meggyalázni s eladni fogják magokat.

Mind ezen hiányokat érzé a constituante többsége, mely kivált működésének végszakában több jeleit adá: hogy a rendnek, a társaság reorganisatiójának szükségét érzé. De már végéhez sietett, engedett a nép akaratának, mely uj törvényhozókat akart látni, s mely csak újakat láthatott a constituantra, az alkotó gyűlésre következő „législative,” törvényhozó gyűlésben; mert a constituante, mint fenebb láttuk, elkövette a legesleggyászosabb hibát: világos törvény által rendelé, hogy tagjai nem választathatnak az utána következő törvényhozás tagjaivá. Ez annyi volt, mint kimondani: hogy az alkotó gyűlés művéből nem fog kő kövön maradni. Fonák theoriák erejénél fogva a nemzet legjelesebb egyénei, azok, kik őt annyi veszedelem közt s annyi dicsóséggel vezet-

ték a szabadság ösvényére, épen ez érdemöknél fogva rekesztettek ki a törvényhozó testületből. A fejedlem nem választhatja őket minisztereknek, mert követek voltak. A nép nem küldheti őket gyűlésbe, mert részt vettek a tavalyi gyűlésben. Duport lelkének egész erejével küzdött ezen eszelősség ellen, s midőn megbukott, azon volt, hogy legalább a constituantot követendő gyűlések tagjait ne érje az ostracismus. Mily sikerrel? azt felebb láttuk; de lássuk most magát a beszédet.

Engem e szöszékre azon szükség érzete vezet, hogy hazámat megmentsem a legnagyobb veszedelemtől, mely eddiglen fenyegette; és ha már nem lehetséges többé, megakadályoznunk, hogy erőszakos rendetlenségek huzamos ideig ne zavadják: legalább megmenthessük folytonos és orvosolhatlan anarchiától. — Miután rendesen az emberek hajlamában rejlenek a vitatkozás elemei, szükségesnek látom, néhány, huzamos ideig visszatartóztatott észrevételt terjeszteni előtökbe, melyeket továbbá is elhallgatni, úgy hiszem, vétek volna. Szándékom a nélkül, hogy a jelen kérdéstől eltávoznám, kevés szóval láttatnom veletek a helyzetet, melyben vagytok, s azt, melybe benneteket dönteni szeretnének, láttatnom a ti valóságos, igen kézzelfogható és igen közel veszedelmeiteket. Ti ezeket meg fogjátok ismerni; ők nem fogják többé lelkiismeretemet nyomni, én őket a tiétekre szállítom, azokéra, kik a nélkül, hogy vitatkozni akarnának felettök, a nélkül, hogy megvizsgálnák, mégis tagadni szeretnék ezen veszedelmek súlyos voltát.

Lépesőről lépesőre valóságos és tökéletes társasági felbomlásra vezettek benneteket. Az egyszerű elveknek nem tudom mily örültségére akartak juttatni titeket egy idő óta, minek azok által, kik erre nézve első indítók voltanak, jól számított eredménye az: hogy a közkormány minden képesai tágulnak, és hogy nem ennek visszaéléseit szüntetik meg, — ezt már dicsőségesen kivittétek, — hanem üdves és éltető

hatását; eredménye, helyesebben szólva, az: hogy a kormány formája tökéletesen megváltoztatik; mert a tagadó ellenmondások daczára, igen járatlan lenne a világi ügyekben az, ki ilyenén tervek létezésében kételkedhetnék. A veszedelmek környékeznek bennéteket; növekednek napról napra; és a biztosság, melyet czáfolatul szeretnének használni ezen veszedelmek valósága ellen, nem bizonyít semmit; mert egy vaknak biztossága a mélység szélén, még soha sem akadályozta azt, hogy ő életveszélyben ne lett legyen.

Vannak emberek, kik csak egy nemét ismerik a veszedelemnek, tudnillik, a népmozgalmakat. Eredményeik, megismerem, valóban veszedelmesek; ők gyengítik a tiszteletet, melylyel az új törvények iránt tartozunk, épen azon pillanatban, midőn ezeknek a közvélemény egész erejére van szükségök, hogy megállapodhassanak; ők napi kötelességeik teljesítésétől tartóztatják a tisztviselőket; s mi több, ők az erőszak eszméjét az ész s a törvény eszméi felett látatván a polgárokkal, ártalmasok mind azoknak, kik az utóbbiakon alapították léte-
lök és nyugodalmuk reményét; de ezen bajt gyökerében kell megtámadnunk, s a tapasztalás arra oktathatott volna bennünket: hogy e tekintetben minden részletes nyilatkozás inkább ártalmas mint hasznos, s hogy ez összébb nyomván a rugót, még öregbiti hatását. Nyúljunk bátran a rosznak forrásához, és minden helybeli alkalmatlanságok el fognak enyészni. Böles és szabad alkotmány, becsületes, igazságos és szilárd kormány, ime ez a nagy, ez az egyetlenegy gyógyszer, melyre szükségünk van, s melyet a gondoskodástokra bizott nemzet követel töletek, ez az, melynek elhanyaglása neki hosszú fáj-dalmakat, nektek kinos és hasztalan bánatot szerezne.

A valóságos veszedelem, mely még a vélemény köde alatt rejlik, de mely már is mély és messzeterjedt: az a köz-eszmék túlzása és szertebarangolása, s egy központnak, egy az eszméket magához vonzó és egyesítő nemzeti érdeknek hiánya. Még egy lépést, és a kormány nem létezhetik többé, vagy az egy végrehajtó hatalomban központosul egészen;

mert én látom a távolban mosolyogni a despotismust a mi parányi nézeteink, a mi parányi szenvedelmek felett, s azokba helyezni suttóban reményeinek alapját. — A mit forradalomnak nevezünk, az megtörtént; az emberek nem akarnak többé engedelmeskedni hajdani uraiknak; de ők készek, ha nem vigyázunk, magoknak új zsarnokokat csinálni, s olylyasokat, kiknek újabb és népszerűebb hatalma ezerszer veszedelmesebb fogna lenni. Addig míg közszellem nem alakul, a nép csak urait változtatja, de ezen változtatás bizony nem érdemlette a forradalomesinálás fáradságát. A szabadság és egyenlőség eszméi elterjedtek az egész birodalomban; behatottak a társaság minden osztályaiba. Egyedül a régi viszszaélések pártolói maradtak érzéketlenek ezen kedves nevek-nél s azon édes érzelmeknél, melyeket felköltének a lelkekben. Az ész feltaláltatott azon régi institutiók omladékai alatt, melyekben fogva tartatott; mindenki azon volt, hogy templomot emeljen a szabadságnak; ez az egész nemzet kultúrává lett; — de ezen politikai vallás dogmái még nem ismeretesek eléggé, s attól kell tartanunk, hogy mindjárt bölesőjénél, számos különböző felekezetek fogják tisztaságát elhomályosítani.

Ismétlem tehát, a forradalom megtörtént: de igen helytelen következtetés, mondanunk, mint ezt gyakran hallhatni: hogy ennél fogva már nem forog veszedelemben a szabadság; mert én csak öt félttem egyedül. Csak az ő ügye szakaszthatja velem félbe a hallgatást. Ezen forradalom mértéktelen és határnélküli haladásának célja: minket azon pontra téríteni vissza, hol valánk, vagy éppen még gonoszabb helyzetbe; azaz: miután fokonkint a kormány minden rugóit megrontotta, általános felbomlásra, belháborúra vezethet. Minden mozgalom, az erkölcsi életben szintűgy mint a fizikai világban, körszerű: midőn folytatatik, azon egy kombinációt nemzi. Ezen mozgalom minket azokba vezetne vissza, melyeket ki akarunk kerülni, ha nem fog megakasztatni hatalmas és szilárd kormányrendszer által. Csak három állapot

van az ember számára : az anarchia, a rabság, és a szabadság. Ezen három állapot mindig ugyanazon rendben következik egymásután. Mi kiléptünk a rabságból, s mi oda visszatérünk, ha túlhaladván a szabadságon, majdan az anarchiához érünk. A rabság még azon gyászos sajátsággal is bír, hogy reánk nézve a nyugalom képe, s hogy természetesen az elfajult népek érzelmeivel szövetkezik, mert kedvez az egyik uralkodásdühének és nagyravágyásának, a másik restségének és puhaságának. A szabadság ellenben azon nehezen tartható középut, mely a törekvések és a szilárdság folytonosságát kívánja, mi jóval nehezebb, mint az erők sebes és rövid fellobbanása.

Ne higgye azonban senki, hogy midőn ezen igazságokra hivatkozom, legkevesebb is akarnám roszallani azon nemes lelkesedést, melyben egész Franciaország osztagozott, s mely jelenleg ennek minden részeiben nyilatkozik. Ismeretesekei elveim e tekintetben ; én mindig vívtam azok ellen, kik a végrehajtó hatalmat túlságos vagy idő előtti tekintélylyel akarták felruházni ; szükséges volt, hogy minden megtisztúljon a forradalom által, hogy a kormány, ha úgy szólhatni, újjászültesse ; szükséges volt, hogy a népet áthassa, átömleszse a szabadság szeretete, mert csak így leend alkalmassá, megismerni és tisztelni azon új törvényeket, melyek a szabadságot megállapítják.

E részben tehát a legeslegújabb pillanatokig minden úgy történt, a hogy történnie kellett, s én forradalmunkról semmit sem kívánnék leszelni, mint azon haszonnélküli kegyetlenségeket, melyek disztelenítik. De nagy és gyászos hibába esnénk, ha ennélfogva határtalan reményeket táplálnánk, és vég nélkül segédet várnánk az eseményektől, melyeknek eddiglen annyi hasznát vettük. Helyeztetésünk lényegesen megváltozott. Előbb rontani kellett, most építenünk kell ; előbb az alapot kellett letenni, most be kell végeznünk az épületet ; — és nem találkozik senki közöttünk, ki lelkiismeretében úgy nem vélekednék, hogy a tömegnek hajlama, mely oly ked-

vező volt a szabadság állapítására nézve, csak azon pillanatig pártoltathatik, míg az maga meg nem szünt a szabadság s egy böles kormány valóságos eszméit pártolni. Beérkezett e pillanat? Én úgy hiszem, hogy igen. Minden, még a mi bágyadságunk is, arra oktat bennünket: hogy az alkotmányt be kell végeznünk, s a dolgoknak oly rendszerét hagyunk magunk után, melyek csak a nemzet világos és meghatározott mód szerint kinyilatkoztatott akarata változtathasson. Ezt alapul vévén, méltóztassatok engem rövid fejtegetésemben kísérni. Azt akarjátok-e bevárni, hogy hitelt nyert legyen ellenségeink és az állítólagos hazafiak közös véleménye: miszerint a ti alkotmánytok, kivált olyképen, mint általatok tökélyesbíteni fog, meg nem nem állhat? Nem látjátok-e, mint ismétli immár a vak néptömeg azt, mire oktattgatták: hogy az utánunk következő első törvényhozás alkotó leend, s hogy a jogok kinyilatkoztatásával megegyezőbb alkotmányt készítened? Midőn ezen eszmék még inkább el fogtak terjedni, késő leszen, megelőznünk a veszedelmet: a veszedelem akkor már itt van. Akkor a közvélemény, mely munkáitokat elősegítette, ellenetök fog fordulni; alkotmánytok meg fog támadtatni mind azok által, kik azt el nem érhatték, mind azok által, kik meghaladták. Minő lesz akkoron állástok? Munkáitoknak védői küzdve egyszersmind a mi örökös ellenségeink és az új hazafiak ellen, szomorúan a királyi tekintély s a többi hatalmak felé, melyeket megtámadni divatos leszen, szorítva, — oly állásban, minőben a pártatlanokat, a monarchistákat s másokat szemléltetek, egyéb támaszszaal nem fognak birni, mint az erőszak okoskodásával, a martialis törvénynek amaz undok és veszedelmes alkalmazásával. Aztán, a valóságos martialis törvény az igazságban áll és az előrelátásban. Az egyik előrelátja a szerencsétlenségeket, a másik megelőzi.

Tegyük kézzelfoghatóbbakká ezen eszméket, s vizsgáljuk a közvéleményt e végre. Mint mértékeli ez az alkotmányt? S mindenek felett, mint fogja fel ennek két alapját, a szabad-

ságot és az egyenlőséget? Emelkedett-e helyes eszméig a közszabadságról, azon szabadságról, mely mindenki jogainak határa, az igazság által vont, a törvény által kinyilatkozott, a közérő által védett határa? Többen így értik kétség kívül; de számos másoknak szemében, néha még e szószerken is, ezen szabadság nem egyéb, mint személyes és általános jognak nyilatkozása, minden viszony nélkül szomszédainkkal és polgártársainkkal; nem egyéb rontó eszménél, de mely csodálatraméltókép szövetkezik az önnőség, az irigység, az alávalóság ezudar szenvedelmeivel, s mely az ellenkező erőnyeket elnyomja. Az egyenlőséget mi illeti, világos, hogy az eszeveszettek és a gazemberek, kiknek szövetsége oly természetes és oly közönséges, mindig hajlandók lesznek elhitetni egygyel, hogy az a birtok és a tulajdon egyenlősége; a másikkal, hogy az egyenlősége a képességnek és a talentumoknak. Nekik mindnyájoknak egyenlő hajlamuk van mindent felbontani, mert ők érzik, miszerint tulajdona az alkotmányos országnak, hogy a dolgokat s az embereket a magok helyére utasítja, hogy minden törvényes hatalmat megerősít, hogy a tulajdonjogot szentesíti, és tekintélyvel ruházza fel az észet. Mások számolnak a vélemények mozgalmára; ők nem mernek egyenesen bizonyos eszmék mellett nyilatkozni; de ők elterjesztetik, hogy legalább ezen két eszme, a szabadság és egyenlőség eszméi más kormányformában vallásosabban fognak őriztetni és szírárdabban egyesülni. Ez nem chimaera, nem hozzávetés, mit nektek ezzel bemutatok; s ha észre nem vesztetek, hogy azon ösvényen vagytok, mely a romlásra vezet, az nem leszen az én hibám. Híjában fogják mondani: ezen terv nevetséges; — vagy azért már lehetetlen valamely dolog, mert esztelen? Még azt is fogják mondani: hogy ezen eszmék terjesztői csak hatalmas fonákságuk által tüntetik ki magokat, s hogy közülünk egy sem akarná csak hat hónapra is házának, telkének, ügyeinek kormányát ezen emberekre bízni, kik Franciaországot újjá alakítani szeretnék. Mind ez

semmi sem a vélemény hajlamához képest. Lássuk, mik volnának ennek első eredményei.

Számíthatlan szerencsétlenségek jelelnék meg az első törekvéseket ezen rendszer felé. Mindenek előtt, vérbe kellene fúlasztani a királyi szék utolsó pártolót; azon ármányok, melyek jelenleg izgatják és részekre osztják a társaságot, gyászos és valóságos pártfelekezetekké válnának, melyek a birodalmat széttépnék. Mindenütt egy vagy más emberért folya a csata, s az ki ma a pasquillfizetés vagy a rágalom-rendszeresítés nemes mesterségének szenteli életét, csakhamar polgártársainak borzadalmává és zsarnokává fogva válni. Elvégre, hosszú és hasztalan kísérletek után feltünnék a despotismus, mint óhajtott menhely minden kimerített, kifárasztott, s a boldogságot már csak a nyugalomban látó lelkek számára. Ezen veszedelmeket senki sem hozza kétségbe; de még távol jövődöben látják, mely elég időt s módot enged megelőzésükre. Nem, legyetek csekély bizodalommal azon emberek iránt, kik néha haszonnal elmélkedtek a közügyek felett, s kik soha sem tértek el a hazafiság s a becsületesség ösvényéről. Én úgy hiszem, hogy a veszedelem igen közel van, hogy üldözőbe vett bennünket. Ne higgyétek, hogy a szabadság és egyenlőség eszméi valaha visszavonulnának. Sőt ők természetöknél fogva terjedeznek s öregbülnek, mint mondtam, s ime ez a nagy titok, ime ez az, mit tennünk kell: — lehet őket szerencsés és hatalmas combinációkba fűzni, melyek által megmaradnak és fentartatnak. Igazságos és erős kormányhoz kell őket csatolnunk; a nélkül mindegyre szertebarangolnak, lapítanak mindegyre, a földek osztásaiglan. Miután a hegyeket lapítottuk, a legkisebb emelkedettség is észrevehető, akadályok gyanánt mutatkoznak, és sértik azon egyetemi laposságot, mely nem egyéb mint maga a fonákság rendszerbe szedve. Ezen az úton az egyéniséghez fogunk érni, a haladásnak ezen végszéléhez, hol újra elkezdhetnők a társadalmat, ha ellenségeink és saját bátorságunk engednék, ezen borzasztó pályát megfutnunk. A szabadság és egyenlőség

fentartásáért szükséges ennél fogva nem ezen két elvet megszorítani, hanem igazságos és szilárd kormányba foglalni. A vélemény ezen hatalmának és irányának egyetlenegy bizonyítványául csak azon emberekre akarlak benneteket figyelmeztetni egy részről, kik elutasítván az elveket, mikor ezek felállítandók valának, most túlozzák, mikor őket megszorítani kellene; azon emberekre, kik minden köz nélkül áttértek a félénkségtől a lelkesedésre, mert a hővmérőnek ezen fokán áll a közvélemény. Mások, kiknek eszméik Saint Pierre álmai közé útasítottak, még pedig minden pártkülönbség nélkül, közértelműleg, — fontosokká lettek azon pillanatban, midőn veszedelmesekké váltak, miután elhanyagoltattanak midőn hasznavehetők valának. Mind ebből világosan következik, hogy a nemzeti gyülekezet, tömegében véve, és a készülő közvélemény, ellenkező irányban indulnak. A gyűlés, — felteszem legalább — az egyéneket azon egy cél felé akarja közelíteni, s ezen cél az alkotmány; a közvélemény pedig, ellenkező mozgalom által, onnan eltávolozni ügyekszik.

Ezen körülmények között mire határozzuk el magunkat? megállítani a közvéleményt, vagy ezt követni rohanásában, és sietni vele ezen szép haza vesztére. — Én itt visszatérek a szőnyegen lévő kérdésre, miszerint szükséges haladék nélkül szilárd és állandó kormányt alakítanunk s nem ingadozót és bizonytalanat, minőt nektek javasolnak. Elég már az, hogy tartanunk kell azon túlságoktól, melyek a legközelebbi gyűlés határozataiban valószínűleg nyilatkozni fognak, s azon dühös szeretetétől a népszerűségnek, melylyel bírni fog alkalmasint, s melynek dicső haszna az, hogy valamint a keresztelő víz, letöröl minden bűnt. Egy hírlapíró épen annyira ment, hogy mondá: miszerint egy idején mondott szó eloszlat minden kétséget valamely egyénnek hazafisága iránt. Vessünk véget ezen hihetetlen mozgékonyiságnak. Mióta bennünket jól tartanak elvekkel oly annyira, hogy már maga ezen szó, mint annyi más szintoly szép: pártatlan, közrend, s a t. első lányulni kezd a közvéleményben, miért nem jött eszébe sen-

kinek azt gondolni: hogy a stabilitás is kormányelv? Vagy azt hiszik talán, hogy valamely országnak rendes állapota a forradalmi állapot, s Franciaországot, melynek lakosai már is oly mozgékony s oly lobogó jellemmel bírnak, ki akarják tenni azon veszedelemnek, hogy minden második évben új forradalom következék be a véleményekben, az igazgatási, kereskedési, financiai, adózási elvekben, s a szövetségi és kereskedési szerződésekben? Valóban, mintha álmodnám, midőn elgondolom, hogy felelni kell ilyen silányságokra. Mintha nem volnék többé józan és értelmes emberekkel, hanem az ország legdühösebb ellenségeinek közepette. Ha szabadsággal bírunk, akkor állandó kormány a minden javaknak legnagyobbika; mindnyájunk boldogsága ezen alapúl; mindegyiknek ez biztosítja jogainak élvezését, és ezért vagyunk társaságban; ez biztosítja a köz- és magános birtokot, s előmozdítja a kereskedés és minden társasági élvezetek különféle viszonyait. Ez az, mi biztosított jólétet szerez a népnek, nyugodalmat és sorsának javulását. Nem lehet kétség az iránt, hogy általában véve a nép ninesen egyenesen érdekelve azon nagy eszmék által, melyek a metaphysikai fejeket foglalkodtatják.

Franciaországban a forradalomhoz esatlakozott a nép, de ha reményei meghiusulnak, ha azért, hogy parányi szenvedelmeket kielégíthessük, vagy hogy nem tudom micsoda odvas fejeknek tessünk, kik a szabadságról tisztán szellemi és phantastikus eszmét képeznek magoknak, holott az szilárd, kézzelfogható jó, olyas, melyet mindig való eredményei szerint kell megítélni, — ha bizarr, bizonytalan, fonal és összefüggés nélküli kormányt fogtok alakítani: akkor, merem mondani, midőn polgartársaitokhoz visszatértek, a fáradozástokért járó hála helyett gyűlölséget fogtok aratni, öregbülőt azon egyes bajokkal, melyekkel küzdeniök kellend; — ők szemetekre fogják háyni mind azon szerencsétlenségeket, melyek reájok nehezenni fognak. . . Nem akarom bevégezni e képet. Ha vannak emberek, kiket ilyes félelem meg nem szállhat, azok

tagadhatlanul legmélyebb megvetésünkre méltók. Mondják meg nekem a választmány ellenei, hogy gondolnak-e a nemzeti közérdekkel? ki az, ki ezen nagyfontosságú központot védené, hová annyi erőt kell átszállítani, hogy magához vonjon és egyesítsen minden felekezeteket; e központot, hol a közszabadság székel, biztosítéka és támasza minden egyéb szabadságoknak? Mi az, mit ezen központban szemlélek? a végrehajtó hatalom. — De erre nézve áll két dolog közül egy: vagy a miniszterek megtartandják helyeiket a közvélemény erejénél fogva, és számos törvényhozást látván ministeriumok folyama alatt megújulni, olyanok lesznek mint Nestor a görögöknél, számos ivadékot fogtak látni, s tapasztalásuk által erőt fogtak venni mindegyiken; ily esetben könnyen léptethetnek életbe egy sokáig forralt rendszert a királyi hatalom gyászos öregbitésére; vagy pedig a legjobb miniszter meg fog buktatni ezen időszaki forradalom által, mely minden két esztendőben megújul. Mind ebben sem szabadság, sem egyenlőség. Nem ismerjük, vagy tettetjük magunkat, mintha nem ismernők kormányunk valóságos természetét. Mi nem a rendek időközi gyűléseit hoztuk be, hanem állandó nemzeti gyűlekezetet. A nemzet nem azért küldi ide követeit, hogy ezek jöjenek időről időre nézni mi történik az igazgatás körül; hanem azért, hogy több pontokra nézve cselekvő részt vegyenek magában az igazgatásban; azért hogy az adózás, a bevétel, a finacziák, a közadósság lerovása és törlesztése ügyében terv szerint járjanak el; néha békéről és háborúról, kereskedési és szövetségi szerződésekről kellend majd intézkedni: de világos, hogy ez csak előlegesen szerzett, nem meggyénk, hanem az öszves nemzet ügyeinek tapasztalásából merített ismeretekkel történhetik. Különben úgy fogunk háborút viselni, mint egy vadesoport, rögtöni harag ösztönéből, érzelemből, melyet a végrehajtó hatalom tetszése szerint fog gerjesztetni. Méltóztassátok közelebbről megtekinteni bizonyos embereknek ezen nem ügyetlen rendszerét, kik semmi személyes felelősséget nem vállaltak magokra; mert az nem fele-

lősség, hogy ők ellene voltak mindennek, miben józan ész van, és hogy félbenszakasztás nélkül leczkéket tartottak a természetjogról; ez azon rendszer, melyet folytatni akarnak még most is. Ha az egyik vagy másik törvényhozás tudatlan vagy megvesztegetett voltából származott valamely rendszabálynál fogva Franciaország vesztének indul háború vagy szerződés által, hol fogjuk keresni tartományának fenekén ezen roppant szerencsétlenség szerzőjét, hogy homlokára süssük a megvetés és közátok eltörölhetlen jegyeit? Mondogatták néha, magok multságára kétségkívül: hogy alkotmányunknak nem szükséges a király. Én pedig, én azt mondom néktek: ha a választmány véleménye el nem fogadtatik, akkor a törvényhozó testület lesz szükségtelen. Egy király, és a megyék; itt van minden; amaz a közérdekért, emezek a helybeli érdekekért; mert miután csak azért fognak feljöni, hogy ezeket védjék, megkimélhetjük őket az utazási költségektől. Mily élénk kárörömet éreznek ellenségeitek, látván, mint rontjátok tinnen munkátoikat. Ez oly neme a foglalatosságnak, melyben ők benneteket nem zavarnának sokért. Vagy járhatnának-e ők el ebben külföldben, vagy csak ennyi sükerrel is? De ha ezen bizarr és összefüggés nélküli törvényhozások teljesen megfelelnek a nemzeti közérdekről, pótlásul mindenik megyének magánérdeke annál inkább fog kiméltetni a közjó ellenében. Mindenik követ két évre érkezik ide; egymásután idejő mindenki; ez is egy elve az egyenlőségnek; s nem választathatván meg másodízben, nem számolhatván a nemzeti bizodalom oly édes és népszerű jutalmára, egész tennivalója csak két dologban áll: roszallani a miniszterek eljárását, és megyéjének javát eszközölni. Az első népszerűséget, a másik hívatalt szerez néki megyéjében: mert ő csak itt találhatja fel fáradságának jutalmát. Ő mindig ezen czél felé tekint, csak ezen egyet ismeri nagyravágyása. Ne mondja senki, hogy a helybeli érdekek ezen küzdése a közérdekhez vezet; nem, vannak dolgok,

melyek az öszves nemzet tulajdonai: háború, béke, gyarmatok, szövetségek, kereskedés, közadósság s a t.

Mi kényelmes egy dologgá vált az elv szó! szolgál ez minden szenvedelemnek, minden helyzetnek. Ugyanazon emberek, kik midőn az akaratom ellen kelletlenül szűkebbre szorított választathatási jogról volt szó, azt állították, hogy a népfelség sértetik, azok kik oly harsányan hangoztatják naponkint a szót, most ugyanezen felségétől fosztják meg a népet. Igaz, ez egyedül a nép javáért történik; de e találmány még csak nem is az övék: a despotismus nem mondott egyebet soha. Nézzük a régi törvényeket: ott voltak az elzárási levelek, a családok javáért; a sajtó korlátolva volt, a polgárok javáért; a kézművek a kereskedés javáért s a t. Szűnjetek meg gúnyolni a népet, midőn kifosztjátok; mert ő megszűnik majd hitelt adni azon áldozatoknak, melyekkel állítólag érdekei iránt viseltettek. Hadd gyakorolja a nép szabadon azon képességet, melynek ő bírása és tárgya egyszersmind. Ne foszszátok meg őt azon jogtól, hogy befolyással lehessen követekre, s hogy vagy megvonhassa tőlök bizodalját vagy abban őket tovább is részesíthesse. Csak akkor választhatunk szabadon, ha mondhatjuk: igen vagy nem; ha tőlünk függ, megvonni vagy megadni a bizodalmat. Ha a nép csak megtagadhat valamit, a nélkül hogy megadhatná: akkor nincsen való szabadsága. Rousseau azt mondotta: hogy képviseleti kormány mellett csak egy napig szabad a nép; azon alkotmánynyal, melyet nektek javasolnak, nem lesz szabad tovább egy pillanatnál.

Azoknak felelnem, kik azt állították, hogy a nemzeti gyűlés a király általi feloszlatásának össze kell kapcsolatnia a viszontválasztathatással, úgy hiszem, szükségtelen: ennek a fennforgó kérdéssel semmi köze. Én nem hiszem, hogy a gyűlés feloszlatása, ezen, Angliában oly hasznos szer, itten alkalmaztathassék. Mert vagy felesleges leszen, a távolságok miatt, vagy pedig húzamos ideig veszedelmes, közvélemény még nem lévén alakítva. Azon pillanat, midőn az eloszlatás

kérdése alkalmazható vala, már eltűnt; akkor t. i. midőn határozatot hoztatok, miszerint a törvényhozó testület kinyilatkoztathassa a királynak, hogy a miniszterek nem bírják a nemzet bizodalmát. Angliában ilyenkor a nép elébe viszi a király az ügyet, s ez által megtudja, ha miniszterei iránt osztakozik-e az alsóház véleményében a nemzet vagy sem. Mi illeti a viszonyt, melyet egynémelyek ezen kérdés és a veto között akartak látni, az merőben nem áll. A vetőnek tárgya, igaz, kérdezni a nemzetet valamely törvényjavaslat iránt, melyet követői hoztak; de a nép szintén és még sokkal jobban nyilatkoztatja ki helyeslését vagy roszalását az által, hogy az előbbeni követeket vagy újra választja, vagy nem. . .

Ez eszméknek tetemes része kapcsolatban áll azon munkálattal, melyet az alkotmány vizsgálat alá vételének szántam. De mielőtt ehhez hozzáfogtam volna, szükségesnek láttam, tudnom: ha lészen-e kormányunk, vagy sem? Mert még hazánknak is csak annyival tartozunk, hogy egyedül azt kísértsük meg, a mi lehetséges; és a fennforgó kérdésben foglaltatik a kérdés tudnunk: ha lészen-e kormányunk vagy sem? Azon véleménynek, mely többséget nyert tegnap*), s melyben hogy nem osztakoztam, dicsőségemnek tartom, legalább az a jó oldala van, hogy megtisztítván a jelen kérdést, s ezt minden személyességtől elkülönítván, nem forgunk veszelemben: félreismerni a nemzeti közérdeket, s ezt magános szenvedelmeknek feláldozni.

*) Május 17-kén t. i. végzés hozatott, hogy a constituante tagjai nem választathatnak az utána következő törvényhozás tagjaivá; — midőn Duport a jelen beszédet mondá, már csak arról folyt a vita: ha vajjon a constituante tagjainak rovására hozott ezen végzés, kiterjesztessék-e a következő törvényhozó testületek tagjaira is?

1. The first thing I noticed when I stepped out of the car was the cold. It was a sharp contrast to the warm blanket I had been sitting under. I looked up at the sky, which was a pale, hazy blue. The air was crisp and clean, a welcome change from the stuffy atmosphere of the car. I took a deep breath, feeling the cool air fill my lungs. The sun was just beginning to rise, casting a soft, golden glow over the landscape. The trees were bare, their branches reaching out like skeletal fingers against the sky. The ground was covered in a thin layer of frost, glistening in the early morning light. I walked slowly, my boots crunching on the ice. The silence was profound, broken only by the occasional rustle of leaves or the distant call of a bird. I felt a sense of peace and solitude, a moment of quiet reflection in the midst of a new day. The world was so still, so quiet, that I could hear my own thoughts. I thought about the journey I had just completed, the challenges I had faced, and the triumphs I had achieved. I felt a sense of accomplishment, a feeling of having overcome all that lay in my way. The cold was no longer a nuisance, but a friend, a reminder of the strength I had gained. I walked on, my heart full of hope and my mind at ease. The day was just beginning, and I was ready for whatever it had in store for me.

2. The second thing I noticed was the smell. It was a mix of earth and frost, of pine and snow. The air was so fresh, so clean, that it felt like I had been reborn. I closed my eyes and breathed in deeply, savoring the scent. The sun was higher now, and the light was brighter. The trees were still, but the air was alive with the promise of a new day. I walked on, my heart full of joy and my mind at ease. The world was so still, so quiet, that I could hear my own thoughts. I thought about the journey I had just completed, the challenges I had faced, and the triumphs I had achieved. I felt a sense of accomplishment, a feeling of having overcome all that lay in my way. The cold was no longer a nuisance, but a friend, a reminder of the strength I had gained. I walked on, my heart full of hope and my mind at ease. The day was just beginning, and I was ready for whatever it had in store for me.

P I T T.

P I T T.

Pitt (William) Vilmos, az ifjabbik, — Pitt Williamnak és Grenville Eszternek, Temple grófné leányának második fia, született a kenti grófság Hayes nevű helységében 1759. május 28-án. Életírói nem mulasztották el megjegyezni, hogy ezen év a legeslegdicsőebb volt atyja, a hatalmas miniszter életében. Az angol hadak ekkor nyerték meg a mindeni ütközetet Vestfáliában, a quebekit Éjszakamerikában, a francziák ellen mindkettőt. Clive ekkor ingadoztatta meg alapjában a delhii császári széket, a hollandi hajóraj ekkor szórattott szét Chinszoránál: a brit birodalom Hindostanban fejlődött egész nagyságában. Angol hajóseregek diadalmasan harczoltak a Bretagne partjain, diadalmasan Portugálén. A magasztos éveket visszások követték. Pitt 1761-ben kilépett a minisztériumból. Midőn 1766-ban ismét miniszterré, s mint earl of Chatam egyszersmind peerré lett, fia a hét éves William, korát meghaladó érettséggel, s már is a közügyekre irányzott lélekkel megjegyzé: „hogy eszerint az ő idősbik testvére, John, majd szavazattal fog birni a lordok házában, de ő jobb szereti, mint atyus tévé, az alsóházban védeni az ország érdekeit.“ — Első ne-

veltetését az atyai házban dr. Wilsontól nyeré, smidőn tizennégy éves korában a cambridgei egyetembe küldetett, egyiránt érté a latin és görög írókat. A gyenge alkatu ifju itt tanulmányait oly rendkívüli szorgalommal folytató, hogy egészsége is szenvedett alatta. „Anyád — ír nekik egy ízben atyja, ki büszkeséget helyezett mindenbe, de a legnagyobbat talán még is abba, hogy a Pitt név dicsőséggel fog szálalni atyáról fiúra, — anyád ezen francia példabeszédet juttatta eszembe: „reculer pour mieux sauter“ (visszalépni hogy nagyobb ugorhassunk). E közmondás kivált a tüzes és tanulni szerető ifjaknak szól.“ S más alkalommal: „Add át legszívesebb üdvözlétemet hű társaidnak, Aristotelesnek, Homerusnak, Thucydidésnek, Xenophonnak; a publicistákról s a nemzetközi jog íróiról sem feledkezvén meg.“ — Ezen tanulmányain kívül a matematikai tudományokkal is foglalkodott az ifju, minek nyomát némelyek beszédeinek szoros logikájában is vélik feltalálhatni.

Pitt tizennyolcz éves volt, midőn atyját elvesztette, kitől csekélyke vagyont — öszves jövedelme nem ment háromszáz font sterlingre — és dicső nevet nyert örökségül. Ő most az ügyvédi pályára készült, s idejét Cambridge és Westminsterhall közt osztván fel, buzgó látogatója volt a parlament üléseinek. Egyik felsőházi ülésben bemutatott Foxnak, ki ekkor már hirt nevet vívott ki magának, de ki a lordok teremében hallgató volt azonképen, mint ő. Fox szerette utóbb elbeszélni, hogy a mint tovább és tovább fejlődött a tárgyalás, Pitt hozzá fordulván

monda: ,Erre bizony így lehetne felelni, nemde Fox úr‘, vagy pedig ,most fedezetlenül maradt, válaszul ezt lehetne adni.‘ Fox meg volt lepetve az ifju kora érettsége által, ki az egész ülés alatt nem gondolkozott egyébről, mint hogy mikép kellene válaszolni úgy az egyik mint a másik fél szónokainak. — Pitt ekkortáiban lépett barátságra Wilberforce-al, kinek emlékirataiból tudjuk, hogy a komoly ifju, ő, ki a gyermekségből mindjárt érett korra jutott, mint láttuk, képes volt vidám is lenni a kicsapongásig. A játékhöz is mutatkozott hajlama, de erőt vett rajta, s azontúl ment maradt e gyengeségtől egész életére. Ügyvédi oklevele 1780. június 12-én kelt, de alig lépett e pályára, midőn a parlament megnyílt előtte. Cambridgeben nem sikerült megválasztatnia; de 1780. végén az ellenzék egyik főnöke sir James Lowther által küldetett követül a parlamentbe egy az említett baronettől függő rottenborough részéről; s íme itt volt a neki — mint egyik barátjának írta — „ki-mondhatatlan örömet“ okozott alkalom, nyilatkozni egy ország, egy birodalom, — a világ előtt.

„Sir James Lowther, atyám elvei után ítélvén, rólam,— írta anyjának Pitt — felteszi, hogy elveim meg-egyeznek az övéivel, s ezen reám nézve vajmi kedves ok határozta el őt, hogy engem képviselőül választasson. Ő semmiféle feltételt sem említett előttem, érintvén egyedül azt, hogy azon esetre, ha eljárásunk különbözönnek mutatkoznék, alkalmat fogok neki nyújtani, hogy más valakit választhasson helyettem. Applebyt képviselendem; a választás való-

szintűleg nyolcz vagy tíz nap alatt fog történni, a nélkül hogy abban szerepelnem, a nélkül hogy csak látnom is kellene választóimat. De a nagy jelenetnek, mely a karácsoni szünet után bekövetkezik, legalább is nézője fogok lenni.

1781. januárius 23-án, midőn a parlament az ünnepek után megnyílt ismét, North, mint Fox életéből is tudja az olvasó, még birtokában volt a hatalomnak, legalább külső birtokában: Pitt Sheridan mellett foglalt helyet az alsóházban. Egy hónapi hallgatás után, februárius 26-án felolvastatván második ízben Burke indítványa a korona jövedelmeinek szabályozásáról s több költséges és haszontalan sinecurák eltörléséről, Pitt felállott, s gazdag és csengő hangon, melynél kedvesebbet, teljesebbet még nem hallott a parlament, könnyű és elegáns modorban, választékos és ömledező nyelven, mintha azon helyre termettetett volna, a hol állott, azon nyugalommal s az analysis azon erejével, melyet a hallgató az alsóházban évek óta honos vezérszónokban is bámult volna, támogatá az indítványt. „Pitt — írja róla e tájban Wilberforce — úgy kezdi pályáját, mint atyja: tökéletes szónok képében; s nincs semmi kétségem, hogy maholnap a birodalom első államférfiát fogjuk benne szemlélni.“ S midőn valaki Pittről e beszéde után azt jegyzé meg, hogy elsőrendű szónok válhatik belőle, „nem válhatik, mondá Burke, mert ő már is az.“ Fox őt az ülés végével karjánál ragadá s az ellenzék főclubbjába vezeté, melynek nyomban tagjává választatott.

A parlament ifju hőse még két ízben szólott a gyűlés folyama alatt, június 12-én névszerint Fox amerikai békeindítványának támogatására.

„Egy ügyes lord — monda — buzgalmának tüzeiben e háborút szent háborúnak ezimzé. A mi engem illet, noha az igen tisztelt indítványozó s kivüle még mások is a tárgyallás folyama alatt több ízben megrovattak, mivel ezen háborút rosznak és átkosnak bélyegezték, én meg vagyok győződve, s állítom is ennél fogva: hogy átkos, természetellenes, igazságtalan, ördögi. . . A kiadások roppantak voltak, felülhaladtak mindent, a mit valaha tapasztaltunk, s viszonzásul mit nyert az angol nemzet? Mindössze is néhány értéktelen győzelmet vagy komoly vereséget; győzelmeket, melyek csak pillantnyi diadal voltak azon testvérek felett, kiket lábbal akartunk tapodni; vereségeket, melyek könyekkel árasztották el az országot a szeretett rokonok veszte miatt, kik odaöldöstettek, mert korlátlan alávetést követeltünk igazságtalanul. Van-e, lehet-e angol, ki olvasván e vérengző, dühös tusákat, tartózkodhatik keserű bánattól, hogy ennyi angol vér ontatott ilyenén ügyért, tartózkodhatik sirástól, bármelyik párt győzzön!”

A parlamenti ülés július 18-án bezáródott. Pitt most, mint ügyvéd, a szokásos birói körúthoz csatlakozott, másod s végízben egyszersmind.

1781. november 27-én ismét együtt voltak a törvényhozók s Pitt a felirati vita alkalmával rendkívüli hévvel támadá meg Northot és miniszteriumát. „Az amerikai háború, mondá, az alkotmány romjain épült azon oszlop, melyre a miniszterium támaszkodik, hogy hivatalban maradhasson; az amerikai háború azon nagy eszköz, melylyel a miniszterium a koronának

befolyását gyászosan öregbíti, mert ez egyben van minden ereje. De hogymint remélhetik a miniszterek, hogy a parlament bizodalommal fog viseltetni irántok, midőn magok sem bíznak egymásban? Meg vagyok győződve, ha a miniszterek padjának egyik végétől a másikig mennék, s ha a benne ülőket külön egyenkint megkérdezném: bízik e szomszédjában? “ azt nyerném válaszul, hogy nem. És ők még is bizodalmat követelnek a parlamenttől? “

Röviddel utóbb, midőn a hadi budgetről folyt a vita, Pitt erőlyesen jelzé azon egyenetlenséget, mely ily veszélyes conjuncturák között a miniszteriumban uralkodik, azon miniszteriumban, mely csak nem akar szétesni, noha egyik tagja, lord George Germaine, kinyilatkoztatá imént, hogy történjék bár mi, ő ugyan nem fogja aláírni a gyarmatok függetlenségét, másik tagja pedig, lord North, engedne készséggel. A két miniszter suttogni kezdett egymással, egy harmadik, hivatalnok pedig a pénzügyi osztályból, az őszhaju, piczike Welbore Ellis szegény fejét kettejük közé tolá. Pittmegállott beszédében, s egy pillanatot vetve a háromságra, felkiáltott: ,Várok, hogy az egyetértés kissé meg’ helyreálljon. Várok, míg a finanziaák nesztora le fogta csendesíteni a vizsályt az amerikai háború Agamemnonja és Achillese között.’

Pitt folyvást az ellenzék soraiban küzdött North ellen, demidőn ennek miniszteriuma 1782. martius 20-án megbukott, s midőn Fox mint külügyi miniszter a rockinghamféle cabinetbe lépett, Pittet nem lehetett reá bírni, hogy a miniszteriumban mint irlandi al-

kincstárnok ő is részt vegyen, valamint már előbb lord North, ki Pittet született miniszternek mondá, őt nem tudta rábírni, hogy vele hasonló állomásban Fox ellen egyesüljön. Már akkor eltökélé magában, úgy látszik, hogy másodrendű hivatalt fel nem vállal. Pitt védelmezte az új miniszterium eljárását, de látni való volt, hogy nem mint katonája, hanem mint szövetséges társa. 1782. május 17-én az akkori whigek nagy részénél radicálabb Pitt az alsóház reformját hozá indítványba.

„Azon gyönyörű kormányforma, mondá, mely bennünket irigység és bámulat tárgyává teszen, melyben a nép vajmi számos jog gyakorlatára van hivatva: már annyira összezsugorodott s annyira tért el eredeti tisztaságától, hogy a képviselők nagy része megszűnt viszonyban állani a néppel. Az alkotmány lényege abban áll: hogy a népnek képviselet által része legyen a kormányban; s az alkotmány jelessége és állandósága ezen képviseleten alapul, mely, szükség, hogy egyenlő, könnyű, gyakorlati és teljes legyen. Midőn megszűnik illetén lenni, midőn a képviselő megszűnik viszonyban állani a küldővel, s midőn vagy a koronától vagy az aristocratiától válik függővé: akkor hiba van a képviselet formáiban; s ha ezt javítjuk, csak az alkotmány helyreépítéséről lehet szó, nem újításról.

Tudjuk mindnyájan, vannak boroughok (mezővárosok, elsilányult, elpusztult városok), melyek kirekesztőleg a kincstár által igazgattatnak; mások meg' tökéletesen a kincstár birtokában vannak. Természetes, hogy illetén hely a képviselet egyetlen egy kellékével sem bír, hogy az ország közérdekében nincsen ok, miért legyen szószólója a nép gyűlésében. Némely helyen a kincstár befolyása felbillentetett, nem a városi választók, hanem egyik vagy másik hatalmas ember által, ki örökségi tulajdonjogot követel magának a felett, mi csak a

választók joga és szabadítéka lehet. Gond van a kinestár érdekeire, és gond a nagy férfit, a lord vagy commoner érdekeire, ki viszonyban áll ama helységgel; de a nép érdekei, a választók jogai, ezek oly dolgok, melyekre nincsen gondja senkinek, melyek számba sem vétetnek. Van-e, ki azt mondhatná: hogy ily esetben a képviselőt legtávolabb eszméjét vagy elvét is feltalálhatni? — Vannak más városok, melyek jelenleg nem is léteznek valósággal, hanem ha azon körülmény által, hogy követeket küldenek e házba. Nincsen birtokuk, nincsen nyomatékuk. Alig találhatni egy pár embert a helységben, kinek szavazási joga volna, s ezek rabszolgái és alattvalói oly személynek, ki a helységet tulajdonának mondja, s ki valósággal választja a követet. Ez nem képviselőt, s nem is képviselőtől hasonló valami. Más neme a helységeknek és városoknak, az angol szabadság dicső birtokának nevében jogot követel magának szavazatait áruba bocsátani. Nekik nincsen más vásáruk, nincsen más tulajdonuk, nincsen más érdekek az országban, mint e jog s az ár, melyet szavazataik által szereznek magoknak. Ilyetén boroughok mindnyája között a legveszedelmesbek. Nem csak hogy választásközben nincsenek tekintettel hazájok érdekeire, de odadják magokat a legbusásabb fizetőnek, s valósággal az arcoti nábobhoz hajlanak, nem a brit államhoz. Vannak ily városok és helységek, mik inkább a hindu hatóság alá tartoznak, mint a brit birodalom határai közé; s köztudomásu és kétségbe nem vont tény, hogy az arcoti nábobnak hét, nyolcz tagja van e házban. Már pedig ilyen helyek forrásai a megvesztegetésnek; innen van annyi vesztegetési kincs s annyi vesztegetett követ, kik nincsenek tekintettel az ország lakosaira, kik semmiféle viszonyban nem állanak velők. Minden nemzeteknél az állodalmat fenyegető veszélyek legnagyobb forrásának tekintetett mindig, ha külső befolyás csúsztatott be a nemzeti gyűlekezetekbe. Tagadhatatlan, hogy az indiai nábobok befolyása nagy, s így miért nem képzelhetnénk magunknak egy más, igen valószínű esetet, melyet említeni és veszedel-

mesnek látni egy: vajjon nem szerezhetne-e magának valamely, országunkkal ellenségeskedésben álló külhatalom ezen helységek segédével egy pártot, mely e ház tagjainak képében és álarca alatt működjék érte? Ilyetén ármánytól inkább kell tartanunk, mint bármely mástól; s ezen veszedelem fenyeget bennünket egyéb házi bajok között, ha a képviselet tökéletlen és helytelen formája megtartatik.“

Miután még említette volna, hogy a tisztelet s a lelkesedés, melylyel alkotmánya iránt viseltetik az angol, könnyen az alkotmány romlását eszközölhetné, mert attól való félelmünkben, úgy mond, hogy szépségét el ne homályosítsuk, még hiányainak orvoslásához sem merünk nyúlni; — s miután kiemelte volna, hogy atyja, ki csakugyan nem szeretett ábrándos s a gyakorlati életben meg nem álló elméletekkel bibelődni, szinte barátja volt a parlamenti reformnak, úgy vélekedvén, miszerint a népnek alaposb és igazságosabb képviseltetése nélkül az angol nemzet, mely nagyságra és boldogságra inkább van hivatva mint bár mely más e világon, azoknak tömegébe fog süllyedni, melyeknek szabadságaik elvesztek, — indítványt tett: „neveztessek ki egy bizottság, mely a parlamenti képviselet mibenlétét megvizsgálván, eziránti észrevételeit a ház elébe terjeszse.“

Pitt ugyan kevesebbségben maradott ez indítványával, mert 161 szavazat nyilatkozott ellene s mellette csak 141: de megjegyzendő, hogy 1831-ig soha sem jutott ennyi szavazat a reformereknek. Indítványának bukása Pittet nem akadályozá a reform

akkoron szőnyegen levő egyéb kérdéseit is, a hét évre szóló parlamenti választások megszüntetését például, melegen pártolni. Így történt, hogy ő, ki a nép szemében atyja dicsőségétől ragyogott, midőn 1781-ben a parlamentbe küldetett, ő ki 1782. július 10-dikén, a rockinghami miniszterium felbomlásával (lásd felebb Fox életírását) huszonhárom éves korában, mint a kincstár kanczellárja, Shelburne-al új miniszteriumot alakított, — így történt, mondom, hogy ő már akkoron egy évi működés után a nép kegyében magasan állott, mint előtte s utána kevesen Angliában, s állott, mert bizodalommal nagyokat vártak tőle, állott, már szerzett érdemeinél fogva is.

A trónbeszéd, melylyel 1782. december 5-én az új parlamenti ülés megnyittatott, nem csak az általános béke eszközzéséről szólt, hanem több financiai és kereskedési reformokat is pendített meg, tanuságul, hogy a cabinet, melynek főnöke lord Shelburne, Chatamnak egykori barátja, s lelke Pitt volt, a haladás mezején akar működni, mint az imént széteszlott rockingham-féle miniszterium, melyben Shelburne mellett Foxot láttuk. De az utóbbi, ki annál fogva szünt meg a cabinetnek tagja lenni, mert élén a portlandi herceget akará szemlélni, nem lord Shelburne-ot, — s barátjai Burke és Sheridan a szónoklat minden fegyvereivel támadák meg a miniszteriumot, s mindenek felett Pittet, ki, úgy szólván, éltető gondolatja volt az új kormánynak, s főfő védője, mert Shelburne a lordok házában ült, hol a miniszterium ellenei számra s képességre egyiránt cseké-

lyebb erőt fejtettek ki, mint az alsó házban, s mert különben is már 1783. kezdetével leköszönt hivataláról.

Míg csak a szónoklat aknáiból merítetett a megtámadás, Pitt rendíthetetlenül állott. Midőn Burke a miniszterek által készített trónbeszédet a képmutatás, ellenmondás és örültség vegyületének mondá, és szélsúlyában beszédet és miniszteriumot kaczaj tárgyává ügyekezett tenni, — de Pittet mégis különválasztván tőlök, s megismeréssel szólván mind jelleméről mind tehetségeiről — a fiatal miniszter ignorálta a reá halmozott dicséretet, s helyén látta megjegyezni, hogy a fényes és dús képzelődés virágainak is megvan a magok időszakuk, hogy ő szerencsésnek fogná magát érezni, ha részt vehet azon termékeny phantasia vigadalmaiban, mely oly régóta már öröme és csodája a háznak; de hogy ő nem képes „azon gyönyörű porszemeket, melyek a napsugárban laknak,“ akkor is bámulni, midőn lelke el van telve annyi komoly és nagyfontosságú tárgygyal, mik jelenleg foglalkodtatják a házat; s ő nem helyeselheti azon meggondolatlan elmésséget, mely annyira nem idejében megszökött a tisztelt úrnak józan gondolkozásával és józan ítéletével. — S most ama bámulatra méltó analysissal, mely szónoklatának főfő jellemvonása volt, tárgyallá a békekötések ügyét. — Nem volt, mi őt nyugodalmából kiemelhetné; pedig ekkortájban történt, hogy Sheridan azon való boszújában, mert Pitt mindegyre „drámai fordulatait“ emlegette — Sheridan színműveket írt és színházi igazgató volt — s mert gúnyosan érinté, miszerint az ő, Sheridan, el-

mésségei, ha azon színre hozatnak, melyre valók, a szokott tapsban részesülnének, — ekkor történt, mondom, hogy ezen való boszújában, Sheridan következő, híressé vált elmésséggel válaszolt: „Az igen tisztelt úr egészen sajátnemű személyeskedésre bocsátkozott, mely mennyire volt helyén, mennyire jóízlésű és mennyire lovagias, láthatta, érezhette az egész ház. De én bizonyossá tehetem az igen tisztelt urat, hogy valamint most, úgy máskor is, a legnagyobb jókedvben fognak találni ilynemű érzései. Sőt többet mondok, — az igen tisztelt úrnak panegyrisé oly hizelgő s oly bátorító reám nézve, hogy ha még egy izben olyatén műre adom fejemét, minőt ő említett, elbizakodottságomban kísérletet fogok tenni, vajjon nem javíthatom-e Ben Johnson legjobb jellemeinek egyikét, — értem a „haragos fiút“ az alchymistában.“ — Haragos fiú (angry boy) volt most a gúnynev, melylyel őt ellenei illeték, s még a komoly Angliában is könnyen ölő fegyverré válik a gúny; de Pitt öt nappal utóbb (1783. februárius 21-én) betegsége daczára, mely magában az ülésben éré vala, azon híres beszédével válaszolt, melyben megmutatni ügyekozott, hogy az éjszakamerikai szabad államokkal és szövetségeseikkel 1783. januárius 20-án kötött béke az egymással háborúskodó államok viszonylagos erejének tekintetbevételével kötöttetett, tehát azon elv nyomán, melyet Fox alkalmazandónak nyilatkoztott. „De hiszen, mondá, ő és társai nem a békének, hanem a miniszteriumnak ellenségei. A mit ők sujtani akarnak, az nem a békekötés, hanem lord Shel-

burne. Ez költötte fel a pártvészt, ez czélja azon természetelleni coalitionnak (Fox és North között), melyet érintettem. Ha azonban ezen gyászos szövetség még nem ünnepélyesítetett meg: én ismerek egy igazságos és törvényes akadályt, és a közbiztosság nevében hirdetését ezzel eltiltom!“

Ismétlem, míg a szónoklat aknáiból merítetett a megtámadás, Pitt rendíthetetlenül vívott ellene; de a whig és tory felekezet coalitiójának híjába ügyekozett ellenállani. „Ez oly kiáltó politikai apostasia, mondá, mely nemcsak amolyan fiatal embert képes meghökkenteni, minő magam vagyok, de mely elől meghökken és megzavarodik az emberi szívnek legveteránusabb vizsgálója is.“

1783. martius 31-én a király akaratának ellenére, ki őt folyvást marasztotta, sőt a cabinet élére akarta állítani, hivatalából kilépett, kinyilatkoztatván, miszerint életének dicsőségét, boldogságát és büszkeségét a közjólét utáni törekvésbe helyezendiczentúl is, — s magára és a tőle búcsúzni látszó szerencsére a költő szavait alkalmazván:

Laudo manentem; si celeres quatit pennas, resigno quae dedit — — — probamque pauperiem sine dote quaero. Szónoklatát minden phrasisoknál inkább jellemzé North, midőn néki válaszolva, beszédét „kábitónak“ mondta, folytatván: „ártatlanságomat nem csekély mértékben az is bizonyítja, hogy őt, Pittet, menydörögni hallottam, a nélkül hogy elrémultem volna, sőt hogy menydörgéseire a bámulat s a gyönyör vegyületével figyelmeztem.“ Aprilis 2-án Fox

és North jutottak a miniszteriumba. Pitt, mielőtt hadviselését kezdené ellenök, a gyökeres javítások zászlaját ragadá meg újlag, és május 7-én ismét a parlamenti reformot indítványozá, júniusban a közhivatalok olcsóbb kezelését. A képviselőlet módosítását mi illeti, Pitt újra kisebbségben maradt, még pedig, ámbár Fox ez úttal is mellette szavazott, nagyobb kisebbségben, mint midőn egy évvel azelőtt először indítványba hozá a parlamenti reformot; — de midőn június 2-án a hivatalok olcsóbb kezelése iránti billt terjesztette a ház elébe, figyelmezteté lord Northot, hogy a tavali trónbeszéd, „a reform és gazdálkodás ezen dicső gyára,“ minőnek a lord által gúnyoltatott, illetén reformokat értett, s ha a lord semmi nyomát sem látá a kincstárban, hogy elődei csak egy lépéskét is tettek volna e gyár felé: ime ez egyike azon lépéseknek, s ehhez hasonlókat feles számmal fog találni a lord a kincstárban, ha az ott maradt anyagokat közelebbről megvizsgálándja. — Ezen figyelmeztetésnek az volt következése, hogy az indítvány elfogadtatott, s hogy a bill választmányilag tárgyalatott.

A parlamenti ülés végével (september közepén) Pitt, Wilberforce s Eliot barátjaival, Franciaországba rándult át, s egy ideig Reimsban mulatozott, hogy magát a francia nyelvben gyakorolhassa, mielőtt a fővárosba érkezik. Fontainebleauban bemutatott a királynak, s Párisban csodálta, mi rendkívül magas fokon áll itt a polgári szabadság a politikainak minden vegyülete nélkül. Midőn egy nap magasztalva

szólott Anglia politikai rendszeréről, egyik hallgatója kérdést tett neki: hogy a brit alkotmány melyik része fog legelőbb elgyengülni, miután nincsen emberi mű, mely előbb utóbb gyarlóvá nem válnék. Pitt rövid gondolkodás után válaszul adá: alkotmányunk azon része, mely legelőbb megyen veszendőbe, a királyi előjog s a felsőház tekintélye leend. — Hat hetet töltött a continensen, midőn megnyittatván az új parlamenti ülés, barátjainak kérelmére visszasietett Angliába.

Fox november 18-án indítványozá a híres India-billeket. Pitt, ki egy idő óta mód felett enyhének mutatkozott a miniszterium irányában, s kiről azon hír szárnyalt, hogy parlamenti reményei megghiúsulván, ismét ügyvédi pályára akar lépni, kinyilatkoztatá, hogy ő ezen billeknek helyes és szükséges volta ellen most nem akar szólni. Ő addig felfüggeszti ítéletét, míg nem az egész fog a ház elébe terjesztetni, s akkor majd gondosan és szigorúan fogja megvizsgálhatni az indítványozott intézkedéseket. Neki jelenleg csak azon modor ellen van kifogása, melylyel a bill indítványoztatott. Ő azt várta volna, hogy legalább az okok fognak elősoroltatni, melyek ezen rendkívüli intézkedéseket igénylik. De fájdalom, ez nem történt. Igaz, mondatott, hogy ezen billek szükségén alapúlnak; de ezzel még semmit sem mondtunk, mert minden törvénytelenység, elnyomás és bitorlás, a szükség ürügye alatt követtetik el. — November 27-én azonban, midőn a billek másodízben olvastattak s velők együtt a keletindiai társaság részvényeseinek és

igazgatóinak kérelmeik a tervezett intézkedések ellen, már leplezetlenül szólalt fel ellenök, s kinyilatkoztatá, miszerint hiszi, hogy a ház sokkal nagyobb tekintettel van önnön becsülete és méltósága iránt, sokkal inkább ügyel az igazság követeléseire, s arra, mivel a küldőknek tartozik: mintsem hogy akkor is támogathatná a miniszteriumot, midőn az ily vakmerően lép fel a zsarnokság ösvényén, — s hogy eljárása a leggyászosabb példákhoz sorozandó, melyeket az emberiség évkönyveiben találhatni. — Mindemellett tetemes többség úgy akará, hogy másodszor s harmadszor is olvastassanak a billek, s e szerint az alsóház által elfogadtatván, december 9-én a felsőház asztalára hozattak. Ekkor felkelvén lord Temple, Pittnek rokona anyjáról, szerencsésnek monda magát, megragadhatni az első alkalmat, ünnepélyes óvást tennie e gyalázatos bill ellen. Utána lord Thurlow szólott. „Mert irtózom a zsarnokságtól minden formáiban, monda, e csodálatos kísérletnek alkotmányunk egyensúlyát lerontani, szintén ellene vagyok. Én erősnek és tiszteletben állónak szeretem látni a koronát, de ha a jelen bill elfogadtatik, a korona nem lesz többé méltó, hogy tisztességes ember által viseltessék.“ S mondván e szokat és szemébe nézvén a jelen volt walesi herczegnek, Fox személyes barátjának, folytatá: „Valóban a király leveszi fejéről a koronát, és Fox uréra teszi.“ Thurlow és társa emlékiratot nyújtottak be a királynak, melyben a bill veszedelmét bővebben fejtegették, s december 11-én Temple kezében volt a királyi irat, melyet Fox életrajzából ismer az olvasó. De

cember 17-én kilenczvenöt pair hetvenhat ellen elvetette a billt. A felsőház még nem mondta ki végzését, a tanácskozás még folyt, midőn az alsóban indítvány tétetett: „Nyilatkoztassék ki, hogy ő felségének valóságos vagy állítólagos véleményére valamely még függőben levő bill iránt, szavazatnyerési czélzathból hivatkozni, annyi mint czégéres büntettet követni el, büntettet, mely csorbítja a korona becsületét, sérti a parliament alapelveit s felforgatja az ország alkotmányát.“ Pitt az indítványt haszontalanak mondá, olyasnak, mely nem méltó a ház figyelmére, mert nem foglal magában tényleges vádat, s mert nincsen semmi szabatos czélja. Ekkor mondá Fox azon indulatos beszédet, melyet életrajzában talál az olvasó. Százötvenhárom szavazat nyolczvan ellen elfogadta az indítványt.

A parliament két háza tehát éles ellentétben állott egymással. Fox és társai roppant többségökre támaszkodva feltették magokban, hogy nem mondanak le. Pitt figyelmezteté őket, hogy épen mert panaszt emeltek azon titkos befolyás ellen, mely a közügyeket ellenökre intézi el, épen azért kell nekik visszavonulniok: a koronának szolgálói felelősség nélkül haszontalanok is, veszedelmesek is. De ők felelősek, folytatá, ezen alkotmányellenes helyzetökért. Ily szomorú körülmények között világos és elkerülhetlen kötelességök van. Azon pillanatban, midőn más valaki kormányoz, vonúljanak vissza. Ők megszűntek alkalmasok lenni azon helyek elfoglalására, melyeket nem képesek tökéletesen betölteni. — Éjféltben

Fox és North a miniszteriumból elbocsátattak, s december 19-én a kabinetnek többi tagjai is kiléptettek hivatalaikból. Az új miniszterium élén egy huszonéves férfit állott: Pitt. Tizennyolcz évig, 1783-tól 1801-ig ő volt a miniszteriumnak feje, lelke, mindene. Sőt mi több, ő nem csak kormányozta ez időközben Nagybritanniát, ő országolt is felette, mert a király hónapokig örültségben szenvedett, s nem volt helyettese. De mi megelőztük az eseményeket, s így térjünk vissza 1784-hez.

Midőn a december 19-kei ülés kezdetén, mihegyest Fox és North a terembe léptek s az ellenzék padjain fogtak helyet, a háznak egy ifju tagja felállott, indítványozván: „hivassanak együvé Appleby választói, új képviselő küldésére William Pitt helyébe, ki a kincstár első lordjának s kancellárjának helyét fogadta el,“ a dolog oly kalandorszerűnek tetszett, hogy az ellenzék kacajjal vette az értesítést. A leléptetett miniszteriumnak oly roppant többsége volt a házban, hogy majdnem mindenki a parlament elosztatását várta. „Egy lélek sem fogja megengedni, kiáltott fel Fox, hogy ezen előjog gyakoroltathassék egyedül azért, mert előnyére lesz egy ifju nagyravágyásának. És én kinyilatkoztatom e ház színe előtt, ha megtörténik az elosztatás, s annak tisztességes erős okát nem adják; s ha nekem szerencsém lesz a házban ülni: szigorú vizsgálatot fogok kívánni és számot adatni azokkal, kik indítványozzák.“ És december 22-én Erskine feliratot indítványozván a koronához „a parlamentnek akár elnapolása, akár

eloszlatása ellen“, oly többség nyilatkozott mellette, hogy még csak szavazatra sem bocsátatott a kérdés. III. György Pitt tanácsára válaszul adá: hogy nem szándéka sem elnapolni sem feloszlatni a parlamentet.

A dolgok ez állásában nem csoda, hogy Pitt csak nagynehezen alakíthatta meg miniszteriumát. Gróf Gower elfogadta az elnökséget. A rutlandi herczeg a magánpecsét örévé, lord Sydney és marquis Carmarthen államtitkárokká lettek. Lord Thurlow meg' kezébe vette a nagy pecsétet. Lord Howe az admirális első lordjává neveztetett. Pitt cabinetje csak hét tagból állott, s e hét közül csak ő egymaga volt tagja az alsóháznak, annyi és vajmi hatalmas ellenekkel szemben.

Midőn a közbenjött karácsoni ünnepek után, 1784. januárius 12-én a parlament ülései ismét elkezdődtek, az alsóház nevezetes többséggel kinyilatkoztatá, hogy a miniszterek alkotmányellenesen jutottak hivatalba, hogy az alkotmány ellenére maradtak meg benne, s hogy sem a ház sem a nép bizodalmát nem bírják. Pitt válaszolá, hogy ő világos és egyszerű oknál fogva vállalá fel a kormányt, hogy t. i. az országot megszabadithassa az Indiabilltől, mely annak szabadságait végveszélylyel fenyegeté; hogy az ő eljárása következetes és könnyen felfogható; s hogy a nemzet és a világ azt érteni fogja és helyeselni. Én nem lopódtam be titkos grádicsokon a cabinetbe. A király meghítt és én elfogadtam a meghívást. Egy dologról meg lehet győződve a ház: Én nem leszek soha oly gyáva, hogy más valakinek tit-

kos befolyása alatt működjem ; és nem leszek soha oly hypocrita, miszerint azoknak, kik miniszteriumom rendeleteit megtámadandják, válaszul adjam, hogy azok nem az én tanácsomból váltak rendeletekké. Vannak régi miniszterek — itt Northra nézett — tessék őket vádolni ilyesről.

Ekkor kezdődött azon három hónapos harc, melyben először is Pittnek Indiabilljét veté vissza a ház, s melyben végzést végzés ért a miniszterium további fennmaradása s a parlamentnek szándéklott elosztatása ellen. — Ez utóbbi szabálytól méltán tartott az ellenzék, mert Fox a lord North-tali coalitio s az Indiabill által a parlamenten kívül népszerűtlenné vált; indiai nagymogolnak gúnyoltatott London utczáin a felizgatott szatócsnép által; s mi több, minden arra mutatott, hogy az új választások Pittnek többséget fognak biztosítani a parlamentben. III-dik György késznek nyilatkozott az elosztatásra, de Pitt feltette magában, hogy csak az adónak megajánlása után nyúl ezen eszközhöz.

A királyon s a felsőházon kívül, az ország minden részeiből érkezett számos petitio is támogatá őt az alsóház elleni harcában, s még Wilkes is Pitt mellett nyilatkozott London városa nevében. Azon körülménynek, hogy az új miniszterium valóban népszerű volt az országban, annak kell tulajdonítani, hogy soha bámulatosabb nyugalommal nem viselheté magát a miniszterek padján a kisebbség embere a felzajlott többség ellenében. Az ellenzék folyvást megtagadta az adónak felajánlását, meg a katonaság

törvényes lételét évről évre biztosító bill kiadását; harminczkilencz, sőt ötvennégy szavazattöbbség volt a miniszterium ellen; januárius 12-től 26-ig három ízben jelentette fel az alsó ház a koronának, hogy a cabinet nem bírja a commonerek bizodalmát, de György nem bocsátotta el a miniszteriumot, és Pitt a mint hajlíthatlan maradt eljárásában, úgy mérsékelt maradott válaszaiban, vagy épen némán hallgatá végig az ismételt vádakát, melyeket már egy ízben alaptalanoknak nyilvánított. Midőn Conway tábornok egy ízben azt találta mondani, hogy a miniszteriumnak nem lehet más szándéka mint a felosztatás, de hogy azt csak akkor fogják eszközlésbe venni, mikor az országot bebarangoló czimboráik eleve megvesztegették a választókat; s hogy a „zsémbes hallgatót“ saját becsülete hívja fel, hogy mentse magát, felszólalt elvégre: „Felállottam, hogy rendre utasítassam a szólót, nem hogy magamat mentsem. De jogom van követelni, hogy a tisztelt tábornok mentse magát, megnevezvén a helyeket, hol ama barangolók vesztegették a választókat. Ez oly állítás, melyet nem képes bém bizonyítani; s a mit bém bizonyítani nem tud, azt nem szabad állítania. Magam becsületének magam vagyok bírāja, s a tábornok úr invectiváira nincs más válaszom, mint melyet az ifju Scipio a veterán Fábiusnak mondott: „Si nulla alia re, modestia certe et temperando linguae, adolescens senem vicero.“ Pitt sejdíté, hogy ő még is győzni fog elvégre; vagy érzé, hogy évekre, talán mindenkorra bukik, ha most nem tarthatja magát a hullá-

mok felett, ha le kell lépnie a kormányról. „A tisztelt úr eljárása, mondá januárius 26-án Fox, azt mutatja, hogy ő e háznak nézeteit s legünnepélyesebb határozatait üres tréfáknak tekinti; vagy talán nyiltan akarja megvallani, mit magaviselete úgy is eléggé tanusít: hogy ő felsőbbiséget tulajdonít magának e ház felett? hogy azon helyzetben, hová ármánykodás, fülbesugár és titkos befolyás útján lopódzott, megmaradhat az alsó ház nyilvános akaratának ellenére? Azt gondolja-e, hogy itt a titkos befolyás zászlaját lobogtathatja a közbizodalomával szemközt? vagy hogy még továbbá is megmaradhat, minek őt most nevezni kénytelenítetem, — a koronának alkotmányellenes minisztere?” — Pitt válaszolá, hogy ő hivatalba jött, mert nem tett kísérletet alkotmányellenes hatalom alapítására (értsd Fox Indiabilljét), s mert ennél fogva bírja a felség bizodalját; és ámbár a legmélyebb tisztelettel fog mindenkor viseltetni a ház végzései iránt: talán még is szabadságában áll úgy vélekednie, hogy miután az alkotmánynál fogva joga van a felségnek, minisztereit választani, az ítéllethozás ezen választás helyessége felett nem tartozik szorosán az alsóház tisztéhez. Neki fájdalmasan esik látnia, hogy e ház végzései egy idő óta nincsenek elégséges tekintettel az alkotmányos tanra. Pogány dolog, kárhoytatni valamely kormányt, mielőtt az ellene felhozott vádak bebizonyítottak. E tekintetben méltó oka van panaszt emelnie, mert vizsgálat nélkül rovatott meg a ház által; de legalább az szolgálhat neki vigasztalásul, hogy a mint alkalma van magát köze-

lebből megismertetni, azon arányban növekedik a ház s a nép kegye és bizodalma iránta.

Lord Temple eljárása menthetetlen volt s érdeme szerint bélyegeztetett meg Fox által, de Temple visszavonulván rögtön -- sértett hiuságból, úgy látszik -- az alakuló miniszteriumtól, elvitte magával a botrányt. Az új főminiszter híre neve fehér maradt, — írja Macaulay — ő jogosan állithatá: ha voltak kik alkotmányellenes ármányokhoz nyúltak, neki azokban nem volt része. III. György eljárása erőszakos vala, de az alsóház több-több tagjai, első sorban a vidékiek, a countrysmemberek, s Chatam régi hivei, erőszakosnak kezdték találni a Foxét is, midőn a vita hevében kétségbe látszott vonni a korona főfő előjogait: a miniszterek választásának s a parliament eloszlatásának jogát; s midőn az új miniszternek még csak parányi időt sem akart engedni a célba vetteknek előterjesztésére. Maga lord John Russel is még minapában úgy vélekedett, hogy Fox és az alsóházi többség ekkori magaviselete nem volt méltóságos és nem volt hű az alkotmány szelleméhez. Több jelenségből kiolvashatta a fiatal miniszter az alsóház mind kedvezőbb gravitációját feléje; büszke hite, hogy erőt fog venni a ház többségén, e jelenségeken alapult. Midőn januárius 23-án indiai billje visszavetett, midőn számos barátjai szorgalmazták, hivatkozzék haladék nélkül a nemzetre, hiszen semmi kétség, hogy a közvélemény mellette lévén, az új parliament is mellette fog nyilatkozni, midőn a király sürgetve sürgette az eloszlatást: Pitt azonkép állott ellen a király kívánságá-

nak mint a parlament megtámadásának, gyakorolva — mint legújabb biographusa lord Stanhope (előbb lord Mahon) írja, — azt a bölcseséget, melynek gyakorlata dühös vitában a legeslegnehezebb: a várakozás bölcseségét.

S csakugyan lassankint North több hívei (a coalitiónak toryrésze) Pitt körül gyülekeztek; az úgynevezett függetlenek, a saint-albani clubb tagjai, kik Fox és Pitt kibékeltetésére siker nélkül törekedtek, mindig nagyobb hajlandóságot mutattak az adó megajánlására. Mind ez buzdító volt Pittre nézve. „Bár mi borzasztónak lássam e küzdelmet, — mondá februárius 20-án — lelkismeretem, kötelességem, elődjeink alkotmánya iránti hűségem fenntartanak engem e nehéz helyzetben is. Én hivatalban maradok, nem gőgös megvetéséből a ház alkotmányos végzéseinek, nem személyes büszkeségből, nem hatalom utáni esengésből: hanem mert a jelen viszonyok követelik tőlem, s mert a haza felhí engem, hogy védjem ez erősséget; s én erre el vagyok tökéelve, én védeni fogom.“

Martius 8-án, midőn már csak egy szavazattal győzött az ellenzék, midőn minden pillanatban attól kellett tartania, hogy kevesebbbségben marad, — a szükséges közigazgatási költségek megajánlására késznek nyilatkozott. — Pitt meggyőzte az egész alsóházat, mondá Sheridan, — s martius 25-én már el volt oszlatva a parlament. Az új választások nevezetes többséget biztosítottak a miniszteriumnak, az ellenzék százhatvan tagja bukván a választásoknál;

s midőn Pitt május 19-én az új parlamentben mint a cambridgei egyetem képviselője széket fogott, lelkesedéssel csüggték rajta a népnek szemei, nem csak mert látni való volt, hogy a huszonöt éves férfiú a hatalom ösztönén kívül a hatalom geniusával is bír; hanem azért is, mert lehetetlen volt tisztább kezekre bízni Albion kincseit. Ama három hónapos tusának folyamata közben, melyet imént érintettünk volt, megürülván egy tetemes sinecura, évenkénti három-ezer font sterlinggel, az egész világ azt várta, hogy az épen nem gazdag miniszter vagy magának fogja tulajdonítani a jövedelmet, vagy azt legalább egy politikai barátjának juttatni; — de ő az állam kincstárát növelé ez összeeggel. E cselekvésmód oly annyira tért el az akkori idők gyakorlati államférfiainak nézetétől, hogy Thurlow kanczellár, az, kivel már Fox életírásában találkozott az olvasó, a lordok házában kinyilatkoztatá, hogy ő bizony tanácsolta Pittnek, fogadná el a sinecurát, s hogy annyi jeles férfiú által adott példa után, ő, a lord, ugyan elfogadta volna.

Az angol birodalom egy év óta békének örvendett, s Pitt most öszves gondjait mindenek előtt a kereskedés, a financiaák emelésére fordítá. A közgazgatás költségei évenként felülmulták a jövedelmet, s az innen eredett hézagnak betöltésére, Pitt az évről évre tetemesen növekedett, s kereskedést és vámügyet egyiránt zsibbasztott csempészkedést támadá meg első lépésül. A beviteli vámok több árukra, nevezetesen theára, dohányra és szeszekre nézve te-

temesen leebb szállítattak, s eredményül csaknem tökéletesen szűnt meg ez irányban a csempészkedés, s leszállított vám mellett növekedvén a forgalom és a csempészkedés megszűnésével szabályossá válván, a vámjövedelem is növekedett. Ez úton, s néhány új adónemnek alapítása által, az amerikai háború óta évenként több millió font sterlingre ment jövedelem-hézag egy év lefolyása után már csak egy millióból állott, s ismét egy évvel utóbb a jövedelem már 900,000 font sterlinggel haladá felül a kiadást. Megszüntetvén egyúttal azon néhány tőkepenzesek monopoliuma, kik addiglan kizárólagos szabadítékkal birtak az angol kormányt a szükséges kölcsönökkel ellátni, azonnal a kölcsönök feltételei is tetemesen javultak.

1784. július 6-dikán indiai kormányrendszerét fejtegeté Pitt az alsóházban s már most másod ízben, mert első indítványa az év elején a pártküzdelem viharában megbukott. Azon elvből indulva ki, hogy bár mily rendszer választassék, valakinek — egyeseknek vagy testületnek — befolyása minden esetben növekedik : azon volt, hogy e befolyás ne gyakoroltassék magában Angliában, hol könnyen melleseges czélok elérésére is fordíthatatnék, hanem odakünn, Indiában, hol hatalmas de nem független kormánya van szükség, olyasra, mely a hazulról vett parancsoknak engedelmeskedik, s egyszersmind elégséges erővel bír, gátot rakni a kelentindiai tisztviselők zsarnokságának. Szükséges, mondá, hogy az indiai kormány elégséges erővel bírjon, de egy Angliában szé-

kelő tisztségnek ellerörködése alatt. Ezen ellenörködés a birodalom végrehajtó hatalmát illeti. Az ellenörködő bizottságnak nem szabad állandónak, a végrehajtó hatalomtól függetlennek lenni. A társaság igazgatósága követelheti, hogy a bizottság minden lépéséről értesítessék, de ez utóbbinak eljárása kötelező az igazgatóságra nézve, kifogásnak ellene nincsen helye. A biztosok a korona által neveztetnek ki, még pedig a titkos tanácsosok sorából. Ismétlé, hogy ezen biztosok fogják a társaság tisztviselőit politikai tárgyakra nézve igazgatni, s hogy ezen biztosok engedelmességet követelhetnek, de a tisztviselők nem általuk neveztetnek ki, hanem az igazgatóság s a bengáli főkormányzó által, a sereg fővezérének kivételével, kit ezentúl is a korona nevezend ki, mely a többi kinevezésekre nézve is vétóval bír. Az öszves kereskedési ügy természetesen a társaság kezében marad. —

Ezen terv, melyben, hogy erősen megingadoztatott hitelét visszanyerhesse, a keletindiai társaság is megnyűgódott, — mire Pitt ismételve hivatkozott beszédeközben, kiemelvén, mennyi tisztelettel viseltetik ő a charták által biztosított szabadítékok iránt, — mely szabadítékok jócskán megnyíratvák ezen újabb charta által, — e terv, mondom, Fox és barátai ellenmondásának daczára, a parlament által nagy szavazat-többséggel elfogadtatott. 1858-ig Keletindiának kormányát főleg a szóban lévő, időről időre módosított bill szabályozta.

Az 1784-diki ülésszakot berekesztette a miniszterium egyhangulag elfogadott indítványa: hogy a

Skócziában az utolsó forradalom alkalmával elkobzott jószágok adassanak vissza az illető törvényes örökösöknek. Az 1785-diki ülésszak januárius 25-én nyílt meg. Április 18-án Pitt harmadízben indítványozta a parlamenti reformot. Ezen, és második indítványa között lényeges különbséget vehetni észre; 1783-ban a rottenboroughok ellensúlyozására száz új tagot kívánt adni a grófságok és London városa képviselőinek számához, indítványozván azon felül, hogy a mely városban a választók többsége választási jogát árúba bocsátotta: a becsületes kisebbség szavazhasson a grófságok választóival, a város pedig képviselői jogától fosztassék meg. Jelenlég javaslata oda volt irányozva: hogy a legnyomorúbb harminczhat rottenborough hatalmaztassék fel választási jogáról lemondani, a néhai választók pedig nyerjenek pénzbeli kárpótlást a parlamenttől. Ez úton hetvenkét képviselővel (ennyit küldtek az említett boroughok az alsóházba) szaporodhatnék a grófságok s London és Westminster követének száma. De hogy a fekvő birtokon s a fővároson kívül az ipar s a kereskedés is általánosban örvendhessenek a reformnak, indítványozá: hatalmaztassanak fel a többi boroughok, képviselői, jogukat oly városoknak adni el, melyek mint Birmingham, Manchester sat. csak az újabb időben jutván a népesebbek és gazdagabbak sorába, még nem küldenek követeket a parlamentbe. Egyúttal külön bill által arról kellene gondoskodni, hogy a grófságokban a „copyholderek“ (ó bérlők) is bírjanak szavazási joggal; hogy a vesztegetések megelőz-

tessenek sat.; magában értetvén, hogy a városokban is a választási jog szabályozandó s részben kiterjesztendő lenne. — Fox melegen pártolá az eszmét, ki nyilatkoztatván mindazáltal, hogy az előbbeni két indítványt jobbnak találta. Pittel összesen 174 tag szavazott, ellene 248; s így újlag megbukott a reform ügye, mindamellett, hogy az indítványozó anynyt beszélt pénzről és kárpótlásról, hogy jogfosztásról szó sem lehetett, ha csak annyiban nem, mennyiben a kérdés, úgyszólván, közjogi oldalától fosztatott meg. De Pitt ezt alkalmasint ovatosságból tette, nem a tárgy iránti meghűlésből vagy idegenségből, mert hiszen jelen beszédéből is kikacsingat a gúny azok ellen, kik az alkotmányt oly annyira tisztelik, hogy még folttól és szennytől sem merik megtisztítani; s néhány héttel azelőtt a parlamenti reform kérdését annak mondá, mely legközelebb áll szívéhez, mely a nemzet nagyságát, dicsőségét és szabadságát biztosítani fogja, s melynek segédével minden böles, erényes és alkotmányos törekvés diadalmaszkodni fog a pártoskodás és megvesztegetés fölött.

Ezen tárgyalás előtt és után számos ülésekben az úgynevezett „irlandi kereskedési szabályok“ (irish commercial propositions) heves vitára szolgáltatnak alkalmat kormány és ellenzék között. A Rockingham-miniszterium idejében az irlandi parlament, mint Fox életírásában láttuk, souverainnek, függetlennek nyilatkoztatott. Nincs ok feltennünk, hogy Pitt már ekkor a később általa eszközölt uniót vette volna célba, de tartván a különválástól, a két ország

érdekeik egyesítésére törekedett. Megvallom — írta 1784. october 7-én herczeg Rutlandhoz adott bizodalmas levelében, — hogy részemről szeretném Irlandot kereskedelmi szabadítékainkban majdnem korlátlanul részesíteni, feltéve hogy mi meg' viszont némi szilárd reményt nyerhetnénk, hogy Irland ereje és kincsei hasznunkra fordulnak; s ha arra számot tarthatnánk, hogy időről időre, növekedő erejéhez képes járul a birodalom közös szükségének fedezéséhez. Ide czélzó indítványát csakugyan sikerült Pittnek 1785. februáriusban elfogadtatni a dublini perliamenttel.

Csak két rendszer lehetséges — mondá 1785. februárius 22-én, midőn az illető pontokat bémutatta az angol alsóháznak — oly országokra nézve, mik azon viszonyban állanak egymáshoz, mely Nagybritanniát és Irlandot együvékapcsolja. Az egyik: alárendelni a kisebbiket a nagyobbiknak, csinálni belőle eszközt a másiknak szolgálatára, irányozni minden törekvést az uralkodó nemzet előnyére, érdekeinek előmozdítására. Megpróbáltuk mi e rendszert Irlandban. A másik rendszer: a hasznok kölcsönös és közös volta, az egyenlőség és méltányosság rendszere, mely a helyett, hogy az egyiket emelni, a másikat lealacsonítani akarná, a birodalom közös érdekeinek boldogulását veszi czélba. A kereskedelmi egyenlőség a nyereség közös voltát eredményeztetvén, a terhek közösségét is követeli, s Irland ígérkezik, hogy valahányszor teljes jövedelmei békeévben hatszázötvenhat ezer font sterlingnél nagyobbak (ezen jövede-

lem hatszázötvenkét ezerre ment 1784-ben) a többlet a birodalom hadi erejének öregbítésére fordítatik.

„Fogadjátok el — rekeszté be előadását Pitt — Irland irányában ezen kereskedelmi rendszert, melynek czélja: gazdagítani a birodalom egyik részét, a nélkül hogy a másikat szegényebbé tenné; mely erőt lehell mindkettőbe. Ezen rendszer hasonlít a könyörülethez, az ég e kegyenczéhez, kettős áldás az adakozóra s az elfogadóra egyiránt. Azon kegyetlen veszteség után, mely hazánkat érte, midőn gyarmatai elváltak tőle, kell hogy e ház semmitsem érezzen mélyebben, mint a szükségét: megakadályozni minden további feldarabolást, össze és együtttartani azt, a mi még fennmaradt a meggyengült, megbénított birodalomból. A ház meg fogja bocsátani hosszadalmas voltomat. Politikai életemnek öszves ügyei között, meggyőződéseim szerint ez a legfontosabb, melyet kezelttem; nem hiszem hogy találkozhasam olyassal, mely lelkem minden gerjedelmeit felriaszthatná, mint ez.“

Az indítvány élénk ellenállással találkozott. III-dik György maga, Pitthez adott levélben roszallotta miniszterének eljárását, mint a mely elüt a törvényes formáktól. Fox és North, mint a szabad kereskedésnek elvből ellenei, hévvel támadák meg az indítványt. Az angol gyárosok és kereskedők, élőkön Manchester, feljajdultak és végveszélyöket emlegették. Csak többrendbeli módosítás után fogadtathatta el Pitt május 30-kán az alsóházzal elvégre indítványát, melyet most North is pártolt, okúl adván, hogy a közbenjött módosítások által már biztosítva látja az angol felsőbbbséget; oly neme a pártolásnak, melyért Pitt neki nem mondott köszönetet, mert Irlandban különben is már fel volt gyujtva a fél-

tékenység tüze, melyet Fox eljárása nem oltott el, ki most Irland függetlenségének megsértését látta a billben: Én nem akarom az angol kereskedést az írlandi rabságért cserébe adni, — kiáltott fel — ez olyan ár, melyet nem akarok fizetni, ez olyas portéka, melyet nem akarok vásárolni. — Grattan a czélzatban az unio kezdetét látta, s Dublinban csakugyan oly ingerült volt a közvélemény, hogy midőn a törvényjavaslat végleges formájában bemutatott, a kormány csak tizenkilencz szavazat többségével eszközölheté az első felolvasást, oly többség, melyből bizony lehetett bukására következtetni. Pitt visszavonta a billt, s a dubliniak házaikat világították ki örömük nyilvánítására.

Ezen folytonos viták egy oldalról, s a másiktól talán annak látása is, hogy a közügyek szerencsés fejlődésével, a financiai szilárdulásával a miniszterium is szilárdul: még növelték a keserűséget, melyet Fox — szelid és gyermekded lelkületének dacára — már két év óta érzett szerencsésebb versenytársa iránt. Az alsóház gyakran tanúja volt szenvedelmes kifakadásainak, kivált a westminsteri választás feletti viták alkalmával; — Foxot, t. i. mint életrajzában láttuk, a kormánypárt húzamos ideig nem akarta westminsteri képviselőnek ismerni, s ez úttal kiszorítja az alsóházból, ha Ross és Kirwal boroughok becsületnek nem tartják, őt szintén követül választgatni. — Pitt ismeretes sarcasticus modorában válaszolt a megtámadásokra, s a nyugalom, melylyel szólt, még növelte a gúnyt. Alig nyugodtak le a west-

minsteri viták, midőn az imént vázolt irlandi ügy újra szenvedélybe hozá egymás ellen a két óriás szónokot. Május 5-én Fox, midőn keletindiai tárgyakkal foglalkodtatá a házat, szokott szenvedelmességével kelt ki a miniszterium s a keletindiai társaság igazgatósága ellen, s látván Pittet és szomszédját mosolyogni, tűzzel megjegyzé: hogy észreveszi, miszerint Pitt és egy más úr személyes illetlenséggel viselik magokat iránta, de ő megvetéssel nézi ezen pórias magaviseletet. Neki elég tudnia, hogy minapában (aprilis 29-én, midőn választmányt kívánt Pitt pénzügyi tételeinek vizsgálatára) még is néki volt igaza. Erről meg van győződve oly annyira, hogy hírével nevével merne állításaiért kezeskedni, és Isten fel fogja hozni az időt, midőn alkalma lesz mindenkinek látnia, kinek volt igaza, kinek nem; valamint ma volt alkalom, felfedezni a keletindiai társaság igazgatóinak fallaciáit és hamiskodásait.

Pitt felállott. — Válaszának modorából látni fogja az olvasó, mily veszedelmes, mily éles fegyverré vált kezében a gúny, mely Sheridan szájában kacajra birta a házat, de melyet Pitt addig forgatott, addig hegyezett, míg gyilkos kopját faragott belőle.

„Ha tekintetbe veszem, mondá, mi rendkívüli illendőség jellemzé eddig a tisztelt úr okoskodásait, ha tekintetbe veszem higgadt és mérsékelt hangját s illedelmes modorát: valóban méltó oka lehet panaszra, ha valaki csak távolról is becsméréssel viseltetik iránta. Magamat mi illeti, nekem ugyan nem állott szándékomban ily mértékben vétetni a jónevelés ellen, s én kész vagyok azt cselekedni, mit ritkán tet-

tem eddiglen, s mit, úgy hiszem, ritkán fogok tenni ezentúl,— kész vagyok őt megkövetni. És erre annál inkább vagyok hajlandó, mert így alkalmam lesz, megmagyarázni a háznak a bepanaszolt vétség természetét, s az okot, melyből származott.

Én régóta csodálom azon fényes tehetségeket, s az okoskodás és szónoklat azon bámulatos erejét, mikkel az igen tisztelt úr oly gazdagon van felkészítve; de vannak még egyéb tulajdonságai is, melyek szintén nem kerülhették ki bámulásomat, midőn jellemét figyelemre vettem. Azon körülmény, hogy iménti beszédében közölök néhányat kitüntetett, — e körülmény, mondom, szolgált okul azon magaviseletre, melyért épen most oly irgalmatlanul rovattam meg a háznak hallatára. Az igen tisztelt úr úgy találván, hogy a jelen kérdés kedvencz tételeinek kifejtésére alkalmatlan, szokott ösztinteségével és szokott eljárásához híven, azon volt, hogy más tárgyat hozhasson szőnyegre, mely neki alkalmat nyújtson, szenvedelmeinek és neheztelésének táplálatot nyújtani, és utat nyitni azon erőszakos és büskórságos érzelmeknek, mik jelen helyzetében oly természetesen támadtak benne, — jelen helyzetében, midőn a meghiusult remény, sértett büszkeség és kijátszott nagyravágyás kinjaival még azon fájdalom tudalom szövetkezik, hogy csak azért, mert visszaélt egykori hatalmával és befolyásával, szenvedni mind azon bajokat, melyekre nézve oly állandóan, oly pathosszal és még is oly annyira süker nélkül ügyekszik szánakozásra bírni e házat. Én részvéttel vagyok az igen tisztelt úr iránt, s kinyilatkoztatom ennélfogva: hogy bizony nem volna rendén, ha a csalódás és bánat terhe alatt nyögő lélek hagymázai és kicsapongásai egyéb érzelmet költenének fel lelkemben, mint a szánakozását; a nehezteléséit ugyan nem fogják felkölteni, s nem még a megvetését sem.

Hogy minő lett legyen az arcznak azon sajátságos működése vagy kinyomása, mely oly kellemetlenül hatott az igen tisztelt úrra, azt nem tádnám közelebből megmagya-

rázni a háznak; de én úgy emlékezem, hogy az nem származhatott egyébből, mint meglepetéstől azon rendkívüli ügyesség felett, melylyel egy száraz és izetlen számolási kérdés rögtön oly fellengős és lelkes szónoklat tárgyává alakított át, minő az, melylyel csak imént mulattatott általa a ház; és mindent összevéve azt kell hinnem, hogy az igen tisztelt úr helyesen cselekedett, midőn arra tért által, mi sokkal inkább egyezik meg czéljaival, tehetségeivel és ismereteivel. De ha mindjárt szerencsés volt az igen tisztelt úr változatosságot hozni be a tanácskozásba: más oldalról szerencsétlenségére oly tárgyhoz nyult, mely neki egyéb tekintetekben nem nagy hitelére válik. Lehetetlen nem csodálkoznom, hogy az igen tisztelt úr nem ügyelt arra, miszerint ha e házat azon tárgyra emlékezteti, melylyel pár nappal ezelőtt foglalkodott: szükségképen az illető tanácskozást is juttatja eszébe, s elevenebben emlékezteti azon állapotra, melyre a tisztelt úr akkori magaviselete által önmagát juttatá, — melyre én hasonló körülmények között inkább megalázódással és bánattal tekintenék vissza, mint büszkeséggel és örömmel. De én csodálom az erőt, a bölcseséget, melylyel az igen tisztelt úr megmarad kedvencz foglalatosságánál, bármibe teljék, s ha mindjárt szégyen és búbanat állanának is útjában. Mindazonáltal szerencsés jóslatnak nézem azon melegséget, melylyel a jelen indítványt pártolá, s azon törekvést, melylyel a mai, s az ily szabálytalanul érintett minapi indítvány közötti rokonság bebizonyításán fáradoz; én óhajtom, hogy a keletindiai társaság hitele ezen megtámadásának oly következménye legyen, minő következményei voltak az ország közhitele ismételt ostromainak, t. i. a tőkék értékének nagy és gyors növekedése. Sajnálom ennélfogva, hogy a mai okoskodást nem fogják oly hamar megtudhatni Indiában, mint a minapit Angliában, s hogy e szerint még halasztást szenved a szerencsés eredmény. Ha tekintetbe veszem, mennyire nem válogatta kiefejezéseit az igen tisztelt úr, s ha ezeket egybevetem rendkívüli érzékenységgel az arczvonások néma s csaknem

észrevehetlen mozgalmának irányában: akkor hajlandó vagyok hinni, miszerint az igen tisztelt úrnak tana szerint a néma hallgatónak kitelhetőkép azon kell lenni, hogy még csak szemhunyorítással se sértsen senkit, de hogy ellenben a szólónak joga van magát a mérséklet, jónevelés, sőt még a közönséges illedelem korlátaitól is szabadnak tekinteni. . . .“

Már felebb láttuk, hogy körülbelől két év alatt a birodalom jövedelmei annyira gyarapultak, miszerint 900,000 font sterlinggel haladák felül a kiadást. Az 1786-diki parlament, Pittnek martius 29-én tett indítványára, hogy ezen öszveghez még százezer font sterling járulhasson, a szeszekre fektetett adó némi öregbítését s mások módosítását rendelve el, ez úton kikerült az egy millio font sterling, melylyel törlesztő tőke alapítatott a közadósság lerovására. A törlesztő tőkének eszméje akkortájban panacea gyanánt tekintetett, mely az államokat adósságaik terhe alól biztosan fogja felmenteni, s mely kivált a falusi kincstár-kanczellárok kezéből, mint sir Robert Peel utóbb e gentlemaneket nevezé, záporosó gyanánt hullott le a miniszterek asztalára; a pénzügy adeptusai elragadtatva hirdetgették, hogy ez úton huszonnyolcz év alatt száz millió adósságot fizet le a kincstár, s hogy a visszavásárlott adósság öszves kamatai — megszűnven időközben néhány éviségek is — az említett évek lefolyása után négy millióra fogják rugtatni a tőkét, mely a körülményekhez képest az állam egyéb szükségeire is fordíthatatnék. Fox maga is úgy nyilatkozott, hogy nálánál senki sem lehet nagyobb barátja a törlesztő tőke eszméjének, hogy ő ennek,

noha más alakban, hódolt politikai életének első pillanatától fogva; — Pitt pedig büszke örömmel hirdeté az alsóházban, „hogy ezen tőke olyformán kezelve, mint felebb említettük, néhány év alatt — mi egy nagy nemzet életében nem több egy óránál, — annyira fogja a birodalom adósságát törleszteni, miszerint háború idejében nem emelkedhetik többé oly roppant magasságra, mint eddiglen.“ — Jelenleg a nemzeti gazdaságtan más nézettel van e tárgy iránt, mint Pitt és Dr. Price idejében, — ez utóbbi javaslá, mint tudjuk, a miniszternek a szóban levő tervet. A tudomány megmutatta, hogy jobb a munkások kezében hagyni a törlesztő tőkére szánt pénzt, mert ez ily módon a gazdagságokat inkább fogja öregbítni, mint azon öszvesített kamatok állítólagos működése, melyek csak a papiroson terményeznek valamit. Ha volnának, kik még ma is oly reményben ringatják magokat, hogy Anglia valaha egészen fogja visszafizethetni adósságait, azok kettős csalódásban élnének, mert ilyetén működés csak aligalig lehetséges, s mert a közönség annak nem sok hasznát venné. Az állam visszafizetheti a tőkéket, ha e végre pénzt szed be az adózóktól. De ezek, tömegben véve, jóval nagyobb kamatra vesznek kölcsön, mint az álladalom. Anglia kölcsöneiért hármát fizet százától. Az egyes polgárok hypotheca mellett négyet s felet, ötöt és hatot fizetnek százától; a kereskedelmi kamat nyolcz, tíz, s néha tizenöt százától. Az ekképen kamatozó tőkéket a közadósság törlesztésére fordítani, annyi, mint zavarba hozni a pénzügyet, s az adózók által

ötöt, sőt tizenötöt fizettetni százától, hogy hármat, négyet nyerhessenek azon adóssági tőkénél, melyet nevökben vett fel az állam, melyet az adózók nem akarhatnak visszafizetni, s melyet a hitelezők nem akarnak felvenni. Csak egy hatályos mód van a közadósságból származó teher könnyebbítésére: s ez a pénzkamatnak valódi kisebbsülése. Értelmesen kombinált hitelintézetek idézhetik elő ez eredményt, mely aztán kényszerítés nélküli módosítások útján az adósság kamatainak leebbszállítására fogna vezetni.

Ez a tudomány nézete e tárgyban, — de a gyakorlat szintoly világosan szól a törlesztő tőkék phantasmagoriája ellen. Angliának adóssága, midőn Pitt indítványával fellépett, 8,176,336 font sterling kamatra ment: félszázaddal később harmincz millióra. Igaz, a rendkívüli politikai eseményeket is kell tekintetbe vennünk, midőn az angol adósság rémületes növekedéséről szólunk: de hiszen Pitt felebb idézett beszédében azt várta a törlesztő tőkétől, hogy még háború alkalmával sem fog többé oly magasra emelkedhetni a közadósság, mint addiglan. Ebben állott a csalódás, abban hogy a nemzeti gazdaság akkora által nem látta, miszerint a törlesztés gyökerében haszontalan, ha vele párhuzamban új adósságok emelkednek; — sőt ekkor nem csak haszontalan, hanem valósággal kártékony is.

Ez okoknál fogva 1822-ben kivált lord Granvillenek törekvésére, azon lord Granvillenek, ki 1786-ban Pitt után fővédője volt a billnek, a törlesztő tőke működése megszüntetett Angliában. — Brougham megjegyzi, hogy már Pittnek életében is vonat-

tak kétségbe ezen financiai intézkedés hasznai. Igen természetesen; hiszen 1805-ben már eléggé világosan szóltak a számok. De 1786-ban a törlesztő tőke mégis rendkívüli befolyással volt a brit birodalom financiaiainak javulására, mert a világ hitt benne, s így nőttön nőtt a bizodalom, és míg a béke tartott, felebbmentek az állampapirosok, s mikor kiütött a háború, jobb feltételek mellett nyerte kölcsöneit az állodalom. — S ennyiben a törlesztő tőke is lényegesen szolgált Pitt hatalmának szilárdítására. x

Csekélyebb rokonszenvet talált, sőt a bizalmatlanság világos jeleivel fogadtatott 1786. februárius 27-én tett indítványa a portsmouthi és plymouthi tengerpartok megerősítése ügyében. Tudvalevő dolog, hogy a Plymouth irányában fekvő bresti kikötő, háború idejében az angol hajóseregnek különösen veszedelmessé válhatik, s már ez oknál fogva sem volt felesleges az indítvány. De a Fox, Sheridan, s Barré által tolmácsolt közvélemény nem a miniszter által bevallott szándékot látá e kérdésben: hogy t. i. megerősítetvén az említett kikötők, a hajósereg nagyobb számmal s ennél fogva nagyobb erélyességgel is működhessék a gyarmatok érdekében, s megtámadó hadviselésre is könnyebben alkalmaztathassék, biztosítva lévén amaz erősségek által az anyaország; — nem e szándékot látá az indítványban, hanem czélzatot, ezeket szükség esetében a nép féken tartására, s az állandó hadi sereg öregbítésére — még pedig a tengeri erőnek, Albion fentartójának rövidségével fordítani. Szavazáskor 169 nem állván 169 igen

ellenében, a ház szólója, ki csak azon esetben nyilatkozik, ha a szavazatok egyiránt vannak felosztva, szavazatát nem-re adta, s így megbukott az indítvány. — Fox megragadá az alkalmat, egy kis leczkét tartani a miniszternek, kit eddig csaknem mindig süker követett eljárásában, — s említvén azon egy pár esetet, midőn versenytársa kevesebbségben maradt, kérdést tőn: Honnan van az, hogy ily számos bukás daczára rendületlenül marad tisztében, sőt még szilárdabban, mint azelőtt?... Onnan bizony, válszoló maga magának, mert ő olyatén miniszter, ki díszlik, ha csatát vesz, és virágzásnak indul, ha bukást szenved. A falusi urak azért ellenkeznek vele egy alkalommal, hogy annál nagyobb erőt kölcsönözhesse nekik más alkalommal; megverik egy tárgyra nézve, hogy segédére lehessenek a másiknak kivívásában; s ha a fekvő birtok emberei őt ma megbuktatják, bizonyos lehet benne, hogy holnap kettős erélyességgel és újított szilárdsággal támogatatni fog általuk“

De térjünk által azon látványra, mely 1786-tól a francia forradalom kitöréseiglen Angliára fordítatá mind azok szemeit, kik a hatalom pajzsa alatt elkövetet visszaélések megfenyítésének egy példáját ohajtották látni. Warren-Hastings a bengáli főkormányzó pörbefogatását értjük. — Hogy az alsóház többsége nem nyilatkozott volna a vádnak megalapítása mellett, ha Pitt ellenzi, az világos; csak arról lehet kérdés: vajjon enged-e szabad folyamatörvénynek és igazságnak, ha egyszersmind attól nem

tart, hogy Hastings idővel még veszedelmessé válhatnék a cabinetnek? Meglehet, hogy ez is befolyással volt Pitt elhatározására, kire egyébiránt a pénz azonképen mint atyjára, soha szédítő hatással nem birt, s ki ennélfogva már magában is természetes ellenszenvvel viseltethetett a ragadozó iránt; tekintetbe sem vévén, miszerint ezen az Indiabbillel viszonyban álló ügynél mindenki erélyességet várhattott tőle, hogy pártatlansága kitűnjék; — de lett legyen ez bár mint: a tett, az igazságszolgáltatás elrendelése a királyné, az öszves udvar, a keletindai társaság által pártfogolt dynasta ellen, nagyszerű tett marad mindig, s mérész és tiszta lelkismeretet tanúsító a hatalom birtokában levőnek részéről.

Hastings, mint bengáli főkormányzó, számos mahomedanus fejedelmekkel volt szövetségben, azaz: parancsolt nekik. Ezen fejedelmek nagy adót tartoztak fizetni, a keletindiai társaságnak, — ez volt, így szól Villemain, a szövetség első feltétele; s aztán, ha a társaság pénztárában hézag találtatott, meg' azt követelték India urai, hogy amaz adó öregbítessék. De a keletindiai társaság ezen szövetségeseinek még egyéb hasznát is vette. Kincseiket elszededgette, s midőn ők kárpótlásul alattvalóikat szívták ki, ezen újabb kincsektől is megfosztattak általa.

Mindemellett sem teltek meg oly roppant számú rupiákkal a pénzszekrények, mint azt az Indiahouseban óhajtották volna; s így történt, hogy midőn egy ízben többet kell vala Londonba küldeni, mint a mennyi éppen Hastings kezénél volt, s midőn ugyan

akkor (1773—4) egy indiai fejedelem, az oudei raja Sudzsa-Dohla, a rohilla - népségeket meghódítani akarta: Hastings oda kölcsönözte neki az angol sereget e czélra, azon feltétel alatt, hogy a hadi költségeken kívül négyszázezer font sterlinget fizessen a társaságnak.

Az eredmény (1774. aprilisban) annyira kielégítő volt mindenkire nézve, — a rohillákon kívül, kik az oudei raja nyomorú uradalmainak legnyomorúbb részét tették azontúl, — hogy midőn Hastings évekkel utóbb a rendes fizetések ideje felé ismét üresebbnek tapasztalá a kincstárt, mintsem hogy urait Londonban kielégíthette volna; s midőn még azonfelül a folyamatban levő háború költségeiről is kellett gondoskodnia: útnak indúlt Indiának gazdag, híres és szent városa Benares felé, melynek rajája Chejte Szing az angolok szövetséges hűbérese volt, s évenként a legnagyobb pontossággal fizette a reárovott adót. Hastings, ki magánokoknál fogva is haragudott a rajára, ötszázezer font sterlinget kívánt tőle, s a fizetni vonakodót bezáratta. A lakosok fegyvert fogtak Hastings ellen, kinek alig ötven katonája volt rendelkezésére, s fejedelmöket megszabadították; de csak hamar nagyobb angol csapatok érkeztek a főkormányzónak segédére, a rajának erősségei bevették, s őmaga búcsút vett hazájától örökre. — A társaság jövedelmei ez úton évenkénti kétszázezer font sterlinggel szaporodtak, de a megszökött rajának kincse kisebbnek találtatott annál, melylyel őt a hír oly bőkezűleg megajándékozta, s a mennyi volt, az

is a katonaságnak jutott ezúttal zsákmányul, nem Hastingsnak és a társaságnak.

A proconsul most az oudei szövetségestől indúlt kicsikarni a szükséges pénzt. Sudzsa Dohla az előbbeni raja, kit a rohillák ellen segített, már nem volt életben, s fia és utóda a társaság nyomorú hűbéresévé süllyedt. Hastingsnak pénzre volt szüksége: a raja a rendes adót sem tudta fizetni; de amaz ígéretet tett neki, hogy tartozását elengedi, ha édes anyját és nagyanyját az oudei begumeket vagy fejedelműket kincseiktől megfosztja s ezeket a társaság kezére juttatja. Hastingsnak ürügyre volt szüksége, a begumeket tehát arról vádolta, hogy ők a benaresi lázítókat segítették volt. A raja, angol katonák segítségével bevette Fyzabadot anyjának városát, s a palotát, melyben lakott, — és hogy a fejedelműk kincseiket általadják, meghittjeik, két vén eunuch, az angolindiai kormány meghagyásából kínpadra vonattak mindaddig, míg a szinte kiéheztetett fejedelműk egymillió kétszázezer font sterlinget szolgáltattak Hastings kezéhez. —

De közeledett az idő, midőn az angol parlament számot kér Hastingstól és társaitól. Már az amerikai háborúnak vége felé két alsóházi választmány dolgozott a keletindiai ügyek rendszeresítésén, s Burke volt lelke az egyiknek. Hastings 1785. júniusban érkezett vissza Angliába, s Burke már egy héttel utóbb jelenté a parlamentnek, hogy szándéka van, vádlóképp lépni fel ellene. Midőn 1786. februáriusban a szükséges okleveleket kívánta, Pitt felállott, mond-

ván: Én sem barátja, sem ellensége nem vagyok Hastings úrnak, de én el vagyok határozva, az igazság elveit támogatni. Hastings úr mindannyi vád daczára ártatlan lehet mint a még nem született gyermek; de a parlament őt szemmel tartja, ő gyanúba van véve: tisztítsa ki magát. — Április elején Burke bemutatta a vádiratot, s miután Hastings előleges védelme meghallgattatott volna, június 1-jén a vádiratnak a rohillaháborúról szóló pontja került tárgyalás alá. Száztizenkilencz szavazat nyilatkozott a vádpont ellen, s csak hatvanhét mellette.

De néhány nap múlva változtak a kilátások. Junius 15-én Fox a benaresi hadviselésre tért által, s indítványt tett, hozassék végzés: „miszerint a ház olyanak találja e vádpontot, melynél fogva Hastings pörbefogatandó.“ Pitt miután előrebocsátotta volna, hogy nézete szerint a főkormányzónak joga volt pénzsegédet követelni a benaresi rajától, mert a francia hadi erő akkor közel veszedelemmel fenyegette a társaság gyarmatait, s hogy joga volt a fizetni vonakodót bírsággal büntetni, — miután ezt előrebocsátotta volna, miből Hastings barátjai azt következtették, hogy a miniszter minden bizonynyal a volt főkormányzó mellett fog szavazni, — előadását ekkép folytatá:

„Jól tudom, hogy az indiai politikának elvei, elvei az önkénynek s a zsarnokságnak. De ha mindjárt önkényen és zsarnokságon sarkallanak a keleti birodalmak alkotmányai: az angol közigazgatás ott is igazság és szabadság szabályai szerint tartozik eljárni, mennyiben az a feunálló kormány-

nyal egyeztethető. Ha ezen vagy más elvből indulnak-e ki Tamerlan vagy más valamely indiai császár törvényei, — arra semmi gondom. Magasabb tekintély hirdeti ez elvet, a természet s a józan ész sugallata. És ez alapon lehetetlen reám nézve, Hastings urat az öszves vád alól felmenteni; mert lelkismeretemben úgy találom, hogy ő azon önkényes eljárást, melyet a keleti kormányzás természeténél fogva gyakorolhatott, külebb terjesztette, mint sem mennyire a szolgálat szüksége által fel volt hatalmazva. Semmi kétségem, hogy Hastings úr kormányának egész ideje alatt a legnagyobb buzgósággal járt el megbízóinak érdekeiben, de ezen buzgóság bár mi dicséretes legyen magában, érdem nélkülív leszén, ha működésközben ellenkezésbe jő oly elvekkel, melyeknek nem szabad az érdek vagy politika bármely indítóokai elől visszavonulniok. Miután a bengáli kormányzék oly követeléssel állott elő, melyre jogosítva volt, s miután ezen követelésre makacs ellenállásból állott a válasz: bizonyosan joga volt megfenyíteni a bűnös felet; mert a követelés jogát megadni, büntető hatalom nélkül megtagadás esetére, — ez végzetlen fonákság és gúny fogna lenni. De a kormányzéknek kötelességében állott egyszersmind: a vétség fokához mérni a büntetést. Fájdalommal kell megvallanom, hogy véleményem szerint, Hastings úr ezt elmulasztotta , az általa szabott bírság minden arány nélkül töménytelen nagy, igazságtalan és zsarnoki volt, s a jelen pontra nézve a felebbiekhez képest pártolnom kell az indítványt. . . .“

Hastings barátjai elsápadtak, és száztizenkilenc szavazat hetvenkilencz ellen nyilatkozott pörbefogatósa mellett.

1786. július 11-én bezáratván a parlament ez évi ülései, a következő évben folytattatott a vádbill egyes pontjai feletti tanácskozás. Sheridan 1787. februárius 7-én majdnem hat óráig tartott beszédben

az oudei fejedelemsnők elleni borzasztó eljárást festé le a hallgatóknak. Midőn leült, a ház annyira volt felizgatva, hogy a tanácskozás félbenszakasztatott. Időt kell engednünk a háznak, mondá Pitt, hogy ki léphessen a bűvölőnek köréből, hogy a szükséges nyugalmat visszanyerte legyen, mielőtt szavaz. Az angol szónoklat első hősei is bámulattal teltek el Sheridan beszédére. Fox majdnem húsz évvel utóbb lord Holland által megkérdezettvén: melyiket találta legjobbnak mind azon beszédek között, miket az alsóházban hallott? késelem nélkül a szóban levőnek adta az elsőséget. Pitt noha a beszéd egyes helyeit túlságosan zordonoknak mondá, odanyilatkozott, hogy ezen beszéd a régi és újabb idők öszves szónoklatát felülmúlta, s hogy példányul szolgálhat, lánglélek és művészet mennyire képesek felizgatni a lelkeket és fölöttök uralkodni.

A beszéd, fájdalom, oly tökéletlenül jegyeztett fel, hogy csaknem teljesen elhangzottnak mondathatik. Más nap ezer font sterlinggel kínálta meg Sheridant egy könyvárus, ha leírja és sajtó alá adja, de ő eltolta magától az ajánlatot, talán szerénységből, talán indolentiából, mondja Stanhope, talán gyengéd gondoskodásból dicsősége iránt, tudván, hogy nincsen emberi mű, mely valamely oldalról felszínem nyujtana a megtámadásnak, mely veszedelem nélkül kiállhatná az összehasonlítást az élő szó varázsa alatt ki-kitört panegyrissekkel. Fennmaradott egyes helyekből mindamellett következtetést vonhatni az egészre. — Hastings védelmére felhozott, hogy a nagy po-

litikus, a lelkes hadvezér érdemei többet nyomnak a mérlegben, mint egyes vétségei.

„Hogy e védelem erejét felfoghassuk, válaszolá Sheridan, elégséges tekintetbe vennünk: min alapszik a nagyság és langész ezen jellemre. Vajjon nem kell-e ezt kizárólag a nagy czélokra irányzott nagy tettekben keresni?

Én legalább ebbe helyezem a valóságos nagyságot. Tudom, van még egy más neme a szellemi nagyságnak, mely egy rossz tett merész végrehajtásában s egy gyűlöletes cél bátor megközelítésében áll. De Hastings tettei egyikével sem bírnak ezen jellemeknek, nem még az utóbbival sem. Én eljárásában és lelkületében se nagyságot, se erőt, se bátorságot nem látok. Sőt ellenkezőleg, ő a legalacsonyabb eszközökkel törekedett a leggyalázatosabb cél felé; ő mindig zsarnokoskodott, vagy csalt, vagy hazudott, ő hol Dionysiuszt játszotta, hol Scapint. Hastings alávaló kétszínűsége és vérszopó nagyraagyása épen annyira hasonlít egy nagy uralkodónak merész nagylelkűségéhez, mennyire a kígyónak tekervényes csúszása a nyilnak egyenes röptéhez. Én öszves tetteiben csak a legellenkezőbb minőségeknek zagyva tömegét látom, és semmi nagyot mint büntetteit, s ezeket is indító okainak aljassága által eltörpítve...”

... „Egy tudós és tiszteletre méltó miniszter, Dundas úr, szájából hallottam, hogy van valami a keledindiai társaság alkatában és formáiban, mi öszves működéseire eredetének jellemét nyomja, mi politikai kormányát s még legméresebb vállalatait is a szatócsnak kisszerű kapzsiságával, s a pirátának vakmerőségével bélyegzi. Ha katonai és polgári eljárását tekintjük, azt kell tapasztalnunk, hogy a társaság oly követeket küld, kik árverésre bocsátják a közügyeket, s oly hadi vezéreket, kik kalmárkodnak... Egy város ostromoltatik, hogy valamely váltólevelet lehessen kifizetni; egy fejedelem megfosztatik hatalmától, hogy valamely számadás mérlege megállapíthatassék. S ez úton oly kormányt szerkesztet-

tek együvé, mely a vérengző királyi pálcza gúnyos felségéhez a kalmárnak kisszerű fogásait kapcsolja, s mely balkezeiben botot tartva zsebeléshez lát jobbával. . .“

„A ház nem képzelheti magának, — így végzé beszédét, — mi nagy leszen a megszabadított népnek hálája, minők az örömrivalgások, melyek egyetlen egy szavazatunkra keletkezni fognak India végetlenségében. Tüntesse fel Nagy-britannia hatalmát a nemzetek szemében, nyújtsa ki karját a tengereken túl, s mentsen meg akaratának egy jelével annyi, tőlünk távol eső millió népet a végveszélytől. Azt hiszi a ház, hogy a megmentett népnek áldásai elpárolognak a levegőben? Nem! maga az ég adósunkká fog válni, ő ki egy egész népnek köszönet- és hála nyilatkozásait, imádságait és áldásait meg fogja hallgatni. Ezen bizodalommal követelem, hogy Warren Hastings vádoltassék be a lordok háza előtt. Mondám.“

A háznak kétharmadánál több szavazott Sheridannel.

Midőn a tanácskozás folytattatott, még többen szavaztak Hastingsnak pörbefogatása mellett, mint a Benaresféle pont tárgyalatásakor, s csaknem mindig növekedő szavazattöbbséggel húsz vádpont állapítatott meg Hastings ellen az 1787-diki parlamenti ülés lefolyása közben. A szónoklatok nemcsak a kívülállókra hatottak, hanem valóságos befolyással voltak a szavazókra is. Midőn május 9-én Hastings barátjai a vádlott vétségeit szelídebb világításban ügykeztek láttatni, Pitt, ki a lefolyt évben még csak a banaresi rajára kivetett birság aránytalanságán alapítá a vádat, kinyilatkoztatá, miszerint ő meg nem foghatja, hogy találkozhatik alsóházi tag, ki a vádpontokat igen komolyaknak, igen terhelőknek, s

olyasoknak nem látja, melyek elégséges bizonyítékokkal támogatva a vádlottnak pörbefogatására, s melyek, ha a lordok előtt tökéletesen bebizonyítatnak, igen súlyos büntetést vonnak a vádlottra.

— — — „Egy tiszteletre méltó tanácsbeli (Townshend alderman) élesen kelt ki azon urak ellen, kik véleménye szerint a vád támogatására oly kifejezésekkel éltek, melyekben több a düh, és több a személyesség, mintsem hogy bírói vizsgálatközben velök élni lehessen. Én ugyan oly véleményben vagyok, hogy sok szüklelkűség rejlik a kísérletben, szenvedelmesb érzelmeket költeni fel, mintsem a minők azok lesznek, melyek a tényeknek őszinte és emberséges fejtegetéséből fognak valószínűleg keletkezni azon férfiak lelkében, kik a közigság eszközei; megvallom: ezelőtt úgy vélekedtem, hogy azoknak előadásai, kik a jelen eljárásban mindenek felett munkások voltak, szerfelett keserűek és szerfelett szenvedélyesek s túlságosak; de midőn közelebből szemléltem a kérdéses büntettek természetét, midőn a vádak rendkívüli valószínűségét láttam: akkor nem várhatám, hogy az urak, mikor oly tettekről szólnak, melyekben ők árulást, erőszakot és elnyomást látnak, s mikor ezeknek vizsgáztatását követelik, más nyelven szóljanak, mintsém azon, mely illetén tettek szemléletéből természetesen származik.

A tisztelt alderman, úgy látszik, azon van, hogy az egyes vádpontok mellett szavazott urakat arra bírassa, miszerint jelenleg az egész ellen szavazzanak;... én úgy vélekedem, hogy a ki az egyes vádpontokat támogatta, az most eddigi elveihez híven, nem ellenezheti az ügy további folyamatát; én azt hiszem, hogy nem csak azon urak, kik az egyes vádpontok mellett nyilatkoztak, hanem az öszves ház is becsületesség és következetesség szempontjából, s tekintettel mind saját jellemére, mind a házéra, köteles egyesülni, megmaradni a mellett, hogy ez ügy végelintézésül a másik ház elébe hozassék.

A legutólján szólott tisztelt úr (Smith Nathaniel)..... ma még legjobban védelmezte Hastings urat, de a vádlott e védelem alapján is súlyosan bűnösnek látszik. Főökül azt hozá fel a tisztelt úr Hastings védelmére, hogy az általa Indiában elkövetett ragadozásoknak és zsarolásoknak nagy része azon parancsok következtében hajtatott végre, melyeket ő megbízóitól, a keletindiai igazgatókról vett, kiket Bengál elfoglalása s innen eredett reményök, hogy e csatornán tömérdek kincsek fognak ez országba szállitathatni, annyira elszédített, hogy Hastings urat oly terjedelmes beruházások eszközzésére utasítván, melyekre a társaság rendes forrásai nem voltak elégségesek, — kényszerítették őt ragadozás és zsarlás által szert tenni azon eszközökre, melyek parancsaik végrehajtására kívántattak. — Legyen bár így, én azt állítom, hogy ez legparányiabb okul sem szolgálhat arra, hogy Hastings úr büntetéstől ment maradjon; mert ez annyi volna, mint mondani: hogy bármi igazságtalanságot kövessen el a társaság valamely szolgálja, — ha ezt közvetlen felsőbbségének és megbízóinak utasításából teszi, nem büntettethetik; oly elv, melynek mindenek felett ellenállani kívált e háznak kötelessége, mert ilyenén elv, ha megállapítatott, valamennyi köztisztviselő felelősségét tökéletesen felforgatja, még magok a miniszterek felelősségét is...”

Az alsóház most megbizta Burket, vádolja be Hastingsot a lordok előtt, s a volt főkormányzó le tartóztatott, és csak kezesség mellett bocsátatott szabadon.

A bekövetkezett parlamenti ülések kezdetével választmányt nevezett ki az alsóház a vád tételére és kezelésére, s e választmány élén Burke állott társaival, az ellenzék főfő embereivel.

A büntető per 1788. februárius 13-án vette kezdetét a lordok előtt. Halljuk Macaulayt. Voltak lát-

ványok — így ír — mik szemfényvesztőbbek s nagy gyerekekre nézve vonzóbbak lehettek annál, melyet akkor Westminsterben előadtak; — de talán soha semmiféle látvány nem bírt hasonló hatással a művelt és gondolkozó férfiú lelkére. Az érdek valamennyi nemei, a közelt és távolt, a jelent s a multat illetők, itt együtt voltak, azon egy helyt, azon egy órában. Most felszólalt a szabadság s a műveltség által kifejlesztett valamennyi képesség, minden előnyökkel egyetemben, melyek az együttműködésből s az ellentétből származhattak. Az eljárás mindenik lépése vagy visszafelé térítette a néző lelkét, több zavaros századokon keresztül vissza azon napokig, midőn alapját vetették az alkotmánynak; vagy messze távolba, végetlen tengereken és pusztákon át, ismeretlen isteneknek hódoló, ismeretlen betűket jobbról balra vető sötét népségekhez. A parlamenti főtörvényszék ítéletet volt hozandó a Platagenetek korából reánk szállított formák szerint egy angol felett, ki arról vádoltatott, hogy zsarnoka volt Benares szent városa urának és az oudei fejedelmi ház hölgyeinek!

A hely méltó volt ily eljáráshoz. A terem ugyanaz vala, mely harmincz király koronázásakor hangzott a nép örömrivalgásitól, melyben Bacon igazságosan elmarasztatott és Somers igazságosan felmentetett, melyben Strafford ékesenszólása az igazságos nehezteléssel eltelt győzedelmes pártot meghatotta s megdöbbenetette egy pillanatra; a terem az volt, hol Károly azon szelíd bátorsággal szállott szembe bi-

ráival, mely hírét nevét félig megváltá vala. Csaknem százhetven lord, a felsőház három negyede sé tált át ünnepélyes rendben szokott gyűléshelyből a törvényszékbe. A szürke ó falak skárláttal voltak bevonva, s a hosszú karzatok tömve oly hallgatósággal, minő még ritkán költötte fel a szónok aggályát vagy versenyzését. Egy nagy, szabad, felvilágosodott és boldog ország minden részeiből egytűvé gyülekezett az asszonyi kellem, az elmésség és tanultság, minden művészet s minden tudomány képviselői. A királyné körül ott ültek a braunschweigi ház széphaju, fiatal leányai. Nagy fejedelmek és álladalmak követei bámulva tekintették e látványt, minőt sehol másutt fel nem mutathat a világ. Siddons, felséges szépségének tavaszában megilletődéssel nézé azon jelenetet, mely a színpad minden utánzásait felülmulá. A római birodalom történetírója (Gibbon) itt azon korra emlékezett vissza, midőn Cicero Sici liának ügyében felszólalt Verres ellen. Itt voltak egymás mellett a legjelesebb festő s a legjelesebb tudós, Reynolds és Parr. Itt voltak Georgiana devonshirei hercegné körül azon hölgyek, kiknek ajkaik szózatossak valának a Foxéinál, kik pár évvel azelőtt ennek megválasztatását udvarnak és kincstárnak ellenére keresztül vitték.

Hastings közeledett a korlát felé, és térdére ereszkedett. A vádlott nem volt méltatlan ily nagyszerű jelenethez, ő ki terjedelmes és népes birodalom felett uralkodott, törvényeket hozott és szerződéseket kötött, seregeknek parancsolt, fejedelmeket hódított

és letett; ő ki magos helyzetében úgy viselé magát, hogy mindnyájan félték tőle, hogy sokan szerették, s hogy a gyűlölség is kénytelen volt megismerni jogát a dicsőségre, — de nem az erényre.

Ott voltak védői is, — mind oly férfiak, kik utóbb tehetségeik által főfő hivatalokra emelkedtek; de sem a vádlott, sem ügyvédei nem vonták oly mértékben magokra a figyelmet, mint a vádolók. A vereskárpitu terem közepében zöld padok állottak zöld asztalokkal az alsóház tagjainak számára. A rekeszték, melyben a vádolók állottak, oly szónoksort foglalt magában, minő talán még nem volt együtt az athenei szónoklat ideje óta. Ott állottak Fox és Sheridan, az angol Demosthenes és az angol Hyperides. Ott volt Burke, ő ki nem tudta, vagy nem akarta okoskodásait és előadását a hallgatók képességéhez és ízléséhez alkalmazni, de ki a képzelődés gazdagságára nézve felette áll valamennyi szónoknak. Ott volt korának leglovagiabb férfja, — értelmességtől ragyogó arczulattal, erőgyakorlat által kifejlesztett külsővel — az elmés, a lánglelkű Windham. Ott volt ifjúsága virágában Charles Grey, — negyven s egy-néhány évvel utóbb a parlamenti reform eszközölője.

A vádpontok felolvasása után szót emelt Burke. Megnyitó beszéde négy ülést huzott ki. A szónok erélyessége és pathosa varázshatással volt barátra és ellenségre. „Mind ezeknél fogva, — így rekeszté be előadását, s hangjától megzendültek a ház tölgyboltozatai — mindezeknél fogva egész bizodalommal meghagyák nekem Nagybritannia képviselői, hogy

Warren Hastingsot bevádoljam büntetteinek miatta. Én bevádolom őt a parlament alsóházának nevében, melynek bizodalmán árulová lett. Én bevádolom őt az angol nemzet nevében, melynek százados becsületét beszennyezte. Én bevádolom őt India népe nevében, melynek jogait lábbal tapodta, s melynek hazáját pusztasággá változtatta. Én bevádolom őt, végre, magának az emberi természetnek, mindkét nemnek, minden kornak, minden rangnak nevében, — én bevádolom őt a közellenséget, a közzsarnokot!“

A pör csaknem nyolcz évig tartott. Igaz, a vádlott felmentetett a lordok háza által. Igaz, a többség helyesnek találta az ítéletet, mert a nyolcz kínos évig tartott eljárás Hastingsot szánat tárgyává tette. Igaz, a csürhe nép nagy erőt látott abban, hogy magában Benaresben templomot emeltek az indusok Hastingsnak. Mind ez igaz. De az apotheosist mi illeti, arra megfelelt Burke. Ezen kár volna csodálkoznunk, mondá. Én tudok valamit a brahminok mythológiájából. Én tudom, hogy ők némely isteneket szeretetből, másokat félelemből imádnak. Én tudom, hogy ők oltárt emeltek nem csak a fény s a termékenység kegyes istenségeinek, hanem azon gonosz szellemeknek is, melyek himlőt és gyilkosságot küldenek a világra. Én nem vonom kétségbe, hogy Hastings úrnak joga van, felvételni e pantheonba.

S a mi a felmentést illeti, ezt Burke és Fox és Sheridan várták minden bizonynyal nyolcz év óta. Ily esetekben, ilyes körülmények között néha több erő rejlik a pörbefogatásban, mint az elmarasztásban.

— S ha még külön büntetés is kellett, — Hastings megbüntettetett nagy mértékben. Felmentették, de — tönkre jutott. Védelmének törvényes költségei tömérdek kincseket nyeltek el, — a titkosak talán még nagyobbakat. Már 1790-ben, öt évvel a felmentés előtt, kinyilatkoztatá Burke az alsóházban, hogy húszezer font sterling fordítatott a sajtó megvesztegetésére. A vádlott oly inségre jutott, hogy alig maradt valamie a legsürgetősb kiadások fedezésére. Való, a keletindiai társaság nyugpénzt rendelt neki, de ez volt aztán mindene. Volt, miből élhessen, de nem volt hatalma, nem méltósága, minek Indiábólí visszatértekor oly biztosan nézett elébe. Akkor grófi koronát, peerséget, miniszterséget várt; akkor alig ötven éves vala, a legszebb, a legtermékenyebb őszkor reményével. Midőn a lordok felmentették, öregebb volt mint sem hogy új irányban indulhasson, királyi kegyhez nem lehetett reménye, míg Pitt hivatalban marad, s midőn Pitt meghalt, Hastings még élt, de hetvennégy évnek terhe alatt legörnyedve. — —

Az olvasó, gondolom, érdeklél ment végig Hastings pörének phásisain, ha mindjárt hors d' oeuvre-nak tartaná is e vázlatot, — minek pedig alig mondatható. Burke vagy Sheridan jellemrajzába fogtam volna iktatni e tárgyat, ha munkámnak szűkre mért terve nem ellenzi, mely nem egyedül Anglia, s nemcsak Fox és Pitt időszakának államférfiakra és szónokaira akarván kiterjeszkedni, az említett férfiak működésére csak melleleg lehehetett tekintettel. De hiszen helyén van az itt is. Véleményem szerint Pitt

soha sem bizonyította be inkább nem rendkívüli tehetségeit, hanem jellemének makacs függetlenségét, azt, hogy Chatam vére foly ereiben, — mint akkor: midőn bátor volt visszaidézni azon kor emlékeit, mely lerántván a hűtelent magas polczáról, a parliament által vétkest mondatott fejére; s midőn ő, a felség kegyencze, ellenére a királynak, ellenére az udvarnak, ellenére a keletindiai társaságnak, ellenére mind azoknak, kik őt a coalitiói miniszterium romjain székébe ültették, — midőn ő a garázdát, kit a st. jamesi palotában szint oly szívesen láttak, mint hitvesének ajándékait, a birodalom törvényszéke elé állította. —

S most térjünk vissza, honnan kindultunk, az 1786-ik évhez. — A parlamenti ülésnek bérekesztése után, Anglia és Franciaország között szerződés kötött, kereskedési és hajózási viszonyos szabadság alapján. Ezen szerződésért, mely valamennyi francia történetirónak tanusága szerint Franciaországra igen természetes okoknál fogva rendkívül kártékonyan hatott, s melyet e szerint bajos volna arról vádolni, hogy inkább a francia érdekekre volt ügyelettel mint az angolokra, — az 1787-diki parliament megnyitásával, kitünő élességgel támadtatott meg a miniszterium. Fox már a mult évben, midőn a kormányt Oroszországgal kötendő új kereskedési szerződésre hívta fel, úgy vélekedett, hogy a multkor tapasztalásából láthatni, „miszerint Anglia azon pillanattól kezdve fejlődött nagygyá, boldoggá és virágzóvá, midőn Franciaországgal öszves kereskedési viszonyaival felhagyott,“ — most Francia-

országot Nagybritannia természetes ellenének mondá. Miért lett azzá? — „nem mert a cressyi és agincourti csatákra emlékezik vissza, ezen diadalmezőknek semmi közök a jelen körülménnyel; hanem azért: mert vak gőg és határtalan nagyravágyás jellemzik, mert változatlanul és bőszerűen arra törekszik, hogy Europa felett uralkodhassék.“

Az 1787-diki Franciaország, az adósságainak súlya alatt roskadozó Franciaország, Maurepas, Calonne és Necker Franciaországa! — az ember magyarázhatlannak találná ez aggodalmat, ha nem tudja, hogy Anglia az 1688-diki forradalmat megelőzőtt években Franciaországnak szolgálója volt, s hogy e gyászos emlék igen természetesen alaptalan aggodalmakat gerjesztett a legjobbak keblében is. Attól tartottak, hogy kereskedési firma alatt alkotmányellenes politika csempésztethetnék be, mitől egyébiránt Pitt éppen oly távol állott, mint az ellenzék. Francis (Junius leveleinek írója, mint most Angliában általánosan hiszik), Sheridan, s Burke — az a Burke, ki pár év múlva a Bourbonok lovagjává alakult át — még keserűebben támadták meg Pittet, mint maga Fox. A miniszter először is a megtámadás modorára válaszolt, s csak aztán ügyekezett a szerződés hasznait kitüntetni.

„Néha magam is neki hevülök, mondá, vitatkozásközben, — s igen természetes okoknál fogva; hisz annyi tárgy felett foly a tanácskozás, melyek közelebbről s különösebben illetik a miniszteriumot. De azon féktelen, durva, szitkozódó és összevissza gyalázó modor, mely ma napi renden volt,

messze felülhaladja még az, amaz igen tisztelt úrnak (Burke-nak) ajkaiból valaha kicsusszant legerőszakosabb s legsértőbb kifejezéseket is, következőleg mindent, mi valaha e házban mondatott. Magamat mi illeti, én még a leghevesebb pillanatokban is, a lehetőségig ügyeszem kikerülni a személyességeket. Valahányszor oly emberrel találkozom, kinek magaviselete szerencsétlen változást idézett elő jellemében, s kinek rossz kedve és epéssége arányban állanak azon csapásokkal, melyek őt érték s azon gyűlölettel, mely őt környezi, ki gyaláztatás és rossz akarat útján törekszik mások jellemét párhuzamba hozni saját nyomorú jellemével: — mindannyiszor, ámbár ilyes helyzet szánakozásomat költi fel, még is természetes, hogy ezen érzelemhez némi undor is vegyül.“

Magát a szerződést mi illeti, erről februárius 12-én következőleg nyilatkozott:

„Lehetetlen azon annyi ízben emlegetett tan ellen nem nyilatkoznom, hogy Franciaország Nagybritanniának ellensége, s hogy változatlanul annak kell maradnia. Szívem ellenmond ezen szörnyeteg és fonák állításnak. Valamely nemzetről feltenni, hogy változatlanul ellensége marad a másíknak, gyermekes gyengeség. Ez sem a nemzetek tapasztalásán, sem az emberiség történetén nem alapúl. Ez gúnybeszéd a politikai társadalom alapzata ellen; ez ördögi gonoszságot tesz fel az ember eredeti alkatában. S ily fonák tételek valók gyanánt fogadtatnak el és terjesztetnek, sőt mi öregbítjük őket, mert hiszen mondva volt, hogy a brit nemzet ezen szerződés által vakon rohan állandó és változatlan ellenségének karjai közé! Olyformán okoskodunk, mintha e szerződés nem csak elaltatná kebleinkben a lelket, hanem egyszersmind teljesen megsemmisítené öszves védelmi rendszerünket; mintha e szerződés által seregünk és tengeri erőnk gyengülne; mintha általa kereskedésünk csökkenne, hajózásunk silányulna, s gyarmataink elvesznének vagy védelem nélkül ma-

radnának; mintha az öszves állam tönkre jutna. De vajjon min alapúl ez okoskodás? — Vagy talán onnan indul ki e szerződés miszerint a két ország közötti békeévek oly annyira nem fognak általunk kibányásztatni, hogy a háború pillanatában képtelenek leszünk szilárdul, mint szoktuk, Franciaországgal találkozni? Vagy nem biztosít-e ez inkább a jólét új forrásainak megnyitása által bennünket, hogy a békének időszaka gazdagítván a nemzetet, ezt szilárdítani fogva egy úttal, miszerint annál hatályosabban vivhasson meg ellenével, ha a háború napja meg fogott érkezni? De ennél is többet eszközöl e szerződés; mert előmozdítván a barátságos közlekedés s a kölcsönös nyereség szokását: midőn Britannia jövedelmét öregbíti, reményt nyújt egyszersmind, hogy ritkúlfi fog az alkalom e jövedelmeknek hadviselésre fordítására. Annyi bizonyos, miszerint legalább azon szerencsés irányzata van, hogy két nemzetet bensőbb közlekedésbe hozzon egymással, hogy őket az izlés s az erkölcsök ugyanazon ösvényére vezesse; — és midőn kapcsolatuk által viszonyosan hasznát veszik egymásnak, s midőn ezen kapcsolat közös eredményeinél fogva megszeretik egymást: valószínűbbé válik az egyetértés közöttök, pedig idegeik megszilárdulnak a lehető háborúra, nem hogy gyengülnének. Hogy készületlenül meg ne lepossunk a háború által, az a jelen szerződéstől egészen független egy dolog. Az egyáltalában nem függ ezen körülménytől, hanem egyszerűen és kirekesztőleg az illető kormány éberségétől és értelmességétől. Hallottam a francia nemzet változatlan jellemét érintetni, nyughatatlan nagyragyását és szünet nélküli ellenségeskedését s terveit Nagybritannia ellen, hallottam különösen azt, hogy Franciaország minapi hadviseléséinkbe elegyíté magát, s hogy mi eredménye volt akkori megtámadásának. Való igaz, Franciaország szorultságunk azon pillanatában fellépett, hogy bennünket agyonzúzzon, ezt még távolról sem fogom tagadni. De hiszen előrebocsátottam, hogy a szerződés pontjai bennünket sem el nem fognak altatni, sem nem gyengíteni, sőt ellenkezőleg,

karjainkat szilárdítani;... s noha előbbeni háborúinknál nagyobbára Franciaország volt a megtámadó: még is a jelen értekeződés lefolyása alatt, olyneműek voltak biztosításai és őszintesége, hogy véleményem szerint azokon megnyugodhatni. Minők leendenek azon tervek, melyeket féktelen nagy-ravágyása sugallani fog majdan neki, az felülmúlja belátásmat; de jelenleg sokkal józanabb és politikaiabb maximák által kormányoztatik a franczin udvar, mintsem hogy önnön biztosságáról és jólétéről inkább ne gondoskodnék, mint egy ábrándos diadal miniszterialis álmairól.

Sajátságos egy okoskodást hallottam még, mely e házon kívül is terjesztetik, s mely abban áll: hogy a szerződés nem helyeseltethetik, ha nemesak nekünk, hanem a francziáknak is lesz hasznára. Nevetséges gondolni, hogy a francziák nekünk előnyöket fognak nyújtani kölcsönös nyereség reménye nélkül; de én még Franciaország hallatára is, a szerződés megkötése előtt, kinyilatkoztattam erős meggyőződésemet: hogy a szerződés neki hasznot fog hajtani, noha még hasznosabb lesz nekünk. Könnyű ezen állítást kétségtelenül bebizonyítani. Franciaország nagy és gazdag vásárt nyert borainak és egyéb termékeinek számára: mi szint ilyet, sőt jóval nagyobbát magunknak. Franciaország nyolcz millió népből álló vásárt szerzett magának: mi huszonnég millióból állót magunknak. Franciaország ezen vásárt terményeinek számára nyerte, melyeknek készítése csak kevés kezet foglalkodtat, melyek nem igen mozdítják elő hajózását, s melyek keveset hoznak be az államnak: mi kézműveinknek nyertük e vásárt, melyek százezreket foglalkodtatnak, és melyek az által, hogy a világ minden zugaiból szedegettettek egytív a szükséges anyagok, tengeri erőnket öregbitették, s melyek minden viszonyaikban, külön egyenkint, s az eljárás egész folyama alatt, tetemesen gazdagították az államot. Franciaország százezer font sterlinget sem nyerhet ezen szerződés által: Angliának szükségképen nyernie kell egy milliót.... Ha két ország között, melyeknek egyike gyártó, másika ter-

mesztő, kereskedési szerződés köttetik: az előbbeni többet fog nyerni természetesen és szükségképen, de hasznát mindkettő fogja látni. Franciaország a gondviselés különös akaratából talán gazdagabban van megáldva mindazzal, mi föld, éghajlat és termékek szempontjából kívánatosná teszi az életet, mint bár mely más ország e világon. Szőlei a legtermékenyebbek, szántóföldjei a leggazdagabbak; az ember legnagyobb kéjei ott csekély költséggel és mérsékelt munkával állíthatnak elő. Nagybritannia nem áldatott meg ily mértékben a természet által; de más oldalról alkotmányának boldog szabadsága s mindenkit egyiránt biztosító törvényei által vállalataiban annyira erélyes és működéseiben annyira állandó, hogy fokonként kereskedési nagyság állapotára emelkedett... A dolgok ez állásában barátságos viszonyra látszik utasítva lenni a két ország, nem változatlan ellenségeskedésre, mi hamisan hirdettetett egymás iránti politikai érzelmök gyanánt...”

Hosszas vitatkozások után a miniszterium két-százharminczhat szavazattal győzött száztizenhat ellen. Hogy mennyire nem volt Pitt hajlandó, Franciaországnak a legparányiabb túlsúlyt engedni az európai ügyek mérlegében, mutatja az általa ez évben a hollandi helytartóval (stathouderrel) és Poroszországgal kötött szövetség. A hollandi diéta a stathoudert, V-dik Vilmost, főkapitányi hivatalától felfüggesztvén, belháború keletkezett az országban. A francziák hajlandók voltak magokat a hollandi ügyekbe elegyíteni, de ez ellen Pitt a porosz királyt, a stathouder sógorát eszközül használván, Vilmost tisztébe visszahelyezteté, s így Hollandot Franciaországtól elvonván, Angliától függővé tette.

Ez időbe esnek a vámszedés egyszerűsítésére

hozott jótékony szabályok is, s az első lépés, mely a rabszolgákali kereskedés ügyében az angol alsóházban történt. — Az északamerikai quackerek, csakhamar a szövetséges államok függetlenségének megállapítása után, felhívták a déli részek törvényhozásaikat a rabszolgaság s a rabszolgakereskedés eltörlésére, sőt tovább mentek, mert felszabadították egyúttal a birtokukban lévő feketéket. E példára az angol quackerek már a mult parlamenti üléshez hasonló folyamodással járultak. Az ügy népszerűvé lőn, társulat alakult az izgatás költségeinek fedezésére, a sajtó felszólalt, a lelkészek szószékeikről hirdették a vallás, az emberiség elvét a zsarnokság ellenében. Az 1787-diki parlamenthez már több város, testület, s a két egyetem nyújtott be petitiót e tárgyban. Wilberforce „e nagy és jó ember“, ki életének feladását ez ügy kivívásában látá: betegség által akadályozva lévén, helyette Pitt járt el a jövő évben történendő indítványozás bejelentésében. Több jeles beszédei közül, mik e tárgyban általa mondattak, azt, melyet a parlament első szónokai színekülönbség nélkül mester-műnek nyilatkoztattak, melynek hallatára (1792. aprilis 2-kán) Sheridan felsikított örömében, e cikkely végén fordításban közöljük az olvasóval.

Most oly eseményhez érünk, mely Pittre nézve könnyen veszedelmessé válhatott volna, de mely végre azt eszközlé, hogy ő hatalmasabbá lett, mint valaha.

1788-ban a parlament elosztatása után, III-dik György örültségbe esett. Midőn lehetetlenné vált a betegséget továbbá is palástolni, s midőn a kórjelen-

ségek azt gyanították, hogy a baj húzamosb ideig fog tartani, felmerült a szükség, helyettesről gondoskodni. November végén még összegyűlt a parlament, hogy azon kérdés felett: kit illessen ily viszonyok között a regensség? — mert a „glorious uncertainty of the law“ (a törvény dicső bizonytalansága) megfejtetlenül hagyá e kérdést — határozzon.

Pitt december 10-kén az orvosok nyilatkozatát az alsóház elébe terjesztvén, indítványt tett választmány kiküldésére, mely az ország törvényeiben és történeteiben nyomozná: mi történt hasonló viszonyok között a lefolyt időkben. — Fox, ki azonképen mint az ellenzék több tagjai, a walesi herceget (koronaörökös) barátjának, jóakarójának hivé, s ki ennélfogva oly alkalommal, midőn Pitt a király jövedelmeinek öregbítését indítványozá, mindig a herczeg adósságainak kifizetését is szorgalmazá a házban — elérkezettnek hivé a pillanatot, mely őt ismét a kormányhoz szólítja; s felállván, mondá: hogy a választmány kiküldetése szükségtelen, miután a walesi herceget azon betegség lefolyásaiglan, melylyel Isten meglátogatta a királyt, épen úgy illeti az országlás joga, mint ha a király meghalálozott volna. Pitt oda nyilatkozott válaszában: hogy mi módon kellessék a királyi tekintély ideiglenes gyakorlatáról gondoskodni, az még a parlament intézkedésétől függ, s e nélkül a walesi herczegnek nincsen több joga az országláshoz, mint a birodalom bármely polgárának. Megjegyzé egyszersmind, hogy a kérdés, mióta Fox a felebbi értelemben nyilatkozott, mióta

azt állította, hogy a walesi herczegnek vagy bárki másnak, függetlenül a parliament két házának határozatától, joga van a helyettséghez, — mi csaknem annyi, úgymond, mint az ország alkotmányának árulása, — a ház jogainak kérdésévé vált, minélfogva kétszeresen szükséges a választmánynak kiküldetése. — Erre Burke, a „walesi herczeg versenytársának“ mondván Pittet, kinyilatkoztatá, hogy az ő szavazatával a herczeg fog helyettsévé válni, kit szeretetreméltósága is ajánl, s hogy ő ugyan nem fog szavazni egy más „prince“-re (értsd Pittet), ki a walesi herczeg jogának védőit az árulás büntetéseivel fenyegeti. Mire Pitt válaszolá: hogy ő most kénytelen ismételni, a mit előbb mondott, hogy t. i. azon állítás, miszerint a walesi herczegnek joga van a helyettség gyakorlatához, csaknem az alkotmány árulásával határos. S ha ő azt állította, hogy a walesi herczegnek nincsen több joga a helyettség követeléséhez, mint bárki másnak, akkor ítélje meg a ház, vajjon illő volt-e ennélfogva Burke részéről, őt, a szólót, a herczeg versenytársának mondani. Midőn 1688-ban, a jelen alkotmány megállapításakor — folytatá Pitt — Somers és más nagy férfiak kinyilatkoztatták, hogy függetlenül a parliament két házatól senkinek sincsen joga a koronához: vajjon illendőnek találják-e, ha az egyik vagy másik háznak valamely tagja Somers urat III-ik Vilmos személyes versenytársának mondja?

Pittnek indítványa elfogadtatott, s a választmány kiküldetett. Tagjainak sorában Sheridan és Burke nevét is találjuk.

A kívánt adatoknak a választmány általi beadatása után, megnyitottatott a részletes tanácskozás. Fox most előbbeni állítását oda módosította: hogy a walesi herceget illeti a jelen körülmények között a jog a királyi hatalom gyakorlatára, de hogy ő ezen jogot csak akkor fogja gyakorolhatni, miután a parlament azt neki oda fogta ítélni. De Pitt még így sem akart legparányiabbat is tudni a walesi herceg jogáról; — hogy ez választassék regensnek, azt természetesen nem ellenezte, de a benne már székelő jogot folyvást tagadta, mert szándéka volt őt a királyi hatalom gyakorlatában korlátozni, neki a koronának összes jogait által nem adni; — mi csak úgy történhetett, ha azon elv állapítatik meg: hogy a parlament adja meg a helyettséghez a jogot, szélesebb vagy keskenyebb alapon, mint t. i. jónak látja. Fox hatalmasnak óhajtotta a helyettest, hogy ő annak hatalmas miniszterévé válhassék. A parlament által választott helyettes, mondá, nyomorú báb leszen, sine pondere corpus, nem országló, hanem gúny a kormányzás minden való elveire. Látszik, hogy a szóló a helyettes cabinetében gondolá magát, nem az ellenzék padjain. Más oldalról meg' Pitt attól tartott, hogy az erős regens erőt veend őrajta is. Pitt biztosítani akarta magát a helyettes ellenében, vagy legalább minél nehezebbé tenni miniszter-utódának állását. Fox ez eljárásban szándékot látott, sérteni a walesi herceget, mert — úgymond — a miniszter érzi, hogy kegyelmére nem méltó. Pitt nyomban felállott, s egyebek között így szólott:

„A ház visszaemlékezhetik, vajjon azon módor, melylyel én a tanácskozást megnyitottam, olyatén volt-e, mely ezen keserü megtámadást igazolhatja. Az igen tisztelt úr engem arról vádolt, hogy gyászos nagyravágyás által vezéreltetve, képtelen vagyok megbarátkozni a hatalomtól megválás gondolatával; arról vádolt, hogy érdemetlennek érezvén magamat a herczeg kegyelmére, hajlandó vagyok irigyleni és akadályozni azoknak hitelét, kik utódaim leendenek. Vajjon vádolhatni-e engem oly nagyravágyásról, mely az alkotmány elveit feláldozza a hatalom utáni esengésnek, azt ítélje meg a ház, ítélje meg az ország. Ezek meghatározandják majdan, ha öszves eljárásomban ezen szerencsétlen crisis lefolyása alatt vezérelt-e engem személyes állásomrai tekintet, s ha voltam-e a legesekélyebb kimélettel, hogy magamnak biztosítsam a hatalmat. Mi öntudatomat illeti: hogy a herczeg kegyelmére érdemetlen vagyok, — erre egyedül azt válaszolhatom: hogy csak egy utat ismerek, melyen akár én akár más valaki azt kiérdemelheti, azáltal t. i. hogy változtatlanul arra törekszem, miszerint kötelességemet atyja a király s a közös haza iránt teljesíthessem. Ha úgy találnám, hogy a herczeg kegyelmét éppen ennek elérésére irányzott törekvésem által vesztettem el, bár mi fájdalmas és boszantó volna ez reám nézve, s bár mi okból származzék — sajnálni fogom, igen, de bátran merem mondani, hogy megbánni nem fogom.

Az igen tisztelt úr helyén látta, magát és barátait, mint a jelen közigazgatás utódait bejelenteni. Nem tudom, minemű tekintélyen alapúl ezen kinyilatkoztatás, de... én úgy hiszem, mind e ház mind az ország hálával tartoznak neki, hogy még idején intette őket, mit várhassanak. A nemzet ismeri már tapasztalásból az igen tisztelt urat és elveit..... Ha illetén elvekkkel felkészített egyének fognak valósággal a herczeg tanácsosaivá válni azon hatalom gyakorlatára nézve, melyet a jelen boldogtalan körülmények között szükséges

megadni : akkor ez egy ok elégséges, hogy vigyázók legyünk ama hatalom határainak kijelelésében...“

Az alsóház kétszázhatvannyolcz szavazattal kétszáznéggy ellen Pitt mellett nyilatkozott.

Világos, hogy midőn az ellenzék az öröködési jog alapjára fektette a regensség kérdését, s midőn ez által mintegy rést nyitott a miniszteriumnak a népfelség, a parlamenti jogok pajzsa alá vonólni a vitában, — világos, hogy akkor oly valamit követett el, mit politikai ügyetlenségnek szoktak nevezni. Eredménye a Fox által felállított elv népszerűetlensége volt, s ennél fogva a walesi herczeg a felsőházban testvére által kinyilatkoztatta : hogy öröklött jogot nem követel magának. E szerint mindkét házban megismertetett az elv : hogy a helyettes a parlament által szabadon választatik.

Aziránt, hogy a regensséggel a walesi herczeg lenne megbizandó, — elejétől fogva mindnyájan megegyezvén, most már csak a helyettes hatalmának korlátozásáról volt szó. Pitt indítványozá, hogy „a királyi hatalom őfelségének betegsége alatt, a király nevében és számára a walesi herczeg által gyakoroltassék, s hogy ez eljár hasson mind abban, miben a király törvényesen eljárhat, következő kivételekkel“: a) a király személyeirei felügyelés, a király háztartásának kormányzása, az udvar minden tiszteinek és szolgálóinak kinevezése és alkalmazása a királynét fogja illetni; b) a helyettes nem rendelkezhetik a király személyes vagy dölgi tulajdonairól; az általa kinevezett közhivatalnokok; mennyiben a hivatal

nem olyas, mely törvény szerint élet hosszára sat. adatik, a király által, ha egészségét visszanyerné, a szükséghez képest ismét elmozdíthatók; c) a helyettes nem osztogathat peerségeket, kivéve, testvéreinek, ha a huszonegyedik évet el fogták érni.

A walesi herczeg levelet irt Pittnek (1789. januárus 2-án), melyben kinyilatkoztatta, hogy ő a felebb említett tételekben tervet lát gyengeségnek, rendetlenségnek és bizalmatlanságnak előidézésére a közügyek minden ágában, tervet a királyi család kötelékeinek felbontására, s az udvarnak az államtóli elkülönítésére, tervet a kormánynak természetes és szokott támaszátóli megfosztására, mert megadja a hatalmat: parancsolni, de elvonja a jogot: megjutalmazni; mert megbizsa a regent a kormány komoly kötelelességeivel, de megfosztja őt az eszközöktől, melyek a kormányt megszerettethetik a közönséggel: a kegyelmek osztogatásától. Burke volt a levél szerkesztője. — Hasonló értelemben szólott Fox az alsóházban:

„Az igen tisztelt úr — úgy mond — négy év lefolyása alatt negyvenkét peerséget osztogatott, pedig nem hallottam, hogy ez időben a kormány eljárása ellen szövetkezés létezett volna e házban. Ez ország nagy férfainak szívében szerinte annyi szeretet van a korona iránt, hogy azon párttól, melyet ő küldött a peerek házába, nem kell tartani egyáltalában; de ha a regens nevezné ki a peereket, — ha teszem annyira pazar lenne e megtiszteltetés körül, hogy az igen tisztelt úr példájára negyvenkét peert teremtene: akkor oly ármány, oly összeesküvés forraltathatnék, mely a király biztosságát veszedelemztethetné! A korona iránti szeretet megszűnik, ha re-

gens osztogatja a kegyelmet! Az előjog ártatlan egy jószág, ha az igen tisztelt úr pártfogása alatt gyakoroltatik; de veszedelmessé válik, mihelyest a koronaörökös kezébe adjuk! Hasonló nyomatéku azon okoskodásuk is, mely a királyné hatalmába adja a háztartást. Szerintök a királyné kezeiben ügyefogyott, gyenge és tehetetlen valaminek mutatkozik az egész, ha politikai czélokra fordítatik, s a helyettes kormányát semmiben sem akadályozhatja; de mihelyest a helyettes kezeibe adatik: a király, egészségének helyreállása után is távol tartatnék az országlástól! Mind ezen különösségek megfeythetők, ha tudjuk, miszerint szándékuk, — bár mi mesterségesen palástolják czélzatukat — azon alávaló és botrányos hirt terjeszteni s elhitetni az emberekkel, hogy az anya és a fiú között szakadás történnének... Én nem fejezhetem ki eléggé éles szavakkal, mennyire iszonyodom e tervtől, és mégis kénytelen vagyok vallást tenni, hogy ármányukat meszterileg szőtték a cél elérésére, — mert az emberi érzelmek természetén alapúl, azon, hogy ámbár jóra való emberekben megvan a hajlam az egyvertetés felé: az egymással versenyző személyek mégis, bár mi közel viszonyban álljanak vér, kötelesség és hajlam szerint egymáshoz, hatalmukat féltő versenytársak helyzetébe jönnek szükségkép kisebb vagy nagyobb mértékben. Gyakran tapasztaljuk, hogy a versenyzés a legtisztább s leggyengédebb érzelmek lételét is veszedelmezteti; hogy néha a legbennsőbb viszonyokat is felbontja; — s valóban maximául szolgálhat: miszerint semmi sem jellemzi oly annyira a nemes és dicső lelkületet, mint: versenyzésközben is feltékenység nélkül maradni. Mennyi feleletre nyomja ennélfogva azon személyeket, kik az emberi természet gyengeségének teljes tudalmával eléggé gonoszok és könnyelműek oly szabályhoz nyúlni, mely bajba ejtheti a birodalmát. Bizom Istenbe, hogy megelőztetni fognak e szándékban. Azon lángoló szeretetbe és nemes érzelmekbe bizom, melyek az illetők szíveiket lelkesítik; s reménylem, hogy semmiféle ármány, bármilyen alávaló legyen az különben, s hogy

semmi bármilyen émelygős tanács nem lesz képes, kebeleinkben elől az érzelmeket, melyekkel ők mindketten tartoznak a hazának. . .“

A beszéd végéből láthatni, hogy Fox már nem remélt többséget. S csakugyan 229 szavazat 159-nek ellenében, a felebbi indítványt módosítás nélkül fogadván el, határozá egyzsersmind: miszerint külön tanács lesz választandó, mely a királynénak az udvar ügyei elintézésénél segédre leendő, s melynek joga legyen, időről időre eskü alatt kihallgattatni az orvosokat és másokat a király egészségi állapotára nézve.

Ezen bill a felsőház által is elfogadotatott, ötvenöt peer (köztök a yorki és cumberlandi hercegek) ellenmondásának daczára. Még csak az volt hátra: mi módon fog a bill a szükséges sanctióval ellátatni, hogy törvénynyé válhassék; — s e kérdés, angol törvénytudók kezében csaknem megfejthetlenné mutatkozott, mivel éppen annak aláírása kívántatott volna, kinek aláírása, mert örült volt, nem birt érvényességgel; — még csak ez volt hátra, mondom, midőn a királynak egészsége rögtön helyreállván, minden nehézség, s az intézkedés szüksége is megszűnt.

E szerint Pitt diadalmasan bontakozott ki a legnagyobb veszélyből, mely miniszterialis állását fenyegeté vala, s nép és fejdelem egyiránt helyesnek találták eljárását. Igaz, geniusán kívül része volt a szerencsének is a sikerben. Mert ha a király egészségét vissza nem nyeri: a helyettes nemesak más

kezekre fogta volna bízhatni a kormányt, hanem újabb közjogi nehézségre bukkan úgy a regens mint a miniszterium. A Dublinban székelő irlandi parlament t. i. a Pitt által kikötött megszorítások nélkül határozá a walesi herceget Irland regensségével felruháztatni, mi Nagybritannia és Irland közkormányában bonyodalmat fogott volna előidézni. De midőn az illető küldöttség Londonba érkezett, hogy a herceget az irlandi parlament határozatáról értesítse, III-dik György egészségét már visszanyerte, s így az egésznek eredménye csak az volt, hogy Pitt mind inkább nagybodó hajlammal viseltetett az unio iránt.

Ez időbe esik a Notkaöbölnek megszerzése Éjszakamerikában, s a miniszterium folytonos ügyködése Katalin orosz császárnéval a végett, hogy a törökök azon határszéli helyek birtokába helyeztessenek vissza, melyeket a lefolyt háborúban elvesztettek volt. Potemkin epigraphája: „ezaz út viszen Konstantinápoly felé“ újabb commentárt nyert, melyet a legeggyűűebb is megérthetett. —

S most elérkeztünk a francia forradalomig. Eddig bőven tárgyaltuk Pitt miniszteriumának eseményeit: most rövidebbek fogunk lenni. Nemcsak azért, mert részletesb tárgyalás bennünket az életírás mezejéről a történetírásra vezetne át, de azért is, mert szemünkben tanuságosbak a lefolyt évek; ezeken alapúl Pitt államférfiúi nagysága, az utóbbiakon inkább hirhedtsége. Eddig a legnagyobb részvétellel kísértük őt, meleg rokonszenvvel tárgyalva eljárását.

Pitt atyja nem volt whig és nem volt tory, — ő nagy pillanatokban az öszves nép embere volt. Pitt szintén nem volt whig és nem volt tory, — ő reformer volt. Midőn a toryk körülötte sereglettek: nem taszította őket vissza, hanem eszközül használta; s hogy ők tértek át hozzá, nem ő hozzájok, azt miniszteriumának öszves működése 1792-ig, midőn a miniszterium még Foxxal szavazott a sajtóügyi törvénykezésre nézve, fényesen tanúsította. Geniusának szüksége volt a szabadságra, mint ennek őreá, s így hogy ne értették volna egymást. Ő nem birt azon philanthropiai hévvel, mely Foxot minden elnyomott ügy védőjévé tette, mely mint lánglélek tünt fel Fox beszédeiben, mint szeretetre méltó, gyermekded igénytelenség magános magaviseletében. Ezzel Pitt nem birt. Benne több volt az angol önösség, ha mindjárt jóval szelídebb adagban mint atyjában; de ez önösségen túl, megvolt benne a legnagyobb mértékben az angol alkotmányosság ösztönszerű érzete, s ennélfogva a hatalom birtoka nem ölte el benne a szabadság cultusát, csak hogy ez a miniszterium padján szükségkép nem az ellenzék formáiban nyilatkozott. Pittnek öszves tehetségei azonképen mint szónoklata inkább azon tulajdonokkal birtak, melyek a hatalom emberében kívántatnak meg: Foxot jellemének irányá, s mind az, mi őt nagygyá és dicsővé tette, az ellenzék élére szóltá, mint természetes helyére. Ez értelemben mondathatott emez a szabadság emberének, s amaz ellentétül inkább a hataloménak; mert különben ez

utóbbi épen oly távol állott a despotismustól, mint Fox maga.

De ismétlem, elérkeztünk a francia forradalomhoz, azon eseményekhez, melyek annyi kebelben megingadoztatták a szabadság hitét, s melyeket az angol államférfiú természetesen még nemzeti, azaz: felsőbbbségét féltő ellenséges szempontból is tekintett.

Nevezetes tünemény, hogy a francia forradalom kicsapongásainak láttára nem csak a költői egyéniségek, mint Alfieri, Schiller sat., idegenséggel fordultak el azon színhelytől, melyet elragadtatással üdvezlettek csak imént: hanem hogy a legjelesebb publicisták közül is számosan igazságtalanokká lettek még a gazdagrétegű alapot képző, s a mily jótékony oly nagyszerű elemek iránt is. Midőn annyi — a forradalom által elcsüggesztett szabadelműket látunk: akkor a történeti perspectiva hibáiban kell keresnünk az okot, oly hibákban, melyek a közel szemlélővel néha az egyes szikláktól nem látatják a dúsan viruló mezőt, s melyek ennél fogva tévedésbe hozzák a legjobbakat is. Nevezetes példa e tekintetben Canning. A velem egykoruak, midőn az iskolák padjairól első ízben kitekintettek az európai láthatárra, nemes lelkesedésre gyúltak Canning iránt, s benne a haladás, a szabadság eszméinek képviselőjét látták. Csakugyan tagadhatlan, hogy ő 1827-ben a lenyűgözött eszmék felszabadulásának szolgált organumul, s hogy meleg rokonszenvvel viseltetett a haladás ügye iránt. Pedig ő a torynak kikiáltott Canning volt, ugyanazon férfiú, ki 1793-tól fogva, a parlia-

mentbe lépése óta Pitt haláláig, a francia forradalom valamennyi nyilatkozásainak eskütt ellensége volt; ugyanazon férfiú, ki 1812-ben kinyilatkoztatá a liverpooli választóknak: hogy Pittnek emléke fogja őt ezentúl is vezetni, hogy a fennforgó kérdésekre azon elveket fogja alkalmazni, melyeket Pittől tanult, melyeket Pittől öröklött; ugyanazon férfiú, ki 1815-ig minden erejével munkás volt a forradalom épületének lerontásán. Honnan van az tehát, hogy Canningra 1827-ben meg' úgy tekinthettek a népek, mint apostolukra, mint azon eszmék képviselőjére, melyeknek annyi éveken keresztül ellene volt? — Onnan egy részről: mert pályájának kezdetén a szabadság kinövéseit, pályájának végén a donmiguei despotismus szörnyetegét látta; s más részről onnan: mert előbb a Nagybritanniával versenyző Franciaországról volt szó, utóbb Spanyolországról, Portugálról s a délamerikai szabad államokról, melyeket Albion bizvást hatalmasoknak és boldogoknak, tehát szabadoknak ohajthatott, nem lévén ok, hogy felsőbbbségüktől tartson.

Mind ez Pittre is alkalmaztatható; s én mindig pszichologiai igazságot láttam Macaulaynek azon észrevételében: hogy Pitt, ki a francia forradalom kezdetétől fogva, a democratia kicsapongásainak következtében a parlamenti reform sürgetésével felhagyott, s ki mások indítványait e tárgyban a fennforgó körülmények között elmellőzendőknek nyilatkoztatta: 1831-ben minden bizonynnyal eltökélett reformer lett volna.

De térjünk által az okoskodások mezejéről a tényekére, melyeket lehető rövidséggel fogunk érinten-

teni, mert, mint már mondtuk volt, oly irányt adtak a férfinak, kiről szólunk, mely velünk pályájának ezen szakát nagyszerűnek látatja, de tanuságosnak nem igen. „A szárazföldön coalitiót coalitio után alakítani, — így ír Brougham —, ezeket milliókkal megajándékozni, s tömérdek kölcsönökkel támogatni, míg mind ezen hatalmasságok vagy tönkre jutottak, vagy éppen Franciaország szövetségeseivé lettek, — mind ebben nem nagy politika rejlik.“ — Úgy van, kétségkívül; Pittnek legfelebb az szolgálhat menteségül, hogy sokáig ellenezte e politikát. Midőn az angol forradalmi egyesület rokonszenvét a francia alkotó gyűlés irányával kinyilatkoztatá: a whigeknek nagy része, kik — hogy egy francia doctrinair miniszter szavaival éljünk — a szabadságot csak a nemesség előjogaival, öröklött pairségekkel, a békebiráknak csaknem földesúri tekintélyével, a régi családok földbirtoklási monopoliumával, az idősbség jogával, s végre államegyházzal és a disszenterék törvényes jognélküliségével képzelhették magoknak, — annak félreismerhetlen jeleit adták, hogy egy új torypárt képében szeretnének a miniszterium körül szerezni; de Pitt még ekkor is mindenek felett Oroszországra kívánta fordítani a parlament figyelmét, s az első szövetséghez, mely a continensen Franciaország ellen alakult, nem csatlakozott. De midőn a francia convent mindazon népeket, melyek kormányaik ellen fegyvert akarnak fogni, a francia nemzet pártfogásáról biztosította, s midőn 1793. januárius 21-én XVI-dik Lajos a vérpadon meghalt: Pitt Francia-

országok érdekeit a forradalmi elvekkel, s Angliának ügyét a statusquo fenntartásával ugyanazonítván, a rendes diplomatiái közlekedést Franciaországgal megszüntette, s pár nap múlva Anglia és Franciaország között kezdetét vette a háború, melynek Pitt lelke és hazája öszves kincseit feláldozta, melynek vitelére fél Europa kormányait és hadi seregeit összecsődtette, mely az 1796-ban közbenjött rövid szünet kivételével 1801-ig tartott, midőn Pitt a miniszteriumból kilépett, s mely egyetlenegy eredményül — természetesen csak a mi Angliát illeti — tömérdek adósságokkal terhelte a közkinestárt. Az a Pitt, ki főfő dicsőségének tartá, hogy a birodalmat a deficit örvényéből kirántotta, ki a nemzet jóléteinek öregbitését évről évre szerette bejelenteni az alsóháznak, kit 1783-ban kísértetként üldözött az államnak kétszáz negyven millió font sterlingre ment adóssága, s ki ennél fogva mindent elkövetett, hogy e terhet a nemzet izmairól leemelhesse, — ezer és nem tudom hány száz millióra növeszté a birodalom adósságát, hogy Franciaországot régi határai közé szorítsa. S mind hijába. Az erő és lelkesedés azon csodáit, melyeket a francia seregek miveltek, Pitt sem láthatá előre; ő a gyengeségre számolt, melynek a forradalmi láz után be kellend következni, ő a finacziák közbukásából a birodalom közel tehetetlenségét jósolta: a belsejében vérző, vonagló Franciaország pedig tizennégy sereget indított útnak, kik győzelmekkel feleltek ó Europa államférfiainak prognosticonára. — Ismétlem, én nem vagyok bámulója

azon politikának, melyet Anglia Franciaország irányában kifejlesztett; én nem hiszem, hogy Angliának érdekei ezen életrehalálrai harczot szükségessé tettek volna. A tapasztalás több ízben kézzelfoghatólag bebizonyítja, hogy azon politikai szűkkeblőség, mely egyik nemzet hatalmát csak a másiknak elnyomásából következteti: veszedelem nélkül emberiebb, nemesebb elveknek engedhet helyet, — azon feltétel alatt természetesen, hogy a kormánynál ne száz évvel azelőtt felhúzott erőmű, hanem férfiú álljon, ki a világesemények tengerében az idő hullámzásait megértve, ezeket új új csatornákul használja a cél felé. — De Pittnek eljárása a felebbiekből magyarázható lévén, nem szükséges, abban törekvést a hatalom monopoliumára, vagy egyenes összeesküvést Franciaország létele ellen látni. Nincs oly neme az erkölcsi elvetemedettségnek — az orgyilkosságot sem véve ki, — melyet a convent Pitt politikájának fenekén nem látott volna. Innen van az, hogy a convent őt ünnepélyesen az emberi nem ellenségének nyilatkoztatta, s hogy kebelében indítvány tétetett, miszerint Pittet mindenki büntetlenül meggyilkolhassa! — A szenvedelmek által felcsigázott képzelődés tükrében a phantom azonképen tükrödzik vissza, mint a valóság: de a nyugalom pillanataiban ezt megkülönböztetjük amattól. Fox kétségkívül igen gyarló embert látott ellenében, számtalanul vádolta őt, hogy nyíltan és kéz alatt nem szűnik meg a háború tüzét gyújtani Franciaország ellen: de midőn az amiensi békekötés után Párisban mulatozott, s

midőn Napoleon a Pitt által fizetett orgyilkosokról beszélt, Fox ezt mondá neki sajtóságos angol-francia idiotismussal: „ôtez vous cela de votre tête“ (vegye ki ön ezt fejéből, azaz: ne adjon ilyesminek hitelt); s ezt mondjuk mi is azoknak, kik a mult század végtizedének történeteit az akkori újságíró pártprismáján keresztül tekintik. Elég nagy szörnyetgek azon előitéletek, melyekre Pitt gyászos tévedésében támaszkodott, semmi szükség még újakat is teremtenünk magunknak.

Mi az időközben hozott szabályokat illeti, melyeknél fogva a külföldiek rendőrségi tekintetben szigorúabb felvigyázás alá helyeztettek, a habeas corpus-törvény felfüggesztetett, s a gyülekezési jog, való, meg nem szorítatott, de még is némi ellenőrködés alá helyeztetett, — ezek a fenforgó viszonyok között törvényesen hozathattak ugyan, de épen azon körülmény, hogy a két utolsó szükségesnek találtatott: bevallása oly politikának, mely a bizodalmat megingadoztatá a nép szívében.

Ismétlem, nincsen szándékomban Pitt pályájának e szakát részletesen tárgyalni. De az irlandi unióról bővebben kell szólanunk.

A francia forradalom mindjárt elejétől fogva hatalmasan ragadta meg a kedélyeket Irlandban, a „zöld sziget“ hovatovább nagyobb aggodalmakat okozott a miniszteriumnak. Egy részről a titkos társaságok nőttön nőttek, s más részről a hű alattvalók tetemes része, a katolikusok milliói megérkezettnek vélték az időt igényeik érvényesítésére. Főizgatójok

Wolfe Tone Teobáld volt; főtámaszuk, védnökük Angliában Burke. A nagynevű férfiú 1792-nek elején az ír katolikusok ügyének egyik apostolához a dublini alsóházban, sir Hercules Langrishehez levelet intézett, melyben erélyesen fejtegeté azon eljárás visszásságát, mely az ír katolikusok öszletét még folyvást lenyűgözi. S Burke tekintélyére támaszkodva, sir Hercules januárius végén indítványt tett legalább némi orvoslására a katolikus földiekre nehezedett sérelmeknek. Indítványozá névszerint, hogy ezentúl a vegyesházasságok a protestáns lelkészek előtt köttethessenek a nélkül, hogy a férj elveszítené jogát a választásoknál. Hogy az ügyvédek katolikusokat is fogadhassanak irnokokúl. Hogy iskolákat az anglicanus püspök engedélye nélkül is lehessen nyitni, s hogy a katolikusok nevelésének megannyi barbár korlátjai szüntessenek meg elvégre. A nagy kérdést, a katolikusok választási jogát érintetlenül hagyta. Mr. Hobart a korona ír államtitkára, tehát az angol kormány képviselője, támogató az indítványt, néhány túlbuzgó protestáns daczára, a bill elfogadtatott mindkét ház által. Pitt gyűlölte a katolikusok ellen irányzott törvények egész tömegét, s az ekkép elfogadott bill nyomán előbbre tolta az ellenkező hajlamu királyi helyettest, lord Westmorelandot, kinek a dublini parliament 1793-iki ülésének megnyitásakor a király ohajtását kellett nyilvánítania: hogy egyesség legyen a polgárok valamennyi osztályai és különféle categoriái között; s a király reményét egyszersmind, „hogy a parliament komoly

figyelemre fogja méltatni ő felsége katolikus alattvalóinak helyzetét.“ Az alsóház tagjainak többsége, köztök az utóbb herczeg Wellingtonná válandott Wellesley Artúr, készségét nyilvánítja a szándék támogatására; 1783. februárius 4-én az államtitkár bemutatatta a billt „a római-katolikusok sorsának enyhítésére.“ Adjátok meg nekik a szabadíték büszkeségét — mondá ez alkalommal Langrishe — s általa megadtátok nekik a ragaszkodás elvét; bocsássátok be őket az alkotmány erősségébe, s ők ezt megvédendik. — A kormány által indítványozott és mindkét ház által elfogadott bill megszüntette a vagyonörökös valamennyi akadályait; választási, — nem egyzsersmind választatási — joggal ruházta fel a katolikusokat; s őket több rendbeli polgári és katonai hivatalok viselésére képeseknek nyilvánította. Az egyenlőség elve még távolról sem mondatott ki, de a bill nagy lépés volt előre.

Ezen fokunkinti engedélyezések nem nyugtatók meg Irlandot. A katolikusok vezértagjai meghasonlottak egymással, s Wolfe Tone, úgy látszik, köztársaság alapítását vette célba Franciaország példájára és Franciaország segédével. A katolikusok közötti schismán kívül még számos más felekezetek voltak Irlandban; a whig clubb pártja, például, a miniszterium alkotmányos ellenzéke, melynek élén a leinsteri herczeg mellett Grattan Henriket találjuk; — „az egyesült irlandiak“, kik a katolikusok s a disszenterk szövetkezése által törekedtek erőt venni Anglián; sat. Dublinban az izgatók francia szabásu nemzeti

őrhad szervezésével foglalkodtak; Belfastban a bastille bukásának évfordulati napját üllötték meg; Dunganonban nemzeti gyűlés tartását hirdették septemberre, Athloneba. S e közben rablóbandák barangolták be az ország több részeit, végnyomoruságra jutott katolikusokból állók, kik főleg a tized ellen emeltek panaszt, melyet a protestáns lelkészek szedtek be tőlök. Az irlandi zavarok ezen kútfejeihez még magát azon rendszert is kell számlálni, melyet Anglia hivatalos volt Irlandban oltalma alá venni. Könnyebb vala a felebb említett megszorító törvényeket megszüntetni, mint azon érzelmeket és irányokat, melyek szolgák és urak közt gyökeret vertek ama törvények következtében. A közigazgatás minden ágaiban nagy volt a súlyos visszaélések száma, nagy az államegyház kebelében is. Maga a katolikusból protestánsná lett norfolki herczeg megvallotta az angol felsőházban, hogy Irland tetemes részében az anglicanus clerus nemcsak nem ügyekszik nyáját maga körül gyülekeztetni, hanem örvend, hogy nem kell vele foglalkodnia. Neked jó plébániád van, mondja az egyik a másiknak, mert nincs benne templom.

Ennyi nehézségek között Pitt az erélyt az engesztelődéssel ügyekezett párosítani. Eltiltotta a nemzeti gyűlés tartását; de egyszersmind a körülötte most sürűbben sereglett whigek kezébe szándékozott Irland közvetlen kormányát adni, s ez által Grattant és pártját megnyerni magának. Grattan ugyan fogadást tett, hogy soha semmiféle viszonyok közt sem vállal hivatalt; de most lehetségesnek látszott, oly férfiakat bízni meg Ir-

land kormányával, kiket ő támogatni fog. Szándék volt gróf Westmorelandot visszahívni, s gróf Fitzwilliamot Fox bennső barátját küldeni királyi helyettesül Dublinba. Octoberben Grattan Londonba jött, s összejövén Pittel, őt igen egyszerűnek s igen nyájasnak találta. Biztosítást vett tőle, hogy Fitzwilliam királyi helyettesnek neveztetik; s a többi rendszabályokra, különösen a katolikusok kérdésére nézve ez volt a megállapodás: nem indítványozni az emancipatiót a kormány nevében, de ha szorítatik a kormány, akkor engedni fog. Ezt állítja Grattan fia, atyjának életrajzában; Pitt legújabb életirója, lord Stanhope, mindazáltal úgy tudja, hogy Pitt ígéretei a katolikusok kérdésére nézve nem mentek tovább, mintszemélyes hajlamának nyilvánítására, de fentartván mind magának, mind miniszter-társainak világos szavakkal a teljes szabadságot: vizsgálat után ítéletet hozni az irlandi parlamentből majdan elejökbe kerülendő mindenik rendszabály felett.

Az új alkirály 1795. januárius 4-kén érkezett Dublinba; februárius 12-én Grattan az ír alsóházban indítványt tett: protestánsokat és katolikusokat egyazon lábra állítani, a teljes egyenlőségére. De az irlandi kanczellár Fitz-Gibbon, neheztelésében, hogy az alkirály tőle függetlenül jár el Irland kormányában, sietett a miniszterium tory tagjait figyelmeztetni: ,hogy a Grattan által indítványozott billt csak koronázási esküjének megszegésével fogadhatná el a király'; s III-dik György Pitthez adott levélben Fitz-William eljárását olyasnak mondá, ,mely az angol kormánynak, mint az II-ik Jakab bukása óta gya-

koroltatik alapelvét felforgatja; mely Irlandban töltött három hét mulva már is századok műve ellen emel bárdot, és oly eszméket akar hanyathomlok elfogadtatni, melyeket minden irlandi földbirtokos s a protestáns hitvallás mindenik barátja kell hogy éles ellentétben lásson azokkal, mikben gyermekkorá óta neveltetett. Az öszves miniszterium, még lord Portlandot, a kormány whig elemének főnökét sem véve ki, most veszedelmesnek hitte a lépést, mely a forradalom üszkeit vehetné a brit birodalom kötelékeire. A dolgok ez állásában Pitt februárius 21-kén Fitz-Williamot visszahívta a dublini katolikusok nagy fájdalmára, kik gyászt kötöttek, mihelyest tudomásukra jött a hír; s kik a távozonak hintájába befogván magokat, azt a tengerpartig vonták vala. Utóda, lord Camden, élénk ellen-szenvvel fogadtatott, s Grattan az ír parlamenttel roszallást akart mondatni a kormány eljárására; de a bill második olvasásakor május 4-én százötvenöt szavazat nyolczvannégynek ellenére megtagadta a roszallást. Midőn az angol parlamentben szóba hozatott az ügy, Pitt kinyilatkoztatá, hogy a kényes kérdés részleteibe bocsátkoznia veszedelmessé válhatnék a fennforgó körülmények között; s a kérdés megvitatását sürgetőknek értésül adta, hogy bizodalmas szolgálát választani és elbocsátani, kétségbevonhatlan joga a királynak.

Így tűnt el a remény, hogy az egyenlőség rendszere további crisisek közbenjövele nélkül állapíthatatik meg. Következett az orangista-párt alakulása, mely úton útfélen gyilkolt és rablott a protestantis-

mus dicsőségére, mint az úgynevezett 'védők' a catholicismus oltalmára. Következett Grattannak teljes visszavonulása a dublini parlamenttől, melyben a habeas corpus-törvény felfüggesztésekor már csak heten szavaztak vele százharminczhét ellen. Nem tudom hová vezetnek bennünket, kiáltott fel, egy szörnyűséges bill éri a másikat, s én örvényt látok magam előtt, mely eltölt iszonynyal! Következett az 1798-diki év a francia invasiói kísérletekkel, a véres felkeléssel s a véres visszatorlással.

Pitt most úgy vélekedett, hogy az 1782-diki állapotok restauratiója céliránytalan volna, s Anglia elleni újabb és újabb lázadási kísérletek megelőzésére biztósítékot csak unio-törvényben vélt találhatni, mely a két törvényhozást összeolvaszsa. Cornwallis tábornok, az új királyi helyettes, odautasítatott, hogy az ügyek végleges elintézésének eszközét az unióban keresse.

1799. januárus 22-kén Dublinban összegyűlt a parlament, s a királyi helyettes megnyitó beszédében néhány szóval érintette az uniotörvényjavaslatot, mely elejökbe fog terjesztetni. Az alsóházban most hallatlan hosszaságu vita következett, négy órától másnap délutáni egy óráig tartó. Az indítvány: 'hogy a törvényhozás függetlensége tartassék fenn, valamint az 1782-ben megállapítaték', csak egy szavazat többségével vettetett vissza, százhattal százöt ellen, noha az illetők biztosítottak, hogy az unio protestáns unio legyen, hogy katholikusok nem fognak ülni az egyesült parlamentben.

Igen elszomorodtam, ír á januárus 26-dikán

Cornwallisnak Pitt, látván, hogy ily fontos ügy egyelőre megszakasztathatott előítéletek s ármányok által. Nekünk mindamellet nem szabad megfélekezni arról, hogy öszves ír politikánknak nagy és főfő tárgyát az unio képezi. Kivánatos lenne tehát, — ha a kormány eléggé erős, hogy közvetlen veszély nélkül teheti, — nehány hivatalnok elbocsátása által nyilvánítanunk, hogy mit tartunk mi azon tisztviselők eljárásáról, kik az ellenzékkel szavaznak. S kivált az elnök (Forster) fiára nézve nem kell kivételt tenni. Semmiféle kormány nem állhat meg erősen és tisztességesen, ha nem mutatja, hogy nem függ a speakertől, az alsóházi elnöktől. A kisebb személyiségek vagy azok iránt, kik semleges állást fogtak, egyelőre talán kegyelemmel viseltethetünk. Uraságod a hely színén lévén megítélheti, hogy mennyire mehetünk, de gondolom, kívánatosnak látja, tőlem magamtól megérteni, hogy mint vélekszem e kérdésről.

Januárius 31-én Pitt a törvényjavaslat elveit a brit alsóház elébe hozta.

„Tegyük fel, mondá beszédében, hogy a jelen háború igazságosnak és szükségesnek találtatván Nagybritannia parlamentje által, az ír parliament azt igazságtalannak, haszontalannak, túlságosnak s az emberiség és szabadság elveivel ellenkezőnek találta volna: vajjon köteleztetik-e az egyik parliament a másik által? Micsoda biztosítékunk van e nélkül, érdekeinkre és közös jólétünkre nézve ily fontos pillanatban, hogy a két királyságnak ugyanazon barátjai s ugyanazon ellenségei lesznek?

Ezen ország a legfontosabb s legünnepélyesebb harcot küzd, melyet a világ történelme ismer, olyas harcot, mely-

ben Nagybritannia egymaga állott ellen bátran és sükerrel a polgárisodott társadalmak közös ellenének. Látjuk a pontot, melyen az ellenség bennünket megtámadhatóknak vél. Vajjon nem kötelez-e bennünket az eszélyesség, erősíteni e megsebesíthető pontot? bennünket, kik a szabadság harcát küzdjük a despotismus ellen, a tulajdonét a rablás és orzás ellen, a religióét s a rendét az istentelenség és anarchia ellen. Voltak idők, mikor ezt declamatióknak lehetett tartani, de hosszú és kegyetlen tapasztalás szerencsétlenségünkre megtanított bennünket, hogy ez csak gyenge és tökéletlen kifejezése azon rosszaknak, melyek a franczia elvek s a franczia fegyverek eredményei; egy vérben ázott világ tanúsítja ezt naponkint sebei által.

Jól tudom, hogy a hitvallási vetekedések kérdése mindig kényes kérdés; de kényes kivált akkor, midőn Irlandról van szó. E tekintetben Irland helyzete különbözik minden más ország helyzetétől. Mikor a törvényesen megállapított vallás valamely államban azonegy a birodalom általános vallásával, és midőn a fekvő birtok viszonylag csekély számu emberek kezében van, kik az illető megállapított hitet vallják, holott a népesség nagy többségének más a vallása: akkor nem könnyű megmondani, miféle elvek szerint lehetne ezen országban nehézség és baj nélkül megállapítani az egyházat. Senki sem mondhatja, hogy a dolgok jelen állásában, addig míg Irland külön ország marad, lehetséges volna a katolikusoknak teljes engedményeket adni a nélkül, hogy az állam veszedelembé ejtetnék s hogy alapjában rendítenék meg Irland alkotmánya.

Más részről, a nélkül hogy már előre akarnánk határozni e kérdésre vagy megvitatásának idejénvoltára nézve, két tételt nem lehet kétségbevonni. Először, midőn a katolikusok magaviselete olyas leszen, mely a kormánynak elégséges biztosságot fog nyújtani, hogy őket azon szabadítékokban részesítse, melyeket a megállapított egyház tagjai élveznek, midőn a kor szelleme kedvezni fog illetén rendszabálynak: akkor, világos, hogy hasonlíthatlanul könnyebb leszen e

kérdést egyesült parlamentben, a birodalom parlamentjében vitatni meg, mint külön törvényhozásban. Másodszor, én bizonyos vagyok, hogy bármi sokáig kellessék még az unio bekövetkezése után ezen szabadítékokat megtagadni a katholicusoktól: a jelen helyzetükből származó ellenvetések nagy mértékben fognak megszűnni azon pillanattól kezdve, midőn a protestáns törvényhozás nem leszen többé külön és helybeli, hanem általános és az öszves birodalommal közös; magok a katholicusok látni fogják, mint enyhül majd azonnal épen az, a mi legfájdalmasabb s legbaszontóbb reájok nézve.

De elvonatkozva innen, ha történnék, hogy valamely ország nem volna képes magát a legnagyobb veszélyek ellen, melyek nyugalmit és biztosságát fenyegetik, más nemzet segéde nélkül megvédeni; ha ezen más nemzet szomszédja volna és szövetségese; ha azoney nyelvét beszélné; ha törvényei és szokásai elvben ugyanazok volnának, csak tökéletesbítettek; ha ezen nemzet oly kormányzattal bírna, melynek állandósága és alkotmánya ma inkább mint valaha tárgyul szolgálnak irigységnek és bámulatnak, holott a szóban levő ország annak csak tökéletlen és hézagos utánozását bírná: ilyes esetben, kérdem, mily magaviseletet tanácsolnak neki méltóság, becsület, érdek egyiránt? Kérdem: nem hű lajstroma ez azon indokoknak, melyek kell hogy Irlanddal megkivántassák az uniót? Kérdem: vajjon nem kell-e az Irland helyzetében levő országnak az uniót épen a brit nemzettel kívánnia? Lehet-e illetén körülmények közt szabad beleegyezés és méltányos feltételek alapján alakult uniót idegen járom alá görbedésnek bélyegezni? vagy nem érdemli-e az inkább, hogy két nagy ország szabad és önkényes társulásának neveztesse, kik közös érdeken egy azon birodalom alakulására egyesülnek, megtartván aránylagos befolyásukat és jelentékenységeket, egyenlő törvények, kölesönös hajlam és elválaszthatlan érdekek biztosítéka alatt; egyesülnek azért, mert csak ezen feloldhatlan kötelék hiányzik nekik, hogy egyiránt győzhetlenekké váljanak. Non ego nec Teucris Italos parere jubebo, nec nova regna peto,

paribus se legibus ambae invictae gentes aeterna in foedera mittant.“

Indítvány és beszéd többrendbeli élénk vitának szolgáltak alkalmat. Fox nem volt jelen; de Sheridan és Grey jeles szónoklatokban nyilatkoztak a czélzat ellen, Dundas és Canning mellette; az ellenzék mindössze huszonnégy szavazatról rendelkezhetett, a miniszterium másfélszázról. A felsőházban az indítvány elfogadtatott a nélkül hogy szavazásra került volna. III-ik György is természetesen jó szemmel nézte. Remélem mindazáltal, mondá egyik miniszterének, a skót Dundasnak, hogy a kormány nem tett semmi ígéreteket a római katolikusoknak. Nem, válaszolá a miniszter, arra majd később kerül a dolog. A király most scrupulusait fejtegeté koronázási esküje miatt. Dundas kísérletet tett, neki megmagyarázni, hogy az eskü őt csak mint végrehajtó hatalmat kötelezi, nem mint a törvényhozásnak részét egyszersmind; de a király élesen viszonzá: semmi skót metaphysikát, Dundas uram, semmi skót metaphysikát!

Lord Cornwallis javaslatára az ír parlament elébe csak a következő évben terjesztetett a törvényjavaslat. Időközben több több hajlam mutatkozott az unio iránt. Sok marquisat — írja lord Stanhope, kinek munkájából kölcsönöztük az uniokészületek vázlatát — és sok másféle előléptetés az ír pairség hágcsojáján, sok angol baronatus, sok mindenféle tisztség, nyugpénz, kegyelem ígértetett, s az ígéteret megelőzte az erősnél erősebb alkudozás. Lord Cornwallis

émelygéssel telt el mind ennek látására. Ezen ország politikai megvásárlása — ír a egyik barátjának — elszédít engem; egész életemben az volt óhajtásom, hogy mindezen piszkosságoktól távol maradhassak, s íme most beléjök merültem, hogy ki se mondhatom.... Szeretném egy lábrúgással kivetni mindazokat ajtómon, kiknek hízelegni politikai kötelességem.

1801. januárius 15-én másodízben került az ír alsóház elébe az ügy. Grattan, ki mint felebb érintetett, néhány évvel ezelőtt egészen visszavonult a parlamenttől, most, hogy ismét széke legyen az alsóházban, hogy a törvényjavaslat ellen küzdhesen, kétezernégyszáz font sterlingen rottenboroughot vásárlott magának, melyet képviselendő volt. Csak imént kelve fel kórágjáról s két barátja által támogatva, hogy székeig juthasson, mindjárt első este szólalt fel, még egy ízben védeni 1782-diki művét, Irland törvényhozási függetlenségét. És szólott azon erővel s azon hatással, mely őt jellemzé, anathemáit kivált Pitt tavalyi beszéde ellen szórva. „A miniszter, kiálta fel, nem tárgyalja az ügyet, hanem csak jósol és jósol. Már pedig prófétának nem lehet felelni, mindössze is csak annyit tehetni, hogy az ember nem hisz neki. A minek megvásárlására ajánlkozik nektek, azt nem lehet eladni, az a szabadság; nincs a mit nektek cserébe adhasson érte. Minden a mit értékest birtok, mindazt szabad alkotmány alatt nyertétek; ha lemondtok róla, nemcsak rabszolgák vagytok, hanem örültek egyszersmind.” Tizennyolcz óráig tartott vita után az unioelleni in-

dítvány negyvenkét szavazattöbbségével vettetett el, százharmincnyolczszal kilenczvenhat ellen.

A kormány főszónoka lord Castlereagh volt. Februárius 5-kén némi előleges határozatokat indítványozott, melyek az egész terv alapeszméit foglalák magokban. A mi Irland képviseltetését a birodalmi parlamentben illeti, azt a népesség s a gazdagság arányához képest kell szabályozni; már pedig Nagybritannia képessége felülhaladja a tíz milliót, holott Irlandé talán négy millióra megyen; az arány tehát több mint kettő egy ellen. Más részről Nagybritannia adózásai oly arányban állanak Irlandéihoz képest, mint nyolczadfél az egyhez. Ezen két arány együttevée ötöt és egy felet ad közép számul. Ha tehát az angol alsóház ötszázötvennyolcz tagot számlál, Irlandnak százat kell küldenie, hogy igazságosan és illendően legyen képviselve. — Az irlandi felsőházat négy egyházi pair s élethosszára kinevezett huszonnyolcz világi képviselné. — Százötvennyolcz szavazat támogatván Castlereagh-ot száztizenöt ellen, februárius 17-én megnyílt az egyes pontok felett a tanácskozás. Ekkor Grattan és a kincstári kanczellár Corry lord oly hévvel támadtak egymásra, hogy párбай következett belőle, melyben karján sebet vett a kanczellár. — A bill végleges elfogadása az alsóház által béfejezett ténynyé vált. A felsőházban még februárius 10-kén hetvenöt szavazat huszonhat ellen pártolta a törvényjavaslatot.

Az ekkép elfogadott határozatok felküldetvén a királyhoz, III-dik György azokat aprilis 2-kán az

angol parlament elébe hozatá, felhívással, hogy járuljon hozzájuk. Grey, Sheridan és Tierney itt az alsóházban élesen nyilatkoztak ellenök, s az első indítványt tett az egész terv ellen, kívánván hogy az ügy a parlamenttől hivassék felebb magához az ír néphez, de indítványa elvettetett kétszázharminczhat szavazattal, harmincz ellen; a felsőházban pedig épen csak három tag, lord Holland, lord King és lord Derby szavaztak a bill ellen, mely július 2-án törvénynyé emeltetett.

Fox ekkor is sainte-anne's hilli magányában tartózkodott, de leveleiből láthatni, hogy ellene volt az eszközzésbe vett rendszernek, úgy tekintvén azt, „mint egyikét a legkiáltóbb kísérleteknek, hogy a despotismus elvei azonképen mint gyakorlata megállapíthatassanak általa.”

Szemben ily súlyos váddal Macaulay szükségesnek látá Pitt védelmére kelni. „Ha igazságosok akarunk lenni emléke iránt — így ír — meg kell vallanunk, hogy az általa tervezett politikai schema oly nagy, oly egyszerű, oly humanus és oly jogszerű volt, hogy az egymaga is magasra helyzené őt az államférfiak között. Szándéka volt Irlandot egy királysággá tenni Angliával; s egy azon időben a katolikusokat szabadítékos polgártársaik minden jogai-
ban részesíteni, a katolikus clerus szükségének fe-
zéséről közkölségeken gondoskodni. Ha ő képes lett volna a nemes tervet keresztülvinni, akkor az unio csakugyan unio lett volna, az irlandiak nagy többségének lelkében elválaszthatlanul összekapcsolva a

polgári és vallási szabadság eszméjével és a régi parlament után College-Greenben csak néhány megbuktatott ármányos és elnyomó sovárgott volna. De Pitt tervének egyedül felét létesíthette. Sikerült neki mindkét ország parlamentjének megegyezését a külső unióhoz megnyerni, a fajok és felek kiengesztelődése azonban, mely nélkül az unio csak név marad, nem történt meg. III-ik György kórságosan azt képzelte magának, hogy koronázási esküje kötelezi őt, semmi billhez sem járulni, mely a katolikusokat polgári nyűgök alól felmenti. Pitt kilépett a miniszteriumból.

Történt ez 1801. februárius 9-én. —

Az amiensi békekötés felbomlása után, midőn Napoleon Boulogneból berohanással fenyegette Angliát, Pitt újra megragadá a kormányt, s nyomban új coalitiót alakított Franciaország ellen. A trafalgari nap, Nelson győzelme a francia és spanyol hajósegreg felett magas reményekkel töltötték el őt, de az austerlitz-i csata véget vetett a coalitióknak és Pitt napjainak egyiránt. A husz évi hatalom élete, melyet semmi élvezet fel nem derített, a szakadatlan küzdés eszmékkal és emberekkel egyiránt, az ellenzékkal, az udvarral s magával a fejdelemmel, ki nem egy ízben Pittnek zsarnoki makacssága ellen panaszkodott; annyi nagyszerű mindennemű gazság tapasztalása, melyeknek szemlélete egyik közel rokonát, az atyjától Pitt-hez menekült lady Stanhopeot élte hosszúra őrlötté tévé, — mindez, testi bajokkal egyesülve, annyira felémésztette öszves erejét, hogy Napoleon újabb és újabb mozgalmainak hírére, panasz nélkül mint élt, sírba

dőlt. — Meghalt 1806-ban, életének negyvenhetedik évében, székfoglalásának az alsóházban éppen huszonötödik évfordulati napján, januárius 23-án. Rokonait végintézetében a nemzet kegyébe ajánlotta, mert Pitt, a birodalomnak első minisztere, ki Napoleon vallomása szerint kezében tartotta az öszves európai politikát, ki száz és száz milliókat osztogatott a külső hatalmasságoknak, kinek a hatalmon kívül, úgy szólván, szükségei sem voltak, ki nem költött, nem pazarlott semmire, — szegénységben halt meg. A nemzet kifizette adósságait, s a nagy férfiú maradványait westminsteri pantheonába temettette. — Az államférfiú igazságos mérlegét műveiben találja fel mindenki, ezek felett külön mindenikünk külön ítéletet hozhat, de a szónok dicsőségének nagyobb része hagyományképen szállítatik az utókorra, mely a szónok egykorúinak véleményét nem annyira megbírálni, mint elfogadni s megmagyarázni tartozik. Pittnek beszédei is azonképen mint Foxéi, néhány kivétellel, csak gyenge másolatokban maradtak reánk, s leghíresebb beszéde, az, melyet 1803. május 23-án mondott, — minthogy ez nap történetből valamennyi reporter kiszorúlt a karzatról — még csak fel sem jegyeztetett. De ha bár szóról szóra bírnók is az angol szónoklat ezen athletáinak műveiket: még akkor is állanak mindegyikökre nézve Cicero szavai: quanto magis admiraremini, si audissetis ipsum!

Berekesztésül ide iktatjuk kivonatban Brougham ítéletét Pittről, mint szónokról:

Pitt — így ír az illetékes műbíró — az első-

rendbeli szónokok közé tartozott. Ő rendkívül fukar volt a szónoklat czifráira nézve, képet vagy képes kitévelt csak annyit használt, mennyit az antik józan-ság példányaiban is találhatni; stylusa nem volt változatos, előadásában kevés volt a kellem, és mégis alig emelkedett fel székéről s már is magával ragadta a hallgatót, s addig feszítette, addig lánczolta le ennek figyelmét, míg neki tetszett. S ha már megszűnt szólni, úgy rémlett a hallgató előtt, mintha még mindig hallaná őt. Ezen varázshatás beszédének szakadatlan folyama által idéztetett elő, mely soha még pillanatnyi kétségbe vagy zavarba sem ejté a hallgatókat. De ezen beszédkészség nem a fecsegés pörgőségében állott, mely a szónoknak nem kerül munkába, de mely annál nehezebb feladássá válik a hallgatóra nézve. Ezen varázshatás előidéztetett továbbá a rendezés világossága által, mely a legbonyolodottabb tárgy mindenik részét kellő fénybe helyezé, azon szigorú eszmelánczolat és egészséges érzelem által, melyekbe a beszéd anyaga foglalva volt; — s előidéztetett végre a fellengős előadás, a legzengzete-sebb hangnak telje és mélysége, s a szónok külsőjének változatlan méltósága által, mely folytonosan arra emlékezteté a hallgatót, hogy ő az állam kormányzója és vezére előtt áll. Ezen alapult beszédének hatása, mely csekélyebb ügyeknél épen oly bizonyosan mutatkozott, mint midőn a fontosabbaknál egy nagy-szerű tárgy magasságára emelkedett, vagy valamely személy ellen éles gúnyt szórt, mihez oly nagy mértékben értett s mit oly bővségesen gyakorlott. De

még ez esetben is együvé illet minden, s bár menyire háborodott fel, soha sem mondott olyvalamit, mi az egésznek fennséges alkatához nem illet, vagy a végig hullámozó árnak fényét megzavarhatta volna. A hallgatónak egész lelki ereje felolvadt e benyomásban, s ilyenkor a legparányiabb gáncsnak sem adtunk helyet. Nyugalmasabb meggondolás után azonban hibák és tökéletlenségek is tűntek fel. Bizonyos egyformaság vonult végig tárgyaláson és előadáson, s még a kedves hang is, mely oly húzamos ideig nem érezteté e hibát, csaknem minden változatosság nélkülinek mutatkozott. Egyazonkép szerkesztett minden, mintha valamennyi eszméit tökéletesen hasonlatos, csak nagyságra különböző formákba öntötte volna. Stylusára, azon kitünő ügyességre vonatkozólag, melylyel mondatait kezelte, s melylyel ép' akkor fontos dolgokat látszott bevallani, midőn gondolatainak legnagyobb részét magába zárta, — azt mondá egy nap Windham: hogy Pitt képes volna egy trónbeszédet rögtönözni. Szavalása csodálatra méltó volt, magából a beszéd tartalmából kiváló, s a beszédet magába göngyölítő; a szavalás nála épen oly kevésbé választathatott külön a tartalomtól, mint a hév nem az izzó ércztől. De mind ezen előnyök mellett feltűnik egy hiány, az: hogy a szónokról ritkán feledkezett meg a hallgató, hogy a mű megett nem tűnt el a művész. Ő komolyan szólott, s egészen őszintének látszott; ő meg volt indulva azonképen valamint a hallgatókat akará megindítani, s ezek követték őt, s megfeledkeztek magokról, de nem igen feledkezhet-

tek meg róla; s midőn a hallgató magát áthatva érezte beszédének hevétől, midőn ennyi művészet láttára mintegy megkövülve ült ott bámulatában: egyszersmind művészeti előadás színében tűnt fel előtte az egész, — s a véghatás elmaradt.

Beszédei között az 1803-ban május 23-án mondott s már felebb idézett, hévre és indulatosságra minden egyéb előadásait maga megett hagyta, s Fox oda nyilatkozott válaszában: „hogya beszédet a régiség szónokai is csodálták s talán irigylették volna.“ A vég félóra, azt mondják, szakadatlan folyama volt a legfennségesebb pathosnak. A rabszolgakereskedésről 1792-ben mondottat minden műbíró Pitt geniusának legjelesebb művei közé sorozza; ez alkalommal a legmélyebb pathossal, a legélénkebb phantasiával, s a legélesebb elmeéllel, még rendkívül izgatott előadás is párosult. Mint hatott legyen Sheridanre, már felebb említettük; de Fox arcán is a beszédnek egész folyamata alatt látható volt a hatás, s Windham haza ment elmerülve bámulatában az emberi szónoklatnak addig előtte ismeretlen hatalma felett.

A beszéd, — a magyar olvasó előtt ismeretlen részletességeket tárgyzó első rész elmellőzésével — itt következik:

... Bocsánatot kérek, hogy ily hosszadalmasan tárgyaltam az indítvány hasznos voltát, s azt, hogy mily módon fog Nyúgot-Indiára hatni... De most, uram, Afrikához érek. Ez az alap, melyen állok, s épen itt nem alkalmazzák az én igen tisztelt barátaim elveiket egész terjedelmökben. Miért kell eltörölni a rabszolgakereskedést? Azért, mert orvosolhatlan

igazságtalanság. Innen láthatni, mennyivel erősb ok szól a közvetlen, mint a fokunkinti eltörlés mellett. Nem gyengítik, nem áldozzák-e fel igen tisztelt barátaim a rabszolga-kereskedés igazságtalanságából meritett önnön okaikat, ha megengedik, hogy csak egy órával tovább állhasson még fenn ezen kereskedés? Ha ezt végre el kell törteni, mert igazságtalan, miért ne töröltetnék el most mindjárt? Miért tűnők, hogy csak egy órával maradhasson fenn tovább ez igazságtalanság? — Abból, mit az e házon kívüli véleményről hallok, világos: hogy igazságtalanságáról közös a meggyőződés; s én tartok tőle, miszerint többen ép ezen meggyőződésből azt következtették: hogy a rabszolga-kereskedés kezdetét sem vehette volna némi erős és ellenállhatlan szükség nélkül. De én megmutattam, hogy ezen szükség, — ha találkoztak, kik ezelőtt ilyenén szükség lételetét képzelték magoknak, most már senki által sem képzeltethetik létezőnek. Ezen hivatkozás a vélt, s úgy hiszem, épen az igazságtalanság körülményénél fogva vélt szükségre, okozá vala, hogy az emberek mintegy megnyugodtak benne. Az emberek hajlandók voltak, ezt azon szükséges roszak közé sorozni, melyekről feltesz-szük, hogy osztályrészlül jutottak az embereknek, s hogy kiválólag ez vagy amaz országot, ez vagy amaz egyént sújtják; megengedvén ezt azon Lény, melynek útjai ismeretlenek előttünk, s melynek czélzatait, úgy hiszszük, nem kell nyomozgatnunk. A rosznak eredete valóban oly tárgy, melyet nem kell vizsgálgatni. De midőn a kérdéses rosz oly erkölcsi rosz, melyet az ember kinyomozhat, s midőn ezen erkölcsi rosz minnen magunkból eredett: akkor ne képzeljük magunknak, hogy lelkiismereteinket, a kérdés elmellőzésének ezen általános, hogy ne mondjam, vallástalan és istentelen módja által megnyugtathatjuk. Ha elmélkedni akarunk e tárgyról, úgy fogjuk találni, miszerint minden szükséges rosz feltételezi, hogy valamely más és nagyobb rosz érne bennünket amannak elmozdítása után; szeretném tudni ennél fogva, mi lehet azon nagyobb rosz, melyről mondathatnék, hogy felülhaladja

a kérdésben levőt? — Én minden roszak között, melyek valaha léteztek, nem ismerek — én nem képzelhetek magamnak mint létezőt oly roszat, mi szörnyebb lehessen annál, mely évenként hetven, nyolczvan ezer embert szakít el szülőföldjétől a legmiveltebb s a föld legfelvilágosodottabb részében lakó nemzetek szövetkezése által, s különösen azon nemzet törvényeinek pajzsa alatt, mely nemzet a legszabadabbnak s legboldogabbnak mondja magát mindnyájak között. Még akkor is, ha bebizonyítatnék, hogy ezen nyomorú lények egy sereg büntettet követtek el, mielőtt általatok elragadtatnak, — pedig ennek bebizonyítására egyetlenegy példa sem hozathatik fel, — kellene-e még ezen esetben is magunkra vennünk a hóhér tisztét? S ha annyira lealacsonúlhatnánk, van-e jogunk felvállalni a tisztet, mielőtt tökéletesen bebizonyítatott, hogy ők gonosztevők?

De ha mi jóval tovább megyünk még; — ha minnenmagunk hívjuk fel őket, hogy embertársaikat adják el nekünk: akkor bizonyosak lehetünk benne: ők gondoskodni fognak, hogy minden módon, rablás, pusztítás, igazságtalan hadviselés és ítéléthozás útján, az által, hogy Afrikát vérontás és nyomorúság színhelyévé tetszik, annyi áldozatokkal szolgálhassanak nekünk, mennyit egyre növekedő szükségünk követelnek. Skétkedhetünk-e még határozatot hozni: ha az afrikai háborúk az ő háborúik-e vagy a mieink? Azon fegyverek, mik Cameroon folyón a kereskedő kezébe adattak, s mik módot nyújtottak néki, hogy keresetét folytathassa, a mi fegyvereink voltak; és én úgy nem kétlem, hogy azon fegyverek, melyek az afrikaiak kezébe nyújtva, egyetemi háborút, pusztítást segítnék elő, brit fegyverek: mint a hogy nem kételkedtem róla amaz egyes esetben.

Én megmutattam, mi roppant ezen rosz, feltéve bár, hogy csak elmarasztottakat és hadi foglyokat vásárlunk. De induljunk ki más szempontból, abból, honnan a velem szemközt ülő tisztelt urak indulnak ki, — s ekkor mint áll ez ügy? Gondoljuk meg, — nyolczvanezer személy elragadtatik ha-

zájából, nem tudom mily eszközök által! vétkeknek mondott tettekért! könnyű vagy csekélyebb hibákért, adósságért talán, a bővülés büntetéseért! vagy ezer egyéb gyenge és botrányos ürügy alatt! S adjunk még hozzá annyi csalást és rablást, annyi gazságot és hitszegést, melyek a rabszolgakereskedést ellátják! Gondolkozzunk ezen nyolczvanezer személyről, kik évenként elragadtatnak! — Ebben valami oly iszonyatos van, mi a képzelődés minden határait túlhaladja. Engedjük meg, hogy Afrikában található törvényszékhez hasonló intézkedéseket; de mennyi póriasság kíváztatik ahhoz, hogy mi magunkra vállaljuk ezen pártos, kegyetlen és gaz ítéleteknek végrehajtását, mintha előttünk is idegen volna a vallás minden eszméje, idegenek az igazság első elemei! De, folytatják, azon ország némileg polgárosítatott, s polgárosítatott általunk. Mondják, némi tudomásuk van az igazság elveiről. — Mit, uram, ők tőlünk tanulták az igazság elveit? Mi hoztuk reájok a polgárisodást? Vagy igen, közlekedésünk velök elégséges, hogy őket beavassa az egymást-megrontás tudományába, s hogy ahhoz eszközöket nyújtson nekik! Mi éppen annyit juttatunk nekik az igazság formáiból, hogy képesekké legyenek, a legborzasztóbb gonosztettek elkövetésének egyéb módjaihoz még a törvényes elmarasztás ürügyét is hozzáadni! Mi éppen annyit juttatunk nekik az európai ismeretekből, hogy képesek legyenek Afrikát minél sikeresebben feldult vadonná átváltoztatni! Nehány bizonyosság azt állítja, hogy az afrikaiak hajlandósággal viseltetnek a játék iránt, s hogy ennél fogva eladják még feleségeiket is, s végre önmagokat. Ezek hát a rabszolgaság törvényes forrásai? Azt mondjuk-e, hogy ez úton becsületes jogot nyerünk e nép munkájának kisajtolására? Azt követelhetjük-e, hogy jogunk van távol vidékekre hurczolni oly embereket, kikről semmit sem tudunk hiteles nyomozás útján, s kikről ezer okunk van feltenni, hogy azok, kik őket nekünk eladják, arra nincsenek jogosítva? — De a baj itt még meg nem áll. Érzem, hogy most nincsen időm, mind azon észrevételeket tennem, melyeket a szőnyegen levő

tárgy érdemel, s felhagyok a kísérlettel e rendszer borzasztó következményeinek csak felét is előszámlálni. Nem gondolnak önök a végromlással és nyomorúsággal, mely annyi egyént, Afrikában visszamaradó egyént annálfogva ér, mert a népek myriádjai ragadtatnak el innen? Nem gondolnak önök az elrablottaknak honn maradott családjaikkal? nem a szét-szaggatott viszonyokkal? nem a széttépet barátságokkal, hajlandóságokkal és rokonságokkal? Nem gondolnak önök az innen eredő nyomorúságokkal, melyek ivadékról ivadékra szállanak? Nem azzal, hogy ők megfosztatnak azon boldogságtól, melyben a polgárisodás honosítása s erkölcsi és elmebeli tökélyesbítés által részesíthetnének? — Hiszen önök visszatartóztatják tőlök a boldogságot mindaddig, míg a rabszolga-kereskedést engedik folytattatni. Mit tudnak önök Afrika bel-állapotáról? Önök e miveltséggel és felvilágosodott országból kereskedést üznek odáig; de olyatén kereskedést, mely a helyett hogy ismereteket terjesztene vagy gazdagságot, akadályul szolgált minden dicséretes törekvésnek. A kényelmek becsületes cseréje helyett, a helyett, hogy a tökélyesbülés eszközeit szállították volna ezen annyi miveltségnek örvendő országból hozzájuk: önök magokkal viszik azon ártalmas növényt, mely mindent szárit és fonnyaszt, melynek árnyéka alatt soha sem fog olyas valami virágzásnak eredni vagy gyökeret verni, mi Afrikának hasznára lehetne. A hajósok már oly régóta evezik körül e világrészt, és mégis csak partjainak végszélével és határaival ismerkedett meg eddiglen Európa: holott más országok, ugyanazon szélesség alatt, szerencsésb közlekedési rendszernél fogva, kölcsönösen jótékony kereskedés áldásaiban részesültek. De ama világrész egész belsejéből önök mindeddig saját kereskedési elveiknél fogva, teljesen kizárattak: önök Afrikának csak szegélyeit ismerik. S még itt is mérget árasztanak, mely ragályos hatását egyik végétől a másikig ömleszti, mely kellő közepéig hat, megrontva minden részt, melyhez ér. Önök ott felforgatják a természet egész rendét, önök a természetes vadságok

egész seregét még súlyosbítják, s indító okot nyújtanak minden élő embernek ama világrészben, hogy a kereskedés neve és ürtügye alatt folytonos erőszakot és árulást kövessen el szomszédja ellen.

E szerint a brit kereskedés megvesztegetett volta boldogság helyett nyomorúsággal árasztott el egy egész világrészt. Mert félreértettük a kereskedés főfő elveit, mert hibás politikát követtünk, és mert megfeledkeztünk kötelességünk-ről: rémséges kárba, — kevésbe múlt, hogy helyrepótolhatlannak nem mondtam — ejtettük a földnek egy negyedét! Alkalmazzuk ezt a jelen kérdésre. Hogy fogjuk valaha helyrehozhatni e bajt? Hogy remélhetünk, ha ugyan még lehetséges, Istentől bocsánatot azon borzasztó szerencsétlenségekért, melyeket elkövettünk, ha vonakodunk azon eszközökhöz nyúlni, miket a gondviselés még fenntartott számunkra, hogy arcunkról törölhessük a vétket és szégyent, mely azt borítja? Ha még ennyi kárpótlást sem akarunk nyújtani; ha tudva, mennyi nyomort okoztunk, még most sem akarunk megállani: mennyire fog még súlyosbúlni Nagybritanniának bűnössége! s mily folt leszen e tanácskozások emléke örökkön örökké ez országnak történeteiben! Utóbbra halaszszuk-e még most is ezen igazságtalanságok helyrepótlását, az igazság kiszolgáltatásának kezdetét? Vagy ne számláljuk-e inkább a napokat és órákat, melyek még közbenjőnek, melyek még halasztani fogják e feladás teljesülését? Gondoljuk meg, mi véghetlen tárgy fekszik előttünk, — oly tárgy e nemzet számára, melyet célba vegyen, s melyet reménye legyen most a gondviselés kegyelmével elérni! A ház, úgy hiszem, forró örömmel fog velem együtt, minden halasztás nélkül, azon szabályok felállításához látni, melyek e nagy célra szükségessé; és én bizonyos vagyok benne, hogy a rabszolgakereskedés közvetlen eltörltetése: a politikának, kötelességnek és igazságnak első, fő és elkerülhetlen lépése, melyet az ország törvényhozásától követelhetünk, ha ennek csakugyan szándéka, biztosítani azon nagyfontosságú tárgyakat, melye-

ket érintettem, s melyeket czélba venni, legszentebb kötelességünk.

Van azonban egy okoskodás, mely általános válaszul szolgál mindennemű sürgetéseinkre nézve, akár önök eszéhez, akár önök szívéhez és lelkiismeretéhez szóljunk. Szükséges. hogy ezen veszedelmes ellenvetést elmozdítsam, mert ámbár világosan és egyszerűen ritkán hozatik fel: mégis igen nagy befolyásúnak tartom. A rabszolgakereskedés, mondják, oly gyökeret vert Afrikában, hogy nevetséges, csak gondolkodni is annak kiirtásáról és ezen kereskedés Nagybritanniára eső részének letöröltetése, kivált ha más hatalmasságok nem követik példáját, igen csekély szolgálatot tesz az ügynek. Szabadjon válaszul ily veszedelmes okoskodásra megjegyezni: miszerint csakugyan a lehetőségig kell biztosoknak lennünk azon tételről, melyen ez alapul, mielőtt reá építeni merünk, mielőtt kimondjuk, hogy azon baj, melynek előidézéséhez magunk is járulunk, gyógyíthatlan; s mielőtt épen ez oknál fogva vonakodunk hozzájárulásunkat megtagadni azon rendszertől, honnan a baj származik. Önök nem bizonyosak, azt mondják, vajjon fognak-e más nemzetek felhagyni e kereskedéssel, ha önök elállanak tőle. Erre válaszolom, ha ezen kereskedés oly bűnös, minőnek állítatik, vagy ha csak egy ezredrészét foglalja magában azon bűnösségnek, melyet én és mások szorosabb vizsgálat után benne találunk: akkor mentsen Isten, hogy késsünk felhagyni e gyalázatos kalmárkodással, még azon esetre is, ha más országok attól el nem állanak! Mentsen Isten azonban attól is, hogy elmulaszszuk, azon lenni öszveerőnkkal, miszerint más országokat is e vérengző kereskedésseli felhagyásra bírjunk, melyre valószínűleg nagy mértékben minnen példánk által bíráttak! Mentsen Isten, hogy képesek legyünk kívánni, miszerint csak nekünk legyen részünk a lemondás dicsőségében, csak minket illessen ez egyedül!

Reszketek, ha meggondolom, hogy a tisztelt urak ezen okoskodásra, ezen a mily veszedelmes oly silány okoskodásra akarnak támaszkodni, melyről szó van. „Mi az emberiség ba-

rátjai vagyunk, azt mondják. Nálunknál inkább senki sem buzgólkodhatik Afrikának jólétéért, — de a francziák nem fogják eltörölni, a hollandiak nem fogják eltörölni e kereskedést. Mi ennél fogva várakozunk az eszélyesség elvei szerint, míg ők hozzánk csatlakoznak, vagy míg ők példával mennek előnkbe.“

Hogymint fogjuk, uram, ezen iszonyú bajt valaha gyökeréből kiirthatni, ha mindenik nemzet eszélyesen várakozik addiglan, míg az egész világ hozzá fogott járulni ez ügghöz? Szabadjon még azt is megjegyezmem, hogy Európában nincsen nemzet, mely egy oldalról oly annyira keveredett volna e vétségsbe, mint Nagybritannia, s mely a másíkról vonzóbb például szolgálna, ha elég férfiasággal fog bírni minden egyéb nemzetek megelőzésével határozottan lemondani e kereskedésről. De nem alkalmaztathatik-e a felebbi okoskodás ezerszer inkább épen megfordítva? Nem fognak-e más nemzetek sokkal nagyobb joggal ránk hivatkozni, mondván: „Miért törölnök el a rabszolgakereskedést, ha Nagybritannia, azon birodalom, mely minden egyéb nemzetek felett részt vesz e kereskedésben, ezt nem csak el nem törlötte, hanem egyenesen megtagadta az eltörlést. — Nagybritannia megvizsgálta ez ügyet; természetét és következményeit tökéletesen kikutatta; számtalan bizonyságokat gyűjtött e tárgy mindenik ágára nézve; senátusa tanácskozott felette, — újra és újra tanácskozott, — s mi az eredmény? Komolyan és ünneplésesen elhatározta: hogy a rabszolgakereskedés megerősítendő. Megerősíti legalább egy időre, — s innen világos, hogy törvényhozói abban nem látnak rosztat. Nagybritannia ez által a legeslegerősebb bizonyságot nyújtotta, hogy kétségtelenül jogos is tanácsos is, legalább bizonyos mértékben és bizonyos esetekben, e kereskedés további fennállását megengedni.“

Ezen okoskodásra hívjuk fel Europa egyéb nemzeteit, ha újra vonakodunk véget vetni a rabszolgakereskedésnek. S valóban a helyett, hogy azt gondolnók, miszerint ez úton magunkat a vétség súlya alól felmentjük, s az öszves bűnösséget

ama nemzetekre szállítjuk : jobb lesz hinnünk, hogy épen ez elvnel fogva felelősök leszünk mind a magunk, mind az ök vétkeiért. Erős okunk van hinni, miszerint egyenesen tőlünk függ, vajjon fogják-e más országok folytatni ezen vérengző kereskedést vagy nem. Különben is már elszalasztottunk egy évet, s most midőn megújítatik a kérdés, fokonszint eltörlést javasolnak, hogy elejét vegyék a közvetlen megszüntetésnek. Tudom mi nehéz, régóta fennálló visszaéléseken túladni ; s ismeretes előttem az elhalasztás melletti okoskodásból felmerülő veszedelem oly bajoknál, melyek szörnyebbeknek tartatnak, mint sem hogy elviseltethessenek, ha öröklők képében tűnnek fel. De ha más időszakot indítványozunk a jelen helyett, ha valamely feltételt kívánunk, ha valamely eseményt akarunk bevárni, vagy ha vonakodunk az eljárástól, míg ezer kedvező körülmény fogott egyesülni, talán míg öszves Europa szövetkezik velünk, (oly szövetkezés, minőnek úgy hiszem, még soha sem volt helye valamely politikai vagy erkölcsi javítás kezdetekor): akkor egymás után lefolynak az évek, és a legszonyatosabb bajok orvoslás nélkül maradnak. Erre nézve bőséges példákat nyújt a köz- és magánélet egyiránt. Áll ez a személyes javulásra nézve is. Ha az utczára lépünk, megtörténhetik, hogy az első ember, kivel találkozunk, oly valaki : „vivendi recte qui prorogat horam.“ Váramozhatunk, halaszthatjuk a folyamon való általszállást mindaddig, míg az le fogott folyni; de akkor örökön örökké váramozhatunk, mert a folyam ömleni fog mindegyre, a nélkül hogy kimerítenék, Mindaddig nem fogunk közelebb jutni a célbavett tárgyhoz. míg azon egyetlenegy lépést nem tettük, mely bennünket hozzája vezet. Míg a valóságos, az egyetlenegy gyógyszer nem alkalmaztottuk, addig ne hízkeladjunk magunknak azzal, hogy komolyan szívünkre vettük a bajt, melyet megsíratni látsunk, s ne azzal, hogy némi józansággal várhatni annak valóságos megszűnését.

Néha arra is történt hivatkozás, hogy van valami magoknak az afrikaiaknak jellemében és természetében, minél

fogva ama földrészben polgárisodáshoz csak alig-alig lehet remény. „Tudva van — így szól Frazer úr tanuvallásában — hogy egy gyereket kivégeztek, mert nem akadt vevője.“ Ezen egyes történet a tisztelt úr szemében elégséges az afrikaiak vadságának és a rabszolgakereskedés eltörlése haszontalan voltának bizonyítására. De egy tisztelt barátom válaszul megjegyzé: hogy a szóban levő fiú azelőtt három ízben megszökött urától; hogy ez a divatozó szokáshoz képest mindannyiszor értékét tartozott lefizetni azoknak, kik a szökevényt visszahozták; s hogy részint haragból, mert annyiszor szökött volt el a fiú, részint az említett költség további ismétlésének kikerülésére, tökélte el magát az úr, hogy őt megölje. Így magyaráztatott meg ezen történet a keresztvallatás alkalmával. Ez, uram, a legnevezetesebb körülmény az afrikai vadság bizonyítására. Megengedem, hogy ezen afrikai nem volt felvilágosodott ember, hogy valóságos barbár volt: de kérdem: mint fogott volna cselekedni egy polgárisodott és felvilágosodott nyugotindiai ültetvényes hasonló esetben? Hadd idézzek egy törvényt, mely 1722-ben hozatott a nyugotindiai gyarmatokban, melyre e papirosok forgatása közben épen most akadtam, s mely törvény szerint a megszökés vétsége, a sziget törvényhozósága — ezen felvilágosodott törvényhozóság komoly és elhatározott ítélete által halállal büntettetik, és nem egyedül a harmadik vétség esetében, hanem mindjárt az első után. Ott áll: „ha valamely fekete vagy más rabszolga urát hat hónapra odahagyja; vagy ha valamely távol volt rabszolga ezen időnek leforgása alatt vissza nem jő: mint hűtlen, halállal büntettetik.“ Van még egy más nyugotindiai törvény, melynél fogva mindenik fekete felfegyverkeztetik feketetársai ellen, mert felhatalmaztatik a szökevény rabszolgák megölésére; még jutalom ígérete mellett is. Most hasonlítsa össze a ház e két esetet. Most kérdezzék meg önök magokmagoktól, melyikben van több vadság? Gondolják meg csak párányi őszintességgel és lelkességgel, ha lehetséges-e a nyomozásban foglalt tények és bizonyítás nélküli vádak alapján

megegyezniök abban, hogy Afrika végkép távol tartassék a polgárisodástól? ha lehetséges-e arra szavazniok, hogy e rabszolgakereskedésnek fenn kell állania azért, mert az afrikaiak javíthatlan barbárfajnak mutatkoztak?

Mind ennélfogva remélem, hogy ezentúl nem fogjuk emlegetni az afrikaiak polgárisodásának erkölcsi lehetetlenségét, s azt, hogy erősítsük meg addiglan a rabszolgakereskedést, míg más nemzetek példát adandanak az eltörlésre. Azalatt, míg mi e tárgy felett tanácskoztunk, egy nemzet, mely rendesen nem szokott első lenni a politikában, s melyet végzéseinek mérész volta ki nem tüntet egyáltalában, fokontint eltörlést határozott, — oly végzés, mely egyidőre még törvén a rabszolgakereskedést, szerencsétlen példány volna utánczásra. Azt mondják, Franciaország magához ragadja a kereskedés ezen ágát, ha mi felhagyunk vele. Mit? Azt tesszik fel önök, hogy Sandomingo, hogy e sziget jelen állapotában, mely a francia gyarmatok által megkívántatott valamennyi rabszolgák háromnegyedét szokta átvállalni, — épen Franciaországnak fog eszébe jöni, magához ragadni e kereskedést? Mily nemzetek vannak még hátra? A portugálok, a hollandiak és a spanyolok. Ezekre nézve úgy vélekedem, hogy ők, ha látni fogják, miszerint mi érett megfontolás után mondtunk le e kereskedésről, már politikai tekinteteknél fogva sem lesznek hajlandók, abba még mélyebben ereszkedni. De többet mondok, — honnan fogják ők a kereskedéshez szükséges tőkét venni? Ha e gyalázatos ügyben bűnösségünk súlyosabb másokénál, az onnan van, mert leereszkedtünk ezen nyomorú lényeket Afrikából Nyúgotindiaig fuvarozni Europa minden egyéb hatalmasságának számára. S ha most végkép visszavonúlunk e kereskedéstől, kérdem: hol fogják hamarjában találni más nemzetek a harmincz, negyvenezer rabszolga vásárlására szükséges tőkét? Oly töke, mely, negyven ötven font sterlingben állapítatván meg egyegy rabszolgának ára, egy millió és fél vagy épen két millióra fog menni. Kereskedésök melyik ága fogja e nemzeteket a

szükséges pénzalappal ellátni ezen szörnyeteg táplálatára, — ezen gyalázatos kalmárkodásnak fentartására? S még ha megkísértenék is a szükséges összevneket idefordítását: nem fog-e azon roppant hézag, melynek kereskedésök egyéb ágai-ban nyomban kell támadnia, mihelyt innen ily tetemes tőke vonatik el a rabszolgakereskedés ellátására, — nem fog-e az azonnal önök által betöltetni? Nem fognak-e a kereskedés azon ágai, melyekkel nekik fel kell hagyniok, melyektől iparukat és tőkéiket meg kell vonniok, hogy ezeket a rabszolga-kereskedésre szánhassák, a brit kereskedők által elfoglaltatni? — Nem fogják-e önök úgy találni, hogy még ez esetben is a brit tőkék ama pusztán maradott esaternákba ömlenek? Nem fognak-e önök tőkéi a rabszolgakereskedéstől azon természetes és ártatlan kereskedésre fordítatni, melytől amazoknak pénzeiket vissza kell vonniok azon arányban, melyben az embertársaik husával és vérével való kalmárkodásba fogtak ereszkedni?

A ház látja, nem kétlem, mennyire alaptalanok az állításunk ellen tett kifogások. —

Mintán már ily húzamosan tartóztattam fel a házat, még csak ama nagyfontosságú tárgyról akarok szólni, — Afrika polgárosításáról, melyet, mint önök már látták, az ügy vezéreszméje gyanánt tekintek. Nékem roszul esik, azt gondolni: hogy létezhetik ember az országban, vagy épen képviselő a brit parlamentben, ki ama földrész jelen sötét, műveletlen és nyers állapotában elégséges okot lát a rabszolga-kereskedés további folytatására, — okot nem csak arra, hogy kísérletet ne tegyünk Afrika mívelésére, hanem hogy a világosság minden sugarát is akadályozzuk és elfogjuk, mely különben reá esnék; — hogy tőle megtagadjuk még azon közönséges módokat és eszközöket is természetes vadságábóli kiemelkedésre, melyekkel más nemzetek megáldattak.

Itt is, mint ezen terjedelmes kérdés minden egyéb részeiben elleneink okoskodása önmagok ellen szól; mert Afrikának jelen, szánakozásra méltó állapotja, kivált ha meg-

gondoljuk, hogy fő nyomorai tőlünk származnak, nagylelkű segédünkre tarthat számot minden bizonynyal, nem hogy felüldülése iránt kétségbe szabadna esnünk, vagy épen még tovább folytatnunk igazságtalanságainkat.

Nem fogom még hosszasan fárasztani a ház figyelmét, de ezen tárgy oly mélyen nyomódott be lelkembe, hogy még néhány pótlék észrevétellel kell alkalmatlankodnom a háznak. Van-e egyetlenegy elméleti ok, vagy találhatni-e a világ történetében, első kezdetől e napig, egyetlenegy esetet, mely bennünket az általam aaptalannak nyilatkoztatott előfeltételre jogosítana? Van-e jogunk feltenni, hogy azon külön eljárás, melyet Afrikában előmozdítunk, az: miszerint az emberek rabszolgákkul eladják magokat, — eloszlatatlan vadság jelensége? Van-e jogunk feltenni, hogy akár az emberáldozatok szokásban létele is teljes képtelenséget foglal magában a polgárisodásra? Azt fogjuk találni, úgy hiszem, s talán nagyobb mértékben, mint gondolnók: hogy mind a rabszolgakereskedés, mind pedig az emberáldozatoknak még vadabb szokása, a korábbi időkben számos nemzeteknél divatoztak, kik jelenleg a gondviselés kegyelméből és sürű folytonos javításoknál fogva a polgárisodás élén állanak. Pillanatnyi gondolkozás után, úgy hiszem, azt fogjuk találni, hogy ezen észrevétel egyenesen minket illet; s hogy azon ok, melynél fogva hajlandók vagyunk Afrikát a javulás minden lehetőségétől örökre kizárni, hogy az minket is örökre kizárhatott és távol tarthatott volna mind azon áldásoktól, melyeknek most örvendünk.

Volt idő, uram, melyet nem árt néha-néha földieink emlékezetébe visszahozni, midőn — azt mondják — még emberáldozatok is vérzettek e szigetben. De ma különösen azt akarom megjegyezni, — mert hiszen épen erről van szó, hogy közöttünk is divatozott a rabszolgaság. Rabszolgák, mint ezt Henrynek Nagybritannia történetei című munkájában olvashatjuk, kereskedésünknek rendes kiviteli czikkelyét tették volt hajdanában. „Nagyszámu rabszolgák, így ir, mar-

hák gyanánt vitettek ki római vásárlók által.“ Mily eszközök által szereztettek meg legyen ezen rabszolgák, azt nehéz volna meghatározni, de e tekintetben is kétségkívül nem esékély hasonlatosság volt eleink és Afrika jelen nyomorú lakosainak sorsa között, — mert a történetíróban olvashatni, hogy „paráznaság, bűvölés s adósság tartoztak valószínűleg azon főforrások közé, melyek a római vásárt brit rabszolgákkal ellátták, — hogy a háborúban szerzett foglyok is öregbitették az előbbienek számát, s hogy talán néhány szerencsétlen játékos is találtathatott közöttök, kik mintán öszves vagyonukat elvesztették, végre önmagokat, feleségeiket és gyermekeiket is eljátszották.“ A rabszolgaság mind ezen forrásai csaknem ugyanazon szavakkal mondattak az afrikai rabszolgaság forrásainak is. És ezen körülmények, s az emberáldozatoknak egy vagy két esete, hozatnak fel annak bebizonyítására: hogy Afrika, természeténél fogva nem polgárosíthatik; hogy ábrándozás vagy vakbuzgóság, azt gondolni: hogy Afrika valaha Európának ismereteivel és erkölcsiségével bírhasson; hogy a gondviselésnek soha sem volt szándékában Afrikát a vadság állapotából kiemelni; hogy a gondviselés másíthatlan végzésénél fogva Afrika csak rabszolganevelőházul szolgálhat nekünk, szabad és mivelte európaiaknak. Ha önök ezen elvet, Afrikára alkalmazva, helyesnek találják: akkor szeretném tudni, miért nem alkalmaztathatott volna az a régi és miveletlen Britanniára is? Miért nem jósolhatta volna valamely római senator, több tisztelt urak elveiből indulva ki, s a brit barbárookra mutatván: „Ott van egy nép, melynek végzete az, hogy soha sem legyen szabad; egy nép, mely nem bír a hasznos művészetek elérésére szükséges észszel, mely a természet keze által az emberi fajnál alábbra süllyesztetett, s mely arra teremtetett, hogy rabszolgákkal lássa el a világot.“ Nem lehetett volna-e az imént hallott elveknél fogva, ezt minden tekintetben szintoly igazságosan és hitelesen magáról Britanniáról is mondani amaz időszakban, mint azt most Afrikának lakosairól mondogatjuk?

Mi már régóta emelkedtünk ki a vadságból, mi csaknem elfelejtettük, hogy valaha barbárok voltunk, mi most oly helyzetbe jutottunk, mely éles ellentétben áll valamennyi körülménnyel, mikkel egy római szónok bennünket jellemezhetett volna, s mikkel mi most jellemezzük Afrikát. Igaz, van egy tárgy, mely az ellentét teljesvoltához hijányzik, mely még megkiváncsatná, hogy olyasoknak ne mondathassunk, kik még ejelen pillanatban is úgy járnak el mint barbárok: mert mi e pillanatig folytatjuk a barbár rabszolgakereskedést, s folytatjuk mindazon nagy és tagadhatlan követelések dacára, melyekkel a polgárisodásra nézve fellépünk. Mi valaha szintoly ismeretlenek voltunk a föld népei között, szintoly aljasok erkölcsiségünkre, szintoly hülék értelmességünkre nézve, mint a minők a boldogtalan afrikaiak jelenleg. De hosszú évek lefolyása alatt, lassú, s egy ideig csak nem észrevehetlen haladás útján, különféle szerzeményekkel gazdagon készítettünk fel, a gondviselés számtalan adományaiban részesültünk, versenytárs nélkül a kereskedésben, előlállók a művészetekben, a pihilosophiában s tudományokban legelől; a polgári társaság minden áldásaival bőven ellátva: birtokában vagyunk a békének, a boldogságnak, a szabadságnak; szelid és jótékony vallás vezérlete alatt állunk; pártatlan törvények s a legtisztább igazságszolgáltatás által védelmezettve: oly kormányrendszer alatt élünk, melyet saját, üdves tapasztalásunkból legjobbnak s legbölesebbnek mondhatunk mindazok között, melyek valaha léteztek, oly rendszer alatt, melyet bámul a világ. Mindezen áldásokból örökre kirekesztettünk volna, ha egy szikra valóság lenne azon elvekben, melyeket néhány úr Afrikára akart alkalmaztatni. Ha ezen elvek állanának, akkor ez óráig nyomorogtunk volna a tudatlanság, durvaság és aljasság azon állapotában, melybe, a törénettudomány tanúsága szerint, eleink elmerülve voltak. Ha más nemzetek ezen elvek szerint viselik magokat irányunkban, ha más nemzetek Nagybritanniára alkalmazzák azon okoskodást, melyet ezen sziget senátorai közül néhányan most

Afrikára alkalmaznak: időkor időkor után fogott volna le-folyhatni, a nélkül hogy a vadságból kibontakozhatnánk; és mi, kik most a brit miveltség, brit törvény és brit szabadság áldásait élvezzük, ez óráig csak alig múltók felül akár erkölcsiségre, akár ismeretekre és miveltségre nézve Guinea partjainak durva lakosait.

Ha tehát érezzük, hogy ezen örök rabság a legvastagabb tudatlanság bilincsei között, a legnagyobb szerencsétlenség fogott volna lenni, mi bennünket érhet vala; ha mi hálával és elragadtatással látjuk a különbséget azon rendkívüli áldások között, melyekben részesülünk, s Britannia hajdani lakosainak nyomorusága között; ha borzadunk annak gondolatánál, mily nyomoruságba merülve lennénk most is, ha Nagybritannia egész a jelen időig, a föld miveltebb nemzeteinek — mert kegyetlen politikájok úgy akará, — rabszolgavásárunk maradott volna: akkor mentsen Isten, hogy még tovább is azon iszonyatos elnyomás alatt tartsuk Afrikát, s hogy a tudomány világát, mely már a föld minden részeibe elhatott, még továbbá is elzárjuk partjaitól!

Én bizom benne, hogy mi már nem fogjuk sokáig folytatni e kereskedést minden haladás elnyomására ama terjedelmes continensen, s hogy abban nem fogunk szerfelett nagy áldozatot látni, ha lakosait visszahelyezzük az emberi lények sorába. Én bizom benne, hogy nem fogjuk magunkat szerfelett bőkezűeknek tartani, ha a rabszolgáság eltörlése által Afrikának is közös lehetőséget nyitunk a világ egyéb részeivel egyetemben a polgárisodásra; s hogy most alkalmat, reményt, kilátást fogunk neki nyújtani, miszerint azon javaknak birtokába juthasson, melyeket minnen magunknak az isteni gondviselés kegyes engedelmeiből, sokkal korábban adott élveznünk. Ha figyelemmel vagyunk az ész s a kötelesség szavára, s ha követeléseik értelmében járunk el ez éjjel: akkor megtörténhetik, hogy közülünk néhányan addig élnek míg azon kép ellenoldalát fogták látni, melytől most szégyennel és bánattal kapjuk el szemeinket. Meglehet, hogy látni

fogjuk az afrikaiakat az ipar nyugalmas ügyében, az igazságos és jogszerű kereskedés foglalkodásaiban eljárni. Meglehet, hogy a tudomány és bölcsesség sugarainak nyomát fogjuk látni oly országokon, melyek egy boldogabb korszakban, későbbi időben, talán teljes fényben fognak felragyogni, s melyek befolyásukat a tiszta vallással egyesítvén, talán felvilágosítani és szilárdítani fogják ama véghetlen földrész legtávolabb szélsőségeit is. Akkor majd reményünk lehet: hogy még Afrika is, ámbár a föld minden részei között a legutolsó, végre élvezni fogja napjainak alkonyában azon javakat, melyek oly bővségesen szállottak le reánk a világ jóval korábbi időszakában. Akkor majd Europa, részesülvén haladásában és jólétében, bőséges jutalmat fog venni a késő jószágért (ha ugyan jószágnak mondathatik), miszerint nem akadályozza továbbá ama földrészt, hogy kibontakozzék azon sötétségből, mely más boldogabb országokban jóval előbb oszlattatott szét; —

Nos primus equis oriens afflavit anhelis;

Illic sera rubens accendit lumina Vesper.

Akkor, Áfrikára fognak alkalmaztathatni ezen sorok, mik, való, hogy eredetileg, különböző czélzattal használtattak:

His demum exactis — — — — —

Devenere locos lactos, et amoenae vireta

Fortunatorum nemorum, sedesque beatas,

Largior hic campos aether et lumine vestit

Purpureo.

Mondá. S e pillanatban a felkelő nap sugarai áttörvén a ház ablakain, fényöket a szőlóra vetették.

